Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-2026

ISSUE No - (DLXVI) 566

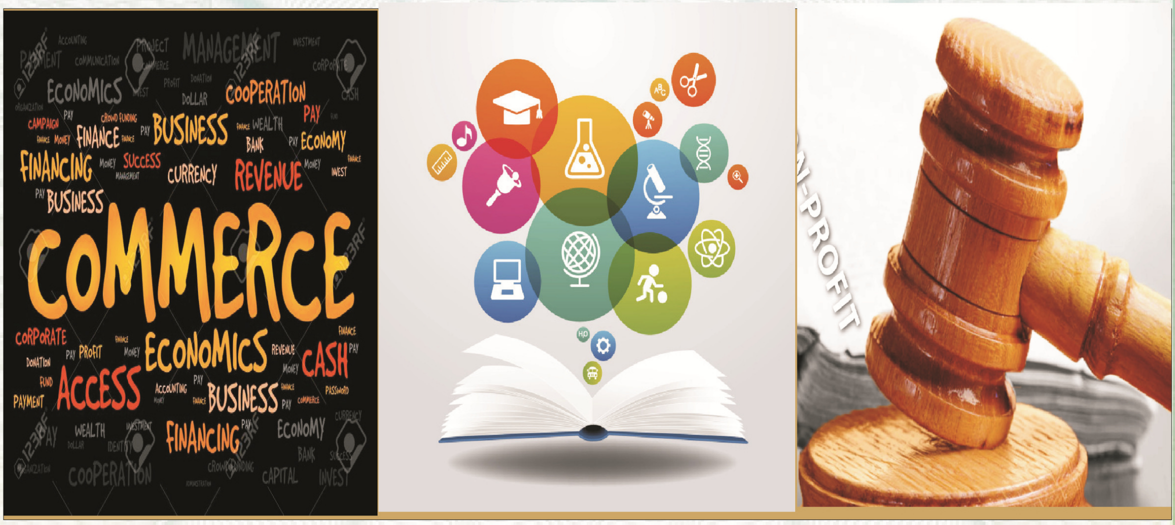

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January - 2026

ISSUE No - (DLXVI 566

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **DR. ANJU SINGH Assistant professor (SOCIOLOGY) M.P.P.G. Degree College Shahi Bareilly U.P.**
- **Dr .Swapnil S. Arsad** Shri Shivaji Science College, Amravati

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

\- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

ISSN : 2278-9308
February 2026

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	अशोकाचे धम्म धोरण व त्याचा सामाजिक प्रभाव	अरुण मोतीलाल पावरा	1
2	नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ (इ. स. १९०० ते इ. स. १९४७)	श्री.गोरख शिवाजी शेवाळे[1], प्रा. डॉ. एन. डी. भामरे[2]	6
3	२१ व्या शतकात भारताची संरक्षण सज्जता : आव्हाने व उपाय	डॉ. धनंजय केशवराव पाटील	12
4	ध्याय परिवाराच्या विचारांचा आदिवासी समाजातील व्यसनाधीनतेवर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	[१]रमेश मच्छिंद्र वाघ, [१]प्रा.डॉ. एन. डी. भामरे	14
5	ग्रामीण विकासाचा कणा: प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था – आव्हाने आणि भविष्यातील संधी	श्री. संदीप लक्ष्मन पवार[1]डॉ. पंकज साहेबराव आहिरे[2]	19
6	आदिवासी देहवाली व मावची भिल्ल लोकगीतातून व्यक्त होणारी जीवनमूल्ये – एक शोध	अंतेश भामट्या गावीत	25
7	नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक आरोग्य सेवा: मनुष्यबळाची उपलब्धता, आव्हाने	श्री.शंकर सुदामराव पवार	29
8	साक्री तालुक्यातील ओसाडडोंगर परिसंस्थांचा पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून अभ्यास	डॉ. अजय पंडितराव नांद्रे	34
9	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे विकास धोरण: एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. विजय रामचंद्र बाविस्कर	38
10	एकविसाव्या शतकातील राज्यशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय विकास	डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी	41
11	भुरा: प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेतील उणिवांचा आरसा	प्रा. डॉ. दिनेश बारकू देवरे,प्रा. डॉ. माधव कौतिक	45
12	भारतातील ग्रामीण महिलांचे विविध क्षेत्रातील सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. अभिजित शरद भामरे	50
13	ब्रिटीश काळात पत्रकारितेवरील निर्बंध	[1]प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील, [2]विशाल हेमंत सोनवणे	54
14	मराठी साहित्यातील बदलती सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्ये	श्री.विश्वास भवन भामरे	58
15	विद्यार्थ्यांना प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकारानुसार उत्तरे लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ आणि त्यातील शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांचा परस्परसंबंध यांचा अभ्यास	[1]श्री. राहुल राऊत, [1]प्रा. डॉ. सज्जन थूल	61
16	ग्राहक वर्तन एक संकल्पनात्मक अभ्यास	जाधव प्रज्ञा साहेबराव ,डॉ. करुणा दीपक कुशारे	65
17	शैक्षणिक आयोगांची वाटचाल, धोरणाची पुनर्रचना: NEP-2020 एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे , ज्योती दगा जाधव	73

18	क्वीर सिद्धांत के आलोक में नॉन-बाइनरी की पहचान एवं जेंडर यूनिकॉर्न' की अवधारणा **Dr. Saleeja A P**	77
19	हिंदी साहित्य में आदिवासी समाज का चित्रण [1]अनिल रोडू अहिरे, [2]डॉ. अशोक शामराव मराठे	81
20	त्रिलोचन के काव्य में कृषक जीवन का यथार्थ डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील	84
21	21 वी शतीमें नयी शिक्षानीतिका परामर्श प्रा.डॉ. अमृत निंबा वळवी	88
23	संत साहित्य: सामाजिक सुधार और आध्यात्मिक चेतना डॉ के. भगवान	90
24	धर्म, पितृसत्ता आणि स्त्री-अर्थव्यवस्था : फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्सचा भारतीय दृष्टिकोन डॉ. पूर्णिमा एस. वानखेडे	94

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

अशोकाचे धम्म धोरण व त्याचा सामाजिक प्रभाव

अरुण मोतीलाल पावरा
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय यावल ,arunshewale230@gmail.com

प्रस्तावना

मौर्य साम्राज्याचा तिसरा आणि सर्वाधिक प्रभावी सम्राट म्हणून ओळखला जाणारा सम्राट अशोक भारतीय इतिहासातील एक अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व मानला जातो. युद्ध, सत्ता आणि विजय यांना केंद्रस्थानी ठेवणाऱ्या प्राचीन राजसत्तेच्या परंपरेला छेद देत, नैतिकता, करुणा आणि मानवतावाद यांना शासनाचे अधिष्ठान देणारा तो पहिला शासक होता. विशेषतः कलिंग युद्धानंतर अशोकाच्या जीवनात घडलेल्या वैचारिक परिवर्तनातून "धम्म धोरण" उदयास आले, जे केवळ धार्मिक विचारधारेपुरते मर्यादित न राहता समाजजीवनावर खोलवर परिणाम करणारे ठरले.

अशोकाने मांडलेला धम्म हा कोणत्याही एका धर्माचा पुरस्कार करणारा नव्हता, तर तो सर्वसामान्य मानवी मूल्यांवर आधारित होता. अहिंसा, दया, सत्य, सहिष्णुता, प्राणिमात्रांविषयी करुणा, माता-पित्यांचा सन्मान, गुरूंचा आदर, सामाजिक समरसता आणि धार्मिक सहअस्तित्व ही धम्म धोरणाची प्रमुख तत्त्वे होती. या तत्त्वांच्या आधारे अशोकाने शासनव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था यांच्यात नैतिकतेचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला.

अशोकाच्या धम्म धोरणाचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्याची व्यापक सामाजिक दृष्टी. तत्कालीन समाज जात, वर्ग, धर्म आणि प्रांत यांच्या आधारावर विभागलेला असताना, अशोकाने सर्व नागरिकांना समान नैतिक आचारसंहितेत बांधण्याचा प्रयत्न केला. त्याने शिलालेख आणि स्तंभलेखांच्या माध्यमातून धम्माचे प्रचारकार्य केले, ज्यामुळे सामान्य जनतेपर्यंत राजकीय विचार पोहोचले. हे शिलालेख केवळ प्रशासकीय आदेश नसून सामाजिक सुधारणांचे जाहीरनामे होते.

धम्म धोरणामुळे समाजात हिंसेऐवजी सहिष्णुता, संघर्षाऐवजी संवाद आणि स्वार्थाऐवजी परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लागली. पशुहिंसेवर निर्बंध, वैद्यकीय सुविधा, सार्वजनिक विहिरी, वृक्षारोपण, प्रवाशांसाठी धर्मशाळा अशा उपाययोजनांमुळे समाजकल्याणाला चालना मिळाली. तसेच विविध धर्मीय समुदायांमध्ये परस्पर आदरभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न अशोकाने जाणीवपूर्वक केला, जो तत्कालीन बहुधार्मिक समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचा होता.

अशोकाच्या धम्म धोरणाचा प्रभाव केवळ मौर्य साम्राज्यापुरता मर्यादित न राहता भारतीय सामाजिक विचारसरणीवर दीर्घकालीन ठसा उमटवणारा ठरला. राज्यसत्तेचे कार्य केवळ करसंकलन किंवा कायदा अंमलबजावणीपुरते न ठेवता, सामाजिक व नैतिक उन्नतीशी जोडण्याची संकल्पना या धोरणातून पुढे आली. त्यामुळे अशोकाचा धम्म हा एक ऐतिहासिक प्रयोग ठरतो, ज्यामध्ये राजकारण, नैतिकता आणि समाजकल्याण यांचा समन्वय साधलेला दिसून येतो.

पार्श्वभूमी

प्राचीन भारतीय इतिहासात मौर्य साम्राज्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. चंद्रगुप्त मौर्याने स्थापन केलेले हे साम्राज्य बिंदुसार आणि नंतर अशोकाच्या कारकिर्दीत आपल्या उत्कर्षाच्या टप्प्यावर पोहोचले. या कालखंडात राजसत्ता, लष्करी बळ, प्रशासन व्यवस्था आणि साम्राज्यविस्तार यांना अत्यंत महत्त्व होते. अशा परिस्थितीत सत्ता आणि युद्ध यांना प्राधान्य देणाऱ्या परंपरेतूनच सम्राट अशोकाचा उदय झाला. प्रारंभी अशोकही इतर सम्राटांप्रमाणे विजय आणि साम्राज्यविस्ताराकडे झुकलेला होता.

इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील भारतीय समाज विविध सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांनी बनलेला होता. समाजात वर्णव्यवस्था दृढ होत होती, धार्मिक संप्रदायांमध्ये वैचारिक मतभेद होते आणि सामाजिक विषमता वाढत होती. याच काळात बौद्ध, जैन आणि ब्राह्मण परंपरा या तिन्ही विचारप्रवाहांचा प्रभाव समाजावर दिसून येत होता. अशा बहुविचारात्मक समाजरचनेत राजसत्तेसमोर सामाजिक समन्वय राखणे हे एक मोठे आव्हान होते.

कलिंग युद्ध ही अशोकाच्या जीवनातील निर्णायक घटना ठरली. या युद्धात झालेली प्रचंड जीवितहानी, मानवी दुःख आणि सामाजिक विध्वंस यामुळे अशोकाच्या विचारसरणीत आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. युद्धातून मिळणाऱ्या विजयापेक्षा मानवी जीवनाचे मूल्य अधिक महत्त्वाचे आहे, ही जाणीव त्याच्या मनात दृढ झाली. या वैचारिक परिवर्तनातूनच 'धम्म' या संकल्पनेचा उदय झाला, जो पुढे अशोकाच्या राज्यकारभाराचा केंद्रबिंदू ठरला.

अशोकाचा धम्म हा केवळ धार्मिक उपदेश नसून तो सामाजिक आचारसंहिता होता. या धोरणामागील मूलभूत उद्देश समाजातील नैतिक अधःपतन थांबवणे आणि मानवी मूल्यांची पुनर्स्थापना करणे हा होता. त्या काळात समाजात वाढत चाललेली हिंसा, असहिष्णुता, अंधश्रद्धा आणि वर्गभेद यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न अशोकाने धम्म धोरणाच्या माध्यमातून केला. त्यामुळे धम्म हा शासन आणि समाज यांना जोडणारा नैतिक सेतू ठरला.

अशोकाने आपल्या धम्म धोरणाचा प्रसार करण्यासाठी शिलालेख, स्तंभलेख आणि शासकीय आज्ञापत्रांचा प्रभावी वापर केला. प्राकृत भाषेत कोरलेले हे लेख सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचण्याच्या उद्देशाने रचलेले होते. यामधून राजाचा सामाजिक दृष्टीकोन, प्रजेविषयीची कर्तव्यभावना आणि सहअस्तित्वाचा संदेश स्पष्टपणे दिसून येतो. या लेखनामुळे इतिहासकारांना अशोकाच्या सामाजिक विचारांची प्रत्यक्ष साक्ष उपलब्ध होते.

धम्म धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे तत्कालीन समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडून आले. धार्मिक सहिष्णुतेला चालना मिळाली, विविध संप्रदायांमधील संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न झाला आणि समाजकल्याणाच्या संकल्पनेला राजाश्रय मिळाला. सार्वजनिक आरोग्य, पशुसंवर्धन, पर्यावरण संवर्धन आणि प्रवाशांच्या सोयी यांसारख्या उपाययोजनांतून समाजहिताचा व्यापक दृष्टिकोन दिसून येतो.

या पार्श्वभूमीवर अशोकाचे धम्म धोरण हे केवळ एका सम्राटाचे वैयक्तिक नैतिक परिवर्तन नसून, ते एक व्यापक सामाजिक प्रयोग म्हणून पाहणे आवश्यक ठरते. तत्कालीन भारतीय समाजरचनेतील विसंगती दूर करण्याचा आणि मानवी मूल्यांवर आधारित समाजनिर्मितीचा हा एक ऐतिहासिक प्रयत्न होता. म्हणूनच अशोकाच्या धम्म धोरणाची स्पर्शभूमी समजून घेणे हे त्याच्या सामाजिक प्रभावाचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्ट

१) अशोकाच्या धम्म धोरणाची संकल्पना व तत्त्वे स्पष्ट करणे.
२) धम्म धोरणाच्या उदयामागील ऐतिहासिक कारणांचा अभ्यास करणे.
३) धम्म धोरणाचा तत्कालीन भारतीय समाजावर झालेला सामाजिक प्रभाव विश्लेषित करणे.

१)अशोकाच्या धम्म धोरणाची संकल्पना व तत्त्वे

धम्म धोरणाची संकल्पना

सम्राट अशोकाने मांडलेली धम्म ही संकल्पना पारंपरिक अर्थाने धर्म या संज्ञेशी पूर्णतः समरूप नव्हती. अशोकाचा धम्म कोणत्याही एका संप्रदायाचा, देवपूजेचा किंवा कर्मकांडाचा पुरस्कार करणारा नसून, तो मानवी जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या नैतिक व सामाजिक मूल्यांचा संहिता स्वरूपात केलेला विचार होता. धम्म ही संकल्पना समाजातील सर्व घटकांना—राजा, अधिकारी, नागरिक, संन्यासी, गृहस्थ—यांना समान रीतीने बांधून ठेवणारी नैतिक आचारसंहिता म्हणून विकसित झाली. कलिंग युद्धानंतर अशोकाच्या अंतर्मनात झालेल्या परिवर्तनातून धम्म संकल्पनेचा जन्म झाला. युद्धामुळे निर्माण झालेली हिंसा, दुःख आणि मानवी हानी यांमुळे सत्ता व विजय यांच्या मर्यादा त्याच्या लक्षात आल्या. याच जाणिवेतून शासन हे केवळ दंडशक्तीवर आधारित नसून नैतिक जबाबदारीवर आधारित असावे, असा विचार दृढ झाला. त्यामुळे धम्म हा शासन, समाज आणि व्यक्ती यांच्यातील नैतिक नाते प्रस्थापित करणारा विचार ठरतो. अशोकाने धम्म संकल्पनेला सार्वत्रिक स्वरूप दिले. बहुधार्मिक आणि बहुसांस्कृतिक समाजात कोणताही धर्मविशेष न लादता, सर्वांना स्वीकारार्ह अशी नैतिक मूल्ये मांडणे हे धम्म धोरणाचे वैशिष्ट्य होते. त्यामुळे धम्म ही धार्मिक संकल्पना न राहता सामाजिक एकात्मतेचे साधन बनली.

धम्म धोरणाची प्रमुख तत्त्वे

अहिंसा आणि करुणा - अहिंसा हे धम्म धोरणाचे मूलभूत तत्त्व होते. प्राणिमात्रांविषयी दया आणि करुणा बाळगणे, अनावश्यक हिंसा टाळणे आणि युद्धापेक्षा शांततेला प्राधान्य देणे हा त्यामागील मुख्य विचार होता. पशुहिंसेवर निर्बंध घालणे आणि जीवदयेचा प्रसार करणे हे या तत्त्वाचे प्रत्यक्ष प्रतिबिंब होते.

सामाजिक सहिष्णुता - अशोकाने विविध धर्म, संप्रदाय आणि विचारप्रवाहांमध्ये परस्पर आदरभाव निर्माण करण्यावर भर दिला. कोणत्याही धर्माची निंदा न करता, सर्व धर्मांचा सन्मान करण्याची शिकवण धम्म धोरणातून देण्यात आली. यामुळे समाजात धार्मिक सलोखा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न झाला.

नैतिक आचारसंहिता - धम्म धोरणाने सत्य, संयम, नम्रता, कर्तव्यभावना आणि सदाचार यांसारख्या नैतिक मूल्यांना महत्त्व दिले. व्यक्तीचे चारित्र्य हे समाजाच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे, असा स्पष्ट संदेश या तत्त्वातून मिळतो.

कुटुंब व सामाजिक नात्यांचा सन्मान - माता-पित्यांचा आदर, गुरूंचा सन्मान, वडीलधाऱ्यांविषयी आदरभाव आणि सेवाभाव या मूल्यांवर अशोकाने विशेष भर दिला. यामुळे कुटुंबसंस्था आणि सामाजिक नातेसंबंध अधिक दृढ होण्यास मदत झाली.

सार्वजनिक कल्याणाची भावना - धम्म धोरणाने राज्याच्या जबाबदाऱ्यांची व्याप्ती वाढवली. प्रजेचे आरोग्य, प्रवाशांच्या सोयी, वृक्षारोपण, पाण्याच्या सुविधा, वैद्यकीय व्यवस्था यांसारख्या उपक्रमांतून समाजकल्याणाचा व्यापक दृष्टिकोन प्रकट झाला.

प्रशासनातील नैतिकता - अधिकारी वर्गाने न्यायप्रिय, प्रामाणिक आणि सहानुभूतीपूर्ण वर्तन करावे, अशी अपेक्षा धम्म धोरणातून व्यक्त झाली. 'धम्ममहामात्र' यांची नेमणूक करून धम्म तत्त्वांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

धम्म धोरणाचे व्यापक महत्त्व

अशोकाचे धम्म धोरण ही केवळ वैयक्तिक धार्मिक भावना नसून ती एक सामाजिक व राजकीय तत्त्वज्ञानाची मांडणी होती. या धोरणाने राज्यसत्तेला नैतिक अधिष्ठान दिले आणि समाजात सहअस्तित्व, शांतता व समरसता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे धम्म धोरण भारतीय इतिहासातील एक क्रांतिकारी प्रयोग म्हणून ओळखले जाते.

धम्म धोरणाच्या उदयामागील ऐतिहासिक कारणांचा अभ्यास

सम्राट अशोकाने मांडलेले धम्म धोरण हे अचानक निर्माण झालेले नसून, त्यामागे तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आणि वैयक्तिक घटकांची एक गुंतागुंतीची पार्श्वभूमी होती. मौर्य साम्राज्याच्या उत्कर्षकाळात उदयास आलेले हे धोरण त्या काळातील ऐतिहासिक परिस्थितीचे परिणामस्वरूप म्हणून समजून घेणे आवश्यक ठरते.

१) मौर्य साम्राज्याची राजकीय पार्श्वभूमी - मौर्य साम्राज्य हे प्राचीन भारतातील सर्वात व्यापक आणि केंद्रीकृत साम्राज्य होते. विशाल भूभाग, विविध भाषा, संस्कृती आणि समाजघटक यांचे प्रशासन सांभाळणे हे एक मोठे आव्हान होते. चंद्रगुप्त आणि बिंदुसार यांच्या कारकिर्दीत साम्राज्यविस्तार आणि प्रशासनावर भर देण्यात आला होता. अशोकाच्या काळात हे साम्राज्य अधिक स्थिर झाले असले, तरी विविध प्रांतांतील लोकांमध्ये एकात्मता निर्माण करणे आवश्यक होते. या पार्श्वभूमीवर समाजाला नैतिक व वैचारिक पातळीवर एकत्र बांधणाऱ्या धोरणाची गरज निर्माण झाली, ज्यातून धम्म धोरणाचा उदय झाला.

२) कलिंग युद्धाचा निर्णायक प्रभाव - धम्म धोरणाच्या उदयामागील सर्वात महत्त्वाचे आणि निर्णायक कारण म्हणजे कलिंग युद्ध. या युद्धात झालेली प्रचंड जीवितहानी, मानवी दुःख, स्त्रिया व मुलांचे हाल आणि सामाजिक विध्वंस यामुळे अशोकाच्या मनावर खोल परिणाम झाला. युद्धानंतर अशोकाने अनुभवलेली आत्मग्लानी आणि पश्चात्ताप यामुळे त्याच्या दृष्टिकोनात मूलभूत परिवर्तन घडले. विजयातून मिळणाऱ्या कीर्तीपेक्षा मानवी जीवनाचे मूल्य अधिक महत्त्वाचे आहे, ही जाणीव त्याला झाली. याच वैचारिक परिवर्तनातून धम्म धोरणाचा पाया घातला गेला.

३) तत्कालीन सामाजिक स्थिती - इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील भारतीय समाज सामाजिक विषमता, वर्णभेद आणि आचारसंघर्षांनी ग्रस्त होता. समाजात वाढत चाललेली हिंसा, असहिष्णुता आणि नैतिक अधःपतन ही लक्षणे दिसून येत होती. विविध सामाजिक गटांमध्ये परस्पर अविश्वास आणि संघर्ष निर्माण होत होता. अशा परिस्थितीत समाजात शांती, नैतिकता आणि समरसता प्रस्थापित करण्यासाठी एका व्यापक सामाजिक आचारसंहितेची आवश्यकता होती. धम्म धोरण हीच गरज पूर्ण करणारी संकल्पना ठरली.

४) धार्मिक विचारप्रवाहांचा प्रभाव - अशोकाच्या काळात बौद्ध, जैन आणि ब्राह्मण परंपरा या तिन्ही विचारप्रवाह समाजात प्रभावी होत्या. बौद्ध व जैन धर्मांनी अहिंसा, करुणा आणि संयम यांवर भर दिला होता, तर वैदिक परंपरेत कर्तव्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा विचार मांडला जात होता. या विविध धार्मिक विचारांचा संमिश्र प्रभाव अशोकाच्या मनावर पडलेला दिसतो. धम्म धोरणात या सर्व परंपरांतील सार्वत्रिक नैतिक मूल्यांचा समावेश करण्यात आला, ज्यामुळे ते सर्वसामान्य समाजासाठी स्वीकारार्ह ठरले.

५) वैयक्तिक मानसिक परिवर्तन - अशोकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील बदल हे धम्म धोरणाच्या उदयामागील एक महत्त्वाचे कारण होते. प्रारंभी कठोर, महत्त्वाकांक्षी आणि युद्धप्रिय असलेला अशोक, अनुभव आणि आत्मपरीक्षणातून नैतिक शासकात रूपांतरित झाला. शासनकर्त्याची भूमिका केवळ सत्ता गाजवणारी नसून प्रजेच्या कल्याणाची जबाबदारी स्वीकारणारी असावी, असा विचार त्याच्या मनात दृढ झाला. या वैयक्तिक मानसिक परिवर्तनातूनच धम्म धोरणाला वैचारिक बळ मिळाले.

६) प्रशासन सुलभ करण्याची गरज - विशाल साम्राज्यात कायदे, आदेश आणि दंड यांवर आधारित प्रशासन पुरेसे ठरत नव्हते. लोकांनी स्वतःहून नैतिक वर्तन स्वीकारणे हे प्रशासनासाठी अधिक प्रभावी ठरू शकते, अशी जाणीव अशोकाला झाली. त्यामुळे धम्म धोरणाच्या माध्यमातून प्रजेला नैतिक मार्गदर्शन करून सामाजिक शिस्त राखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. 'धम्ममहामात्र' यांची नियुक्ती ही या धोरणाची प्रशासकीय गरज दर्शवते.

७) दीर्घकालीन स्थैर्याचा विचार - अशोकाने साम्राज्याच्या दीर्घकालीन स्थैर्यासाठी केवळ लष्करी बळावर अवलंबून न राहता, समाजात विश्वास, निष्ठा आणि नैतिक अधिष्ठान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. धम्म धोरणामुळे राजसत्ता आणि प्रजा यांच्यात भावनिक व नैतिक नाते निर्माण झाले, जे साम्राज्याच्या स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक होते.

निष्कर्ष

धम्म धोरणाच्या उदयामागे कलिंग युद्धाचा धक्का, तत्कालीन सामाजिक स्थिती, धार्मिक विचारप्रवाहांचा प्रभाव, अशोकाचे वैयक्तिक परिवर्तन आणि विशाल साम्राज्याच्या प्रशासनाची गरज ही सर्व कारणे परस्परपूरक होती. त्यामुळे धम्म धोरण हे एका घटनेचे फलित नसून, त्या काळातील ऐतिहासिक परिस्थितीचा सुसंगत परिणाम म्हणून पाहावे लागते.

धम्म धोरणाचा तत्कालीन भारतीय समाजावर झालेला सामाजिक प्रभाव : विश्लेषण

सम्राट अशोकाने स्वीकारलेले धम्म धोरण हे केवळ वैयक्तिक नैतिकतेपुरते मर्यादित न राहता समाजाच्या विविध स्तरांवर प्रभाव टाकणारे ठरले. मौर्य साम्राज्याच्या व्यापक सामाजिक रचनेत या धोरणामुळे मूल्यपरिवर्तन, सामाजिक समन्वय आणि मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण झाला. धम्म धोरणाचा प्रभाव तत्कालीन भारतीय समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक, नैतिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो.

१) सामाजिक सहिष्णुतेचा विकास - धम्म धोरणामुळे समाजात धार्मिक आणि वैचारिक सहिष्णुतेला चालना मिळाली. विविध धर्म, संप्रदाय आणि पंथांमध्ये परस्पर आदरभाव ठेवण्याचा संदेश अशोकाने आपल्या शिलालेखांतून दिला. कोणत्याही धर्माची निंदा न करता सर्व धर्मांचा सन्मान करणे, ही भूमिका समाजासाठी मार्गदर्शक ठरली. त्यामुळे धार्मिक संघर्ष कमी होण्यास मदत झाली आणि सामाजिक सलोखा निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला.

२) अहिंसा व करुणेचा प्रसार - धम्म धोरणाच्या माध्यमातून अहिंसा आणि करुणा या मूल्यांना सामाजिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. पशुहिंसेवर निर्बंध, शिकार आणि बळीप्रथांवर मर्यादा यांमुळे प्राणिमात्रांविषयी संवेदनशीलता वाढली. मानवी जीवनाचे मूल्य अधोरेखित झाल्यामुळे समाजात हिंसेऐवजी संयम आणि सहानुभूतीचा दृष्टिकोन विकसित झाला.

३) नैतिक मूल्यांची पुनर्स्थापना - तत्कालीन समाजात वाढत चाललेल्या नैतिक अधःपतनाच्या पार्श्वभूमीवर धम्म धोरणाने सत्य, सदाचार, नम्रता, कर्तव्यभावना आणि संयम यांसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले. व्यक्तीचे नैतिक आचरण हे समाजाच्या स्थैर्यासाठी महत्त्वाचे आहे, ही जाणीव व्यापक समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यामुळे समाजातील वैयक्तिक व सामूहिक वर्तन अधिक शिस्तबद्ध होण्यास मदत झाली.

४) सामाजिक समरसतेला चालना - धम्म धोरणाने समाजातील विविध वर्ग, जातीय गट आणि समुदाय यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला. सर्व नागरिक समान नैतिक नियमांखाली बांधलेले आहेत, असा संदेश यातून दिला गेला. यामुळे सामाजिक एकात्मता वाढीस लागली आणि राजसत्ता व प्रजा यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण झाले.

५) कुटुंब व सामाजिक नात्यांचे सुदृढीकरण - माता-पित्यांचा आदर, गुरूंचा सन्मान, वडीलधाऱ्यांविषयी कर्तव्यभावना आणि परस्पर सहकार्य या मूल्यांवर धम्म धोरणाने भर दिला. यामुळे कुटुंबसंस्था अधिक सुदृढ झाली आणि सामाजिक नातेसंबंधांमध्ये स्थैर्य निर्माण झाले. कुटुंब हे सामाजिक मूल्यांचे केंद्र मानले जाऊ लागले.

६) समाजकल्याणाच्या संकल्पनेचा विस्तार - धम्म धोरणामुळे समाजकल्याण ही संकल्पना राजकारणाचा अविभाज्य भाग बनली. सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकीय सुविधा, प्रवाशांसाठी विश्रामगृहे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था आणि वृक्षारोपण यांसारख्या उपक्रमांमुळे सामान्य जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा झाली. या उपाययोजनांमुळे राज्य आणि समाज यांचे नाते अधिक मानवी बनले.

७) प्रशासनातील मानवी दृष्टिकोन - धम्म धोरणाचा प्रभाव प्रशासनावरही दिसून आला. अधिकारी वर्गाने प्रजेविषयी सहानुभूतीपूर्ण आणि न्याय्य वर्तन करावे, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. 'धम्ममहामात्र' यांच्या माध्यमातून समाजातील नैतिक आचारसंहिता टिकवण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे दंडप्रधान प्रशासनाऐवजी नैतिक मार्गदर्शनावर आधारित शासनपद्धती विकसित झाली.

८) सामाजिक जाणीव व जबाबदारीची भावना - धम्म धोरणामुळे समाजात वैयक्तिक आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना वाढीस लागली. व्यक्तीने आपल्या वर्तनाचा परिणाम समाजावर होतो, ही जाणीव निर्माण झाली. त्यामुळे नागरिक अधिक सजग, संयमी आणि कर्तव्यनिष्ठ होण्यास प्रवृत्त झाले.

समग्र मूल्यमापन

धम्म धोरणाचा तत्कालीन भारतीय समाजावर झालेला सामाजिक प्रभाव बहुआयामी स्वरूपाचा होता. या धोरणामुळे समाजात नैतिकता, सहिष्णुता, करुणा आणि समरसता यांना संस्थात्मक पाठबळ मिळाले. जरी धम्म धोरणाने समाजातील सर्व समस्या पूर्णतः दूर केल्या नसल्या, तरी भारतीय समाजजीवनाला मानवी मूल्यांच्या दिशेने वळविण्यात त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन ऐतिहासिक व वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. प्राचीन भारतीय इतिहासातील उपलब्ध साधनांच्या आधारे सम्राट अशोकाच्या धम्म धोरणाची संकल्पना, त्याची तत्त्वे आणि त्याचा समाजावर झालेला प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्यात येते.

संदर्भसूची

१) थापर, रोमिला – अशोक आणि मौर्य साम्राज्य – २००१
२) कोसांबी, दामोदर धर्मानंद – प्राचीन भारतीय संस्कृती व इतिहास –१९६५
३) कुलकर्णी, अ. रा. – प्राचीन भारताचा इतिहास –१९९८
४) देशपांडे, शरद – मौर्यकालीन भारत : राजकारण व समाज – २००५

५) गाडगीळ, शं. गो. – भारतीय संस्कृतीचा इतिहास – १९९२
६) जोशी, मधुकर – भारतीय राजकीय विचारांचा इतिहास –२०१०
७) पाटील, भा. द. – प्राचीन भारतातील समाजजीवन – १९९६
८) ओक, गजानन – बौद्ध धर्म आणि सम्राट अशोक – २००३
९) साने, वा. ग. – धर्म, नीती आणि समाज – १९९८
१०) कुलकर्णी, सुनील – अभिलेखांच्या आधारे भारतीय इतिहास – २०१२
११) भिडे, श्रीकांत – भारतीय धर्मपरंपरा आणि समाज – १९९९
१२) फडके, य. दि. – भारतीय सामाजिक परिवर्तनाचा इतिहास – १९९४
१३) केळकर, मो. ग. – प्राचीन भारतातील राज्यसंस्था – १९८५
१४) देशमुख, र. वि. – मौर्यकालीन प्रशासन व्यवस्था – २००८
१५) पवार, नारायण – धम्म संकल्पना आणि सामाजिक समरसता – २०१५

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ (इ. स. १९०० ते इ. स. १९४७)

श्री.गोरख शिवाजी शेवाळे[1], प्रा. डॉ. एन. डी. भामरे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग,विद्या विकास मंडळाचे सिताराम गोविंद पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

[2] संशोधन मार्गदर्शक, इतिहास विभाग प्रमुख,विद्या विकास मंडळाचे सिताराम गोविंद पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

Email id.: gorakhshewale11@gmail.com ,Email id.: nanaiibhamare@gmail.com

सारांश (Abstract):

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळींच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिमाणांचे सदर संशोधन लेख विश्लेषण करतो. भारतीय ग्रामीण समाजरचनेत शेतकरी हा केवळ आर्थिक घटक नसून सामाजिक व राजकीय प्रक्रियांचा केंद्रबिंदू असल्याचे लेखात अधोरेखित करण्यात आले आहे. नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण, मालेगाव, कळवण, सिन्नर व इगतपुरी या भागांतील शेतकरी चळवळींच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील जागृती स्पष्ट होते. वसाहतवादी सरकारच्या अन्यायी महसूल व दुष्काळविषयक धोरणांविरोधातील संघटित संघर्षाचा अभ्यास येथे करण्यात आला आहे. या चळवळींनी शेतकऱ्यांमध्ये सामूहिक जाणीव, राजकीय सहभागिता व संघटन कौशल्य विकसित केले. स्थानिक प्रश्नांना राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्याशी जोडण्याचे कार्य या आंदोलनांनी केले. परिणामी ग्रामीण सत्तासंबंधांना आव्हान देत सरकारला धोरणात्मक बदल करण्यास भाग पाडले गेले. त्यामुळे नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळी भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनाच्या पूरक व प्रेरणादायी शक्ती ठरल्या, हे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

Keywords: शेतकरी, शेतकरी चळवळ, जंगल सत्याग्रह, शेतीविषयक धोरणे.

प्रास्ताविक

प्राचीन काळापासून भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. शेती व शेतकरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. देशातील ७० ते ८० टक्के लोकसंख्या व्यवसायावर अवलंबून आहेत. आधुनिक काळात ब्रिटिश सरकारने शेती व शेतकऱ्यांवर पद्धतशीरपणे दुय्यम दर्जाची वागणूक देण्यास सुरुवात केली. देशातील ग्रामीण जीवन उद्ध्वस्त झाले. भारतीय ग्रामीण समाजरचनेत शेतकरी हा केवळ आर्थिक घटक नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रक्रियांचा केंद्रबिंदू आहे. भारतातील शेतकरी वर्गात भूमिहीन कृषी मजूर, अर्धशेतकरी, भाडेकरू, लहान व सीमांत शेतकरी तसेच ग्रामीण कारागीर यांचा समावेश होतो. जात, वर्ग, लिंग आणि आर्थिक विषमता यांच्या गुंतागुंतीच्या संरचनेत अडकलेला हा वर्ग दीर्घकाळ सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत, आर्थिकदृष्ट्या काठावरचा आणि राजकीयदृष्ट्या सत्ताहीन राहिलेला दिसून येतो. अशा परिस्थितीत शेतकरी चळवळी या केवळ आर्थिक मागण्यांपुरत्या मर्यादित न राहता, सामाजिक न्याय, सन्मान, हक्क आणि ओळख यांसाठीच्या संघर्षाचे माध्यम ठरतात.

या संशोधन लेखाचा उद्देश नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळींचा सामाजिक-आर्थिक संदर्भ, त्यांची संघटनात्मक रचना, संघर्षाची स्वरूपे आणि त्यातून उदयास आलेल्या प्रतिकाराच्या प्रक्रियांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

शेतकरी चळवळींनी कशा प्रकारे शेतकऱ्यांमध्ये सामूहिक जाणीव निर्माण केली, त्यांची राजकीय सहभागिता वाढवली आणि ग्रामीण सत्तासंबंधांना आव्हान दिले, याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या लेखात करण्यात आला आहे. त्यामुळे हा संशोधन लेख नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ समजून घेण्यासाठी तसेच व्यापक भारतीय शेतकरी आंदोलनाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरेल.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :

१) शेतकरी ही संकल्पना अभ्यासणे.
२) स्वातंत्र्यपूर्व नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळीचा अभ्यास करणे.
३) नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळीत योगदान दिलेल्या व्यक्ती, संस्था, संघटनांचा अभ्यास करणे.
४) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी चळवळीचा अभ्यास करणे.
५) ब्रिटिश सरकारची शेती व शेतकरी विषयक धोरणांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१) शेतकरी जात संघटित झाल्याचे दिसून येते.
२) जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य चळवळीत शेतकरी सहभाग महत्त्वाचा होता.
३) या जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळीत अनेक व्यक्ती, संस्था व संघटनांचे योगदान असल्याचे दिसते.
४) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील शेतकरी चळवळीचे स्वरूप भिन्न होते.

५) ब्रिटिश सरकारची शेती व शेतकरी विषयक धोरणे शोषण व अन्यायावर आधारित होती.

संशोधन पद्धती :

या संशोधन लेखासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. संशोधन विषयाची निवड करून त्यासंबंधी लागणारी माहिती संकलन करण्यात आली. तसेच संकलन करताना प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग केला.

संशोधन लेखाची व्याप्ती :

या संशोधन लेखाची व्याप्ती इ.स. १९०० ते १९४७ या कालखंडापुरती मर्यादित आहे. या काळातील महत्त्वपूर्ण शेतकरी चळवळींचाच अभ्यास करण्यात आला आहे. निवडक आंदोलनांची पार्श्वभूमी व स्वरूप यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. शेतकरी चळवळींमध्ये सहभागी प्रमुख व्यक्ती व संघटनांची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली आहे. तसेच ब्रिटिश कृषी धोरणांचा या चळवळींवर झालेला परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शेतकरी चळवळ अर्थ व स्वरूप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते "माणसाच्या धंद्यावरून शेतीची व्याख्या ठरवली पाहिजे. त्यामुळे कोणीही माणूस मग त्याची जात,वंश काही असो तो शेतकरी असेल तर त्याची गणना शेतकऱ्यात झाली पाहिजे."[१]
तर आप्पासाहेब पाटील यांच्या मते "जो स्वतःच्या मालकीच्या जमिनीत किंवा खंडाने घेतलेल्या जमिनीत श्रमाने धान्य उत्पन्न करतो तो शेतकरी होय." [२]
थोडक्यात शेतकरी, शेतमजुरांमध्ये सर्व जातीधर्मासह लोक येतात.
यात जमीनीत प्रत्यक्षपणे श्रम करणारे शेतकरी असतात असे म्हणता येईल.

भारतातील शेतकरी प्रामुख्याने भूमिहीन कृषी मजूर, अर्धशेतकरी, भाडेकरू, गरीब कारागीर तसेच लहान व सीमांत शेतकरी यांचा मोठा वर्ग दर्शवतात; ज्यांचा समाजातील इतर वंचित गटांशी—जसे की अनुसूचित जमाती, अनुसूचित जाती, इतर मागासवर्ग आणि महिला—घनिष्ठ सामाजिक संबंध असतो. सामाजिकदृष्ट्या "बहिष्कृत" म्हणून ओळखले जाणारे, ग्रामीण भारतातील शेतकरी समाजाच्या मध्यवर्ती स्थानावर आहेत. स्थानिक शब्दसंपदा—जसे की "किसान", "कृषक", "रैयत" इत्यादी—शेतकरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांचे वर्गीकरण करते; जे स्वतःची जमीन लागवड करतात, स्वतःच्या श्रमावर शेती करतात. धार्मिक-सामाजिक दर्जा आणि आर्थिक स्थिती यांमधील संबंधामुळे, शेतकरी समाजातील सर्वात खालच्या स्तरातील लोक सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या अधिकच वंचित राहतात. उपजीविकेसाठी जमिनीशी जोडलेले राहतात.[३]

शेतकरी चळवळ ही व्यापक अर्थाने वापरण्यात येणारी संकल्पना आहे. "शोषणकारी असल्याचे शेतकरी वर्गातील विविध स्तरांना वाटणाऱ्या व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा व्यवस्था उलथून टाकण्याच्या उद्देश नसतानाही विशिष्ट तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी, केलेल्या सर्व प्रकारच्या सामूहिक प्रयत्नांना या संज्ञा लागू होतात."[४]

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस व शेतकरी चळवळ

ब्रिटिश राजवटीच्या काळात भारतीय शेतकरी वर्गावर वाढता महसूल व करभार लादला गेला. त्यामुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडला. १८५७ च्या उठावानंतर ब्रिटिश सत्तेने भारतीय समाजावर अधिक नियंत्रण प्रस्थापित केले. याचा प्रत्यय महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या पुणे, सुपे, इंदापूर व चाकण व इतर भागांतील दक्खन दंग्यांवरून येतो. या परिस्थितीत शिक्षित मध्यमवर्गाने सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. प्रारंभी संघटित स्वरूपाचा प्रतिकार फारसा प्रभावी ठरला नाही. त्यानंतर मध्यम वर्गाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय सभा उभी राहिली.

या पार्श्वभूमीवर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना इ. स. १८८५ साली करण्यात आली. सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसने शेतकऱ्यांच्या थेट प्रश्नांकडे फारसे लक्ष दिले नाही. काँग्रेसचे प्रारंभीचे नेते मुख्यतः शिक्षित, मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीय होते. त्यामुळे शेतकरी व कामगार वर्गाचे प्रश्न दुय्यम ठरले. तथापि, काँग्रेसच्या व्यासपीठावर हळूहळू शेतकरी प्रश्न मांडले जाऊ लागले.

"कधीकधी काँग्रेसने जनतेतील कोट्यावधी लोकांवर परिणाम करणाऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचे व समस्यांची दखल घेतली त्यामध्ये जमीन महसूल मूल्यांकन आणि गरीब शेतकऱ्यांवर वाढत चाललेला करांचा बोजा हे प्रमुख मुद्दे होते." [५]

विशेषतः विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी शेतकरी चळवळी अधिक संघटित स्वरूपात पुढे येऊ लागल्या. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली चंपारण, खेडा व बारडोली यांसारख्या शेतकरी आंदोलनांनी राष्ट्रीय चळवळीला नवे वळण दिले. या आंदोलनांमुळे शेतकरी वर्ग राष्ट्रीय चळवळीचा सक्रिय घटक बनला. काँग्रेसने शेतकरी प्रश्नांना आपल्या कार्यक्रमात स्थान दिले.

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ

नाशिक जिल्हा हा ऐतिहासिकदृष्ट्या शेतकरी चळवळींचे एक महत्त्वाचे केंद्र राहिला आहे. भौगोलिक विविधता, सिंचनाची असमान उपलब्धता, दुष्काळी परिस्थिती, बाजारव्यवस्थेतील अस्थिरता आणि जमिनीच्या मालकीसंबंधी प्रश्न यांमुळे येथील शेतकरी सातत्याने असुरक्षित स्थितीत राहिले आहेत. या पार्श्वभूमीवर नाशिक जिल्ह्यात विविध टप्प्यांवर संघटित स्वरूपाच्या शेतकरी चळवळी उदयास आल्या.

गाडीवान प्रकरण

नाशिकमध्ये 'वंदे मातरम्' खटल्यानंतर एक सरकारी आदेश काढला गेला त्यानुसार नाशिकला इंग्रज अधिकाऱ्यांची वस्ती रस्त्यालगत असलेल्या गोल्फ मैदानाच्या परिसरात वसाहत होती. रस्त्यावरून सकाळी ८ वाजेनंतर गुरे, जनावरे नेऊ नयेत व यामुळे अधिकाऱ्यांना त्रास होऊ नये हा यामागील उद्देश होता. एक शेतकरी या रस्त्याने बैलगाडी घेऊन जात असताना एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर विल्यम यांना त्याचा अडथळा झाला व विल्यमने या शेतकऱ्याला अमानुष मारहाण केली. त्यातच पुढे शेतकऱ्यांचा अंत झाला.

या प्रकरणामुळे नाशिकमध्ये प्रचंड जनक्षोभ उसळला. नाशिकचे पुढारी श्री. वामनराव खरे वकिलांच्या नेतृत्वाखाली विल्यमवर खटला भरवण्यासाठी जिल्हाधिकाऱ्यांवर दबाव आणला गेला. जनतेचा क्षोभ शमवण्यासाठी विल्यमवर अभियोग भरविला गेला. मात्र त्यातून तो निर्दोष सुटला. कलेक्टर जॅक्सन यांच्या काळात घडलेला हा अन्याय म्हणजे भारतीयांच्या जीवनाची किंमत जनावरांपेक्षाही क्षुल्लक असल्याचेच प्रतीक होती.[६]

मुळशी सत्याग्रहात नाशिक मधील शेकऱ्यांचा सहभाग

पारशी उद्योगपतींच्या नियंत्रणाखालील टाटा कंपनी मुळशी गावात पुण्याच्या नैऋत्येस सुमारे २५ मैल अंतरावर धरण व जलविद्युत प्रकल्प उभारणार होती. या प्रकल्पातून निर्माण होणारी वीज मुंबईतील उद्योगांना व रेल्वेला पुरविली जाणार होती. या योजनेमुळे सुमारे ५१ गावे पाण्याखाली जाणार होती आणि जवळपास १०,००० शेतकरी विस्थापित होणार होती. ही गावे प्रामुख्याने मराठा शेतकऱ्यांची आणि या भागात जमिनीवर वारसाहक्क असलेले ब्राह्मण वतनदार तसेच गुजराती सावकारांची होती. आवळस हे या मुळशी खोऱ्यातील प्रमुख गाव होते. तेथील शेतकऱ्यांनी या योजनेला विरोध करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी मुळशी खोऱ्यात दौरे करून शेतकऱ्यांना येऊ घातलेल्या संकटाची जाणीव करून दिली.पुण्यातील काही नेत्यांनीही शेतकऱ्यांना मदत करण्याचा निर्णय घेतला. विविध ठिकाणी सभा घेण्यात आल्या. शेतकऱ्यांनी आपली जमीन देण्यास नकार दर्शविला. टाटा कंपनीच्या योजने विरोधात आंदोलन करण्याचा निर्णय झाला. सुमारे १३०० शेतकऱ्यांनी प्रस्तावित सत्याग्रहात सहभागी होण्याची शपथ घेतली. शेतकऱ्यांनी सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वात दिनांक १६ एप्रिल १९२० रोजी सत्याग्रह सुरू करण्याचा निर्णय घेतला.[७]

आता या सत्याग्रहात महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणचे सत्याग्रही मुळशीत दाखल होऊन सत्याग्रहाची शक्ती वाढू लागली. असहकार चळवळीतून ज्या राष्ट्रीय शाळा सुरू झाल्या, त्यामधील अनेक शिक्षकांनी या चळवळीत भाग घेतला. त्यामध्ये येवल्याच्या राष्ट्रीय शाळेचे मुख्याध्यापक श्री. पांडुरंग श्रीधर आपटे गुरुजी व शिक्षक श्री. का. रा. बैशंपायन त्याचबरोबर नाशिकचे श्री. ना. प. दाते, श्री. म. ग. पटळे, श्री. द. प. साने, माळेगावचे श्री. आ. ह. वैद्य, त्र्यंबकचे श्री. ब. शि. गोरे यांनी सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे अटक व तुरुंगवास झाला.[८]

बागलाणमधील सारावाढ विरोधी चळवळ (१९२२–१९३५)

नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण, कळवण, मालेगाव या भागात मुळातच पाऊस कमी पडतो. त्यात १९२७ पासून चार–पाच वर्षे येथे दुष्काळाची परिस्थिती उद्भवली. या भागातील अनेक लोक गाव सोडून इतरत्र निघून गेले. केवळ जनावरांचाच नव्हे तर माणसांच्या जीवनाचाही प्रश्न निर्माण झाला.[९] या भागाची शासकीय पाहणी होऊन तीस वर्षांनंतर शेतसाऱ्याची पुनर्रचना होऊन अधिकाऱ्यांच्या शिफारशीनुसार जिल्हाधिकारी आर. जी. गॉर्डन यांनी पत्रक काढून ०९ जून १९२७ रोजी बागलाण व मालेगाव तालुक्यातील ३३ खेड्यात शेतसारा वाढ जाहीर केली व फेब्रु. १९२८ पासून तिच्या अंमलबजावणीचा प्रश्न उद्भवल्याने बागलाणमधील शेतकऱ्यांत मोठी खळबळ उडाली. नैसर्गिक आपत्तीत सरकारी मदत तुरळक मात्र हा शेतसारा वाढीचाचा आघात शेतकऱ्यांवर जोर धरत होता. या परिस्थितीत शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन सभा, बैठका घेऊन या अन्यायाविरुद्ध लढा देण्याचा निश्चय केला. यावेळी श्री. शंकरराव पोटदार व श्री. देवचंद पाटील हे बागलाण तालुका काँग्रेस कमिटीचे सेक्रेटरी होते. त्यांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून नाशिकच्या श्री. नरहर गोपाळशेट यांच्याशी चर्चा करून चळवळ उभी करण्याचा निर्णय घेतला. विचारविनिमय करून या मंडळींनी नाशिक जिल्हा काँग्रेस कमिटीला विश्वासात घेऊन तिच्या मार्गदर्शनाने व सहकार्याने ही चळवळ राबविण्याचे ठरविले. [१०]

यादरम्यान बागलाण परिसरातील गावागावांत शेतकऱ्यांच्या बैठका होऊन सरकारने हाती घेतलेली कर वाढ रोखण्यासाठी जनजागृती केली गेली. श्री. नरहर गोपाळशेट, श्री. शंकरराव पोतदार, श्री. देवचंद पाटील यांनी

ठरल्याप्रमाणे नाशिकला जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. रघुनाथ हरी गद्रे वकील यांची भेट घेऊन परिस्थितीची पूर्ण माहिती दिली. गद्रे वकिलांनी सदर माहिती प्रांतिक परिषदेला कळवून त्यांच्याकडून या चळवळीसाठी सहकार्य व मदतीची मागणी केली.

पुढे हळूहळू संपूर्ण जिल्हाभर ही चळवळ पसरत लागली. या चळवळीसाठी डॉ.जी. बी. भुतेकर, सितारामदास शास्त्री, श्री. रघुनाथ हरी गद्रे यांनी जिल्हाभर प्रचार केला. वर्तमानपत्रांमधूनही या चळवळीचा प्रचार महाराष्ट्रभर केल्यामुळे या चळवळीला महाराष्ट्रातून पाठिंबा मिळू लागला. सरकारला शेतकऱ्यांनी शेतसारा न देण्याचा निर्णय घेऊन असहकार चळवळ नाशिक जिल्ह्यात राबविली.[११] अशा प्रकारे सरकारविरुद्धचा रोष जनजागृती निर्माण करण्यात झाल्याने नाशिकमध्ये सामान्य शेतकरी सरकारशी संघर्षाला सज्ज झाले.

बागलाण दुष्काळ पाहणी समितीचे गठन

शेतकऱ्यांच्या या एकजुटीच्या आंदोलनाची दखल सरकारला घ्यावी लागली. त्यानुसार १९३५ मध्ये नाशिकला दुष्काळाची पाहणी करण्यासाठी एका समितीचे गठन करण्यात आले. या समितीत नाशिकचे गोविंदराव हरी देशपांडे हे देखील होते. समितीने दुष्काळग्रस्त भागाची पाहणी करून सरकारला आपला अहवाल सादर केला. त्यातून पुढे 'बागलाण तालुका दुष्काळ निवारण समिती'ची स्थापना होऊन दुष्काळ निवारणाची कामे सुरू करण्यात आली.[१२]

या सर्व घटना क्रमादरम्यान बागलाणातील दुष्काळ, सारावाढ, जनतेतील असंतोष, काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे परिश्रम या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे नाशिकमधील हा संघर्ष प्रथम असहकारात रूपांतरित झाला व पुढे कायदेभंग चळवळीत त्याची परिणती झाली.

थोडक्यात, नाशिक जिल्ह्यात सुरू असलेल्या स्वातंत्र्यचळवळीला सरकारच्या शेतसारावाढ प्रकरणातून अधिकच बळकटी आली. सामान्य शेतकऱ्यांनाही सरकारच्या धोरणांचे स्वरूप कळून आले. दुष्काळात मदत करायची दूर मात्र अडचणीत टाकण्याची सरकारी कृती शेतकऱ्यांसाठी घातक ठरली. परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांत जागृती निर्माण होऊन त्यांनी एकत्र येऊन, सरकारला अर्ज विनंत्या करून, दुष्काळी परिस्थितीची जाणीव करून दिली. मात्र त्यांचे हे प्रयत्न निरर्थक ठरले. शेवटी शेतकरी संघर्षास सज्ज झाले. सभा, बैठका, निदर्शने यातून लोकजागृती, वृत्तपत्रांतून महाराष्ट्राचा पाठिंबा मिळवून येथील शेतकऱ्यांना नाशिकच्या स्थानिक पुढाऱ्यांबरोबरच सरदार पटेलांसारख्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचेही पाठबळ लाभले. परिणामी सरकारला चळवळीची दखल घेऊन दुष्काळ निवारण समितीची स्थापना करावी लागली. एकूणच या चळवळीचा मार्ग असहकारापासून सुरू होऊन कायदेभंग चळवळीकडे जाणून मिळाला. या भागात जागृती निर्माण करण्याचे तसेच या जागृतीचा पुढील स्वातंत्र्य संघर्षासाठी उपयोग करण्याचे कार्य डॉ. गंगाराम भुतकरांनी केले.[१३] त्यामुळे एवढे मात्र खरे की या भागातील जनसामान्यात परकीय सत्तेविषयी द्वेष निर्माण झाला व त्याचा फायदा पुढे राष्ट्रीय चळवळीला झाला.

पठावे व भिलवाड जंगल सत्याग्रह

नाशिक जिल्ह्यातील जंगल सत्याग्रहासाठी सटाणा तालुक्यातील पठावे व भिलवाड या गावांची निवड करण्यात आली. त्यासाठी नाशिकमधील काँग्रेस कार्यकर्ते व पुढाऱ्यांनी जिल्हाभरातील तरुणांच्या, शेतकऱ्यांच्या, विद्यार्थ्यांच्या सभा, बैठका घेऊन जंगल सत्याग्रहासाठी वातावरण निर्मिती केली. यामध्ये दादासाहेब गर्दे वकील, श्री. शेवाळे वकील, सीतारामदास शास्त्री, श्री. दत्तात्रय यादव पिंगळे, डॉ. खाडीलकर, डॉ. गंगाराम भुतेकर, श्री. नरहर गोपाळशेट व इतर मंडळींनी बागलाण जंगल सत्याग्रहाची पार्श्वभूमी तयार केली.

त्यामुळे बागलाणमधील नामपूर, सोणपूर, सटाणा, मुल्हेर भागांतून स्वयंसेवकांचा सहभाग वाढू लागला. त्याचप्रमाणे इगतपुरी, सिन्नर, येवला या भागांतूनही अनेक सत्याग्रही बागलाणात येऊन जंगल सत्याग्रहासाठी लोकांना प्रेरणा देत होते. खरे तर जिल्ह्यातील बागलाण भागात दुष्काळात सरकारने सरावाड घोषित केल्याने शेतकऱ्यांत प्रचंड असंतोष होता. या असंतोषाला जंगल सत्याग्रहाची जोड मिळाली. त्यामुळे हा जंगलाचा भाग सत्याग्रहासाठी अधिक योग्य ठरला.

दाभाडी येथील शेतकरी सभा

दि. २६ जुलै १९३९ रोजी दाभाडी येथे शेतकऱ्यांची एक महत्त्वाची सभा संपन्न झाली असून या सभेस सुमारे २०० शेतकरी उपस्थित होते. या सभेत शेतकऱ्यांच्या कल्याणासंबंधी प्रश्नांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. डॉ. भुतेकर यांनी शेतकरी व मागासवर्गीयांची सामाजिक व आर्थिक अवस्था अत्यंत दयनीय असल्याचे नमूद केले. अनेक शेतकऱ्यांकडे अन्न व वस्त्राची कमतरता असूनही सरकारी नोकर व भांडवलदार गरिबांच्या श्रमावर ऐषआराम करत असल्याची टीका त्यांनी केली. शेतकरी कष्ट करतो, पण त्याच्या श्रमाचा लाभ इतरांनाच मिळतो, हा अन्याय असल्याचे त्यांनी ठामपणे सांगितले. सरकार शेतकऱ्यांवर विविध कर लादून त्यांच्यावर अन्याय करत असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. शेतकऱ्यांच्या हिताविरुद्ध कायदे करण्यापूर्वी सरकारने त्यांच्याशी सल्लामसलत करावी, अशी मागणी त्यांनी केली. इंग्लंडप्रमाणे शेतीवर करमुक्ती असावी, अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. शेतकऱ्यांवरील अत्याचारी कायदे व आदेश

तात्काळ रद्द करावेत, असे आवाहन त्यांनी केले. सिंचन कर व महसूल वसुलीविरोधात संघटित संघर्षाची गरज असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले. बागायत युनियनमध्ये सामील होऊन एकत्र लढा देण्याचे आवाहन त्यांनी शेतकऱ्यांना केले.[१५]

डॉ. भुतेकर यांनी दाभाडी मध्ये ज्या वेळोवेळी शेतकऱ्यांच्या सभा घेतल्या. त्यातून त्यांनी शेतकऱ्यांवरील करांसंदर्भात चर्चा केली आहे. यात त्यांनी शेतक-यांच्या संघर्षाचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

दिंडोरी येथील जंगल सत्याग्रह उधळला

दिंडोरी तालुक्यात श्री. व्ही. ए. नळवाडकर यांनी छोडो भारत आंदोलनाची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवली. या आंदोलनाच्या निमित्ताने त्यांनी दिंडोरी येथे जंगल सत्याग्रहाचे आयोजन केले. मात्र सत्याग्रहाची माहिती सरकारला आधीच मिळाल्याने नळवाडकरांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे दिंडोरीतील जंगल सत्याग्रह उधळला गेला. या सत्याग्रहाच्या नियोजनात श्री. दत्तात्रय बीडकर यांचाही सहभाग होता. सरकारने त्यांनाही अटक करण्याचे आदेश दिले; परंतु अटक होण्यापूर्वी ते भूमिगत झाल्याने त्यांची अटक टळली. [१६] असाच जंगल सत्याग्रह मालेगाव येथे देखील आयोजित करण्यात आला होता.

नाशिक जिल्ह्यातील काही आदिवासी भागांमध्ये देखील शेतकऱ्यांनी चळवळी उभारलेल्या होत्या. त्यामधील इगतपुरी येथील भात लढा पुंजा बाबा गोवर्धने यांनी लढवला व आदिवासी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. हा लढा दीर्घकाळ चालला. असाच खंडकरी शेतकरी चळवळीचा लढा देखील कॉ. माधवराव गाडगीळ यांनी दीर्घकाळ चालवुन नाशिक जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. पुढे कुळकायद्यामुळे कसेल त्याची जमीन ठे तत्व लागू होऊन अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना काही अंशी दिलासा मिळाला.

निष्कर्ष :

1) शेतकरी वर्गातील स्तरीकरण, त्यामागील सामाजिक व आर्थिक घटक यांची सविस्तर माहिती मिळाली.
2) नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळींची पार्श्वभूमी, स्वरूप व विकासक्रम स्पष्टपणे समजून घेता आला.
3) शेतकरी चळवळींमुळे ग्रामीण समाजात राजकीय जाणीव व संघटनात्मक चेतना कशी निर्माण झाली हे समजले.
4) नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळी व आदिवासी शेतकरी लढे यांमधील परस्परसंबंध व सहकार्याची प्रक्रिया स्पष्ट झाली.
5) ब्रिटिश सरकारच्या महसूल, सारा व कृषीविषयक धोरणांचा शेतकऱ्यांवर झालेला प्रतिकूल व शोषणात्मक परिणाम अभ्यासातून दिसून आला.
6) या चळवळींनी ग्रामीण सत्तासंबंधांना आव्हान देत सामाजिक न्याय व हक्कांच्या मागणीला बळ कसे दिले, हे अधोरेखित झाले

समारोप

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन उत्कर्षाच्या टप्प्यावर असतानाच नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळीने राष्ट्रीय चळवळीला महत्त्वपूर्ण बळ प्रदान केले. बागलाण, मालेगाव, दाभाडी, कळवण, सिन्नर व इगतपुरी या भागांतील शेतकरी आंदोलनांतून ग्रामीण समाजातील जागृती स्पष्टपणे दिसून येते. वसतवादी सरकारच्या अन्यायी महसूल, सरावाड व दुष्काळविषयक धोरणांविरोधात शेतकऱ्यांनी संघटित स्वरूपात संघर्ष केला. या आंदोलनांनी केवळ स्थानिक प्रश्न मांडले नाहीत, तर राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्याशी त्यांचा थेट संबंध जोडला. शेतकऱ्यांमध्ये राजकीय जाणीव, असहकाराची भावना व संघटन कौशल्य विकसित झाले. या संघर्षामुळे सरकारला आपल्या धोरणांची पुनर्रचना करण्यास भाग पाडले गेले. नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ ही राष्ट्रीय आंदोलनाची पूरक व प्रेरणादायी शक्ती ठरल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ

१) खरात,शंकरराव. (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्र, रौप्य महोत्सवी वर्ष, प्रकाशन, पुणे १९९०, पृ. २५९
२) पाटील नाना, (संपा) कथा एका संघर्षाची,(आत्मचरित्र) प्रभाकर पाटील , नागेश पब्लिशर्स, अलिबाग,१९९४, पृ. ९
३) Debal K. Singhroy, Peaseant Movement in Contemporary, Economic & Politically Weekly, Vol. 40. P- 5505, Dec. 2005
४) Dhanagare D.N.,Peaseant Movement in India (1920-1950) Oxford University Press, New Delhi, 1983, P
५) Dhanagare D.N., Op-cit, P-45
६) बोडके, डॉ. संतोष., भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील नाशिक जिल्ह्याचे योगदान (१८८५-१९४७), प्रथम आवृत्ती, नोव्हेंबर २०१७, जळगांव, पृ-१०
७) भुस्कुटे विनायक महादेव, मुळशी सत्याग्रह, दस्ताने रामचंद्र अँड कंपनी, पुणे, १९६८, पृ. ५,१०
८) पूर्वोत्त, पृ- २४३
९) मांडे, प्रभाकर., बागलाणचे बाबा, गोदावरी, प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमाआवृत्ती, पृ. ९०-९५

१०) Home Dept. Special, File No- 800 (53) II-1934, Extracts District Magistrate, Nashik to the Secretary to Govt.Home Department Bombay, P- 173, 175,177
११) मांडे, प्रभाकर, उपरोक्त, पृ- ९९-१००
१२) मांडे, प्रभाकर, उपरोक्त, पृ- १५९
१३) Home Dept. Special, File No- 924 D-1-1940-41, Dr. Bhutekar & his works in Nashik District, Specially in Baglan Taulka, Nashik.
१४) शिरवाडकर, वि. वा., (संपा)., जीवनगंगा) नाशिक नगरपालिका शताब्दी ग्रंथ), नाशिक, १९६४, पृ-१२८
१५) Home Dept. Special, File No. 924 D 1939, Extracts District Magistrate, Nashik to the Secretary to Govt.Home Department Bombay, P- 203, 205, 207)
१६) Home Dept. Special, File No. 800 (74) (12) III, 1941–43., नाशिक जिल्हाधिकारी जे. बुध यांचा मुंबई गृहखाते सचिवांना पाठविलेला दैनिक गोपनीय अहवाल, दि. १६ ऑगस्ट १९४२.

२१ व्या शतकात भारताची संरक्षण सज्जता : आव्हाने व उपाय

डॉ. धनंजय केशवराव पाटील
झुलाल भिलाजिराव पाटील महाविद्यालय,देवपूर धुळे ,Email:- patildhanuk@gmail.com

गोषवारा:-

२१ वे शतक हे जागतिक राजकारण, तंत्रज्ञान आणि युद्धाच्या स्वरूपात मूलभूत बदल घडवून आणणारे शतक आहे. पारंपरिक युद्धाबरोबरच सायबर युद्ध, हायब्रिड युद्ध, दहशतवाद, अवकाशीय स्पर्धा आणि माहिती युद्ध यांसारख्या नव्या आव्हानांनी राष्ट्रीय सुरक्षेची संकल्पना अधिक व्यापक बनवली आहे. भारतासारख्या विशाल भूभाग, दीर्घ भूसीमा व समुद्रकिनारा, विविध अंतर्गत सुरक्षा समस्या आणि गुंतागुंतीचे शेजारी संबंध असलेल्या राष्ट्रासाठी संरक्षण सज्जता ही केवळ लष्करी आवश्यकता नसून राष्ट्रीय अस्तित्वाचा प्रश्न आहे. या शोधनिबंधात २१व्या शतकात भारताची संरक्षण सज्जता, तिच्यासमोरील अंतर्गत व बाह्य आव्हाने आणि त्या अनुषंगाने स्वीकारलेले धोरणात्मक, तांत्रिक व संस्थात्मक उपाय यांचे सविस्तर विश्लेषण करण्यात आले आहे. गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून उपलब्ध साहित्य, शासकीय अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज आणि समकालीन घटनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारताने संरक्षण क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली असली तरी बदलत्या युद्धस्वरूपानुसार अधिक समन्वयित, स्वदेशी आणि भविष्याभिमुख उपायांची नितांत गरज आहे.

कीवर्ड्स:- भारताची संरक्षण तयारी, २१ व्या शतकातील सुरक्षा आव्हाने, लष्करी आधुनिकीकरण, सायबर आणि हायब्रिड युद्ध, सीमा सुरक्षा.

प्रस्तावना:-

संरक्षण सज्जता म्हणजे एखाद्या राष्ट्राची बाह्य आक्रमणांपासून व अंतर्गत अस्थिरतेपासून स्वतःचे सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि नागरिकांचे संरक्षण करण्याची क्षमता. भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही राष्ट्रांपैकी एक असून, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे त्याच्या सुरक्षेचे स्वरूप अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. २१व्या शतकात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाची क्रांती आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदल यांमुळे सुरक्षा आव्हानांचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने संरक्षण क्षेत्रात मूलभूत संस्थात्मक रचना उभारली; परंतु २१व्या शतकात चीन व पाकिस्तानबरोबरचे सीमावाद, सीमापार दहशतवाद, सायबर हल्ले, समुद्री असुरक्षा आणि अवकाशीय स्पर्धा यांमुळे संरक्षण सज्जतेला नवे परिमाण प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे भारताची संरक्षण सज्जता ही केवळ लष्करी सामर्थ्यावर आधारित न राहता तंत्रज्ञान, कूटनीती, आर्थिक क्षमता आणि सामाजिक स्थैर्य यांवरही अवलंबून आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:- या शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. २१व्या शतकातील भारतासमोरील प्रमुख संरक्षण आव्हाने ओळखणे.
2. भारताच्या संरक्षण सज्जतेची सद्यस्थिती विश्लेषित करणे.
3. अंतर्गत व बाह्य सुरक्षेतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.
4. संरक्षण क्षेत्रातील धोरणात्मक व तांत्रिक उपायांचे मूल्यमापन करणे.
5. भविष्यातील संरक्षण सज्जतेसाठी शिफारसी मांडणे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती:- हा शोधनिबंध खालील बाबींपर्यंत मर्यादित आहे.

1. भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा व संरक्षण धोरणे.
2. स्थल, नौदल व हवाई दलाची सज्जता.
3. सायबर, अवकाश व हायब्रिड युद्ध.
4. अंतर्गत सुरक्षा (दहशतवाद, नक्षलवाद).
5. संरक्षण स्वदेशीकरण व आत्मनिर्भर भारत.

गृहीतके:-

२१व्या शतकात भारताची संरक्षण सज्जता बहुआयामी होत आहे.
पारंपरिक सुरक्षेइतकेच सायबर व हायब्रिड धोके गंभीर आहेत.
स्वदेशी संरक्षण उत्पादनामुळे भारताची सामरिक स्वायत्तता वाढते.
प्रभावी संरक्षणासाठी लष्करी, तांत्रिक व कूटनीतिक समन्वय आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:- या शोधनिबंधासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे. यामध्ये दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर, शासकीय अहवाल, संरक्षण श्वेतपत्रिका, संशोधन लेखांचा अभ्यास

विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक पद्धती, समकालीन घटनांचे संदर्भात्मक विश्लेषण

२१व्या शतकातील भारतासमोरील संरक्षण आव्हाने

१ सीमावाद व बाह्य सुरक्षा:- भारताला पाकिस्तान व चीनसारख्या शेजारी राष्ट्रांबरोबर दीर्घ आणि संवेदनशील सीमा आहेत. नियंत्रण रेषेवरील तणाव, प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवरील संघर्ष आणि घुसखोरी ही सततची आव्हाने आहेत.

२ सीमापार दहशतवाद:- दहशतवादी संघटनांकडून होणारे हल्ले, कटकारस्थानं आणि घुसखोरी भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला मोठा धोका निर्माण करतात.

३ अंतर्गत सुरक्षा समस्या:- नक्षलवाद, धार्मिक व जातीय तणाव, सामाजिक अस्थिरता यामुळे अंतर्गत सुरक्षा बळकट करणे आवश्यक ठरते.

४ सायबर व माहिती युद्ध:- सायबर हल्ले, डेटा चोरी, डिजिटल पायाभूत सुविधांवरील हल्ले हे अदृश्य पण घातक धोके आहेत.

५ समुद्री व अवकाशीय आव्हाने:- हिंद महासागरातील सामरिक स्पर्धा, व्यापार मार्गांची सुरक्षा आणि उपग्रहांवरील अवलंबित्व ही नवी आव्हाने आहेत.

भारताची संरक्षण सज्जता : उपाय व धोरणे

१ लष्करी आधुनिकीकरण:- आधुनिक शस्त्रप्रणाली, मिसाइल संरक्षण, ड्रोन आणि नेटवर्क-केंद्रित युद्ध क्षमतेवर भर देण्यात येत आहे.

२ संयुक्तता आणि संस्थात्मक सुधारणा:- चीफ ऑफ डिफेन्स स्टाफ (CDS), थिएटर कमांड संकल्पना यामुळे लष्करी समन्वय वाढवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.

३ स्वदेशीकरण व आत्मनिर्भर भारत:- DRDO, सार्वजनिक व खासगी क्षेत्राच्या सहभागातून संरक्षण उत्पादनात स्वावलंबन वाढवले जात आहे.

४ सायबर व अवकाश सुरक्षा उपाय:- सायबर कमांड, अवकाश धोरण आणि तांत्रिक क्षमतांचा विकास हे महत्त्वाचे उपाय आहेत.

५ कूटनीती व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:- बहुपक्षीय सहकार्य, सामरिक भागीदारी आणि संरक्षण करारांमुळे भारताची जागतिक भूमिका बळकट होत आहे.

सारांश:-

२१व्या शतकात भारताची संरक्षण सज्जता ही बहुआयामी, तंत्रज्ञान-केंद्रित आणि धोरणात्मक बनत आहे. बदलत्या सुरक्षा वातावरणात भारताने लष्करी आधुनिकीकरण, स्वदेशीकरण, संस्थात्मक सुधारणा आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांच्या माध्यमातून आपली संरक्षण क्षमता लक्षणीयरीत्या वाढवली आहे. तथापि, सायबर युद्ध, हायब्रिड धोके, अंतर्गत अस्थिरता आणि प्रादेशिक तणाव यांमुळे संरक्षण सज्जतेचा सातत्याने पुनर्विचार आवश्यक आहे. दीर्घकालीन दृष्टीकोन, समन्वयित धोरणे आणि जबाबदार तंत्रज्ञान वापर हाच भारताच्या सुरक्षित भविष्यासाठी शाश्वत मार्ग आहे.

संदर्भसूची:-

Clausewitz, C. von. (1984). On War. Princeton University Press.
Government of India. (2019). Annual Report, Ministry of Defence. Government of India.
Kaldor, M. (2012). New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Stanford University Press.
Singer, P. W. (2009). Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century. Penguin Press.
United Nations. (2020). World Security Report. UN Publications.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

ध्याय परिवाराच्या विचारांचा आदिवासी समाजातील व्यसनाधीनतेवर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास

[१]रमेश मच्छिंद्र वाघ, [१]प्रा.डॉ. एन. डी. भामरे
[१]सी. गो. पाटील महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे

सारांश

समाजात वावरताना काही लोकांची घरे दारूच्या व्यसनाने उध्वस्तझालेली पाहिली. त्याचवेळी त्याच सामाजिक वातावरणात वावरणारी काही लोक मात्र व्यसनमुक्त होते. या पाठीमागच्या कारणांचा शोध घेण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली. त्यासाठी एकाच गावात जे व्यसनाधीन आहेत, आणि जे व्यसनाधीन नाहीत त्यांच्या घरी गृहभेटी दिल्या, मुलाखती घेतल्या, प्रश्नावली भरून घेतली. व्यक्तीअभ्यास केला.

सगळी माहिती जमा केली व तिचा अभ्यास केला असता असे लक्षात आले की, ज्या परिवारातील व्यक्ती व्यसनांपासून दूर आहेत, त्यातील बहूतांश परिवार परम पूजनीय पांडुरंगशास्त्री आठवले प्रेरित स्वाध्याय परिवाराशी संबंधित आहेत. दर आठवड्याला गावाच्या मंदिरात भरणाऱ्या स्वाध्याय केंद्रात ते नियमित सहभागी होतात.

यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ज्या परिवारातील व्यक्ती स्वाध्यायी आहेत, तेथे व्यसने नाहीत. म्हणजे स्वाध्यायाच्या विचारांच्या प्रभावाने व्यसनाधीनता कमी होते, असा निष्कर्ष काढता येतो.

महत्वाच्या संज्ञा

स्वाध्याय परिवार :- परम पूजनीय पांडुरंगशास्त्री आठवले प्रेरित स्वाध्याय परिवार

समाज :- परस्परांशी आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्ती आणि समूहांची मिळून बनलेली व्यवस्था होय.

व्यसनाधीनता :- दारू, गांजा आदि मादक पदार्थांच्या आहारी जाणे.

प्रस्तावना

मानवी जीवन अतिशय सुंदर आहे. त्याला अधिकाधिक सुंदर कसे बनवता येईल, असाच कायम मानवाचा प्रयत्न असतो. वास्तवात मात्र ह्या गोष्टीचा मानवाला विसर पडतो. व्यक्ती नकारात्मक गोष्टींमध्ये अडकत जाते. त्यामुळे जीवन सुंदर बनण्याऐवजी नरकमय बनते. एका बाजूला ज्यांच्या जीवनाचा हेवा वाटावा, अशी आखीव रेखीव जीवन जगणारे लोक समाजात आहेत. त्याचबरोबर दुसऱ्या बाजूला व्यसनांच्या आहारी जाऊन जीवन नष्ट लोकही आहेत. माणूस तिथून एकच. मग हा भेद का?

याच प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी हे संशोधन हाती घेतले होते. संशोधनातून जसजशी नवीन माहिती हाती येत गेली, तसे असे निदर्शनास आले की, जी लोक वैचारीकदृष्ट्या सक्षम आहेत ती व्यसनांच्या जाळ्यात कमी अडकतात. त्यांच्या वैचारीक सुदृढतेचे कारण पाहता असे लक्षात आले की, हे लोक स्वाध्याय पररवाराशी संबंधित आहेत.

आपल्या देशांत असंख्य प्रतिभावान व प्रज्ञावान व्यक्तीमत्त्वे होऊन गेलीत. पांडुरंगशास्त्री हे अशाच रचनात्मक कार्य करणाऱ्या दुर्मीळ महापुरुषांपैकी एक अग्रगण्य नाव. स्वाध्यायी त्यांना आदराने व प्रेमाने दादा असे संबोधतात. दादा नेहमी म्हणत, की भक्ती म्हणजे केवळ कर्मकांड नव्हे, तर भक्ती म्हणजे मी त्या भगवंतापासून विभक्त नाही ही पक्की समजूत. भगवंत माझ्या हृदयस्थ असल्यामुळे माझे आस्तित्व आहे. ही भावपूर्ण समजूत भक्तीत नसेल, तर केवळ फुले, हार, सजावट, प्रसाद हे सर्व उपचारात्मक कर्मकांड अपूर्ण आहे. त्यांनी सांगितले तुझा आणि भगवंताचा संबंध आहे.

दादा नेहमी म्हणत, की भारतीय तत्त्वज्ञानाने जगाला काय द्यावे? तर तत्त्वमसि हे वेदवाक्य. तत्त्वमसि म्हणजे तत् त्वम् असि, म्हणजे ते ब्रम्हतूच आहेस. तुझा आणित्याचा संबंध सांगणारे तीन अर्थ यात आहेत. प्रथम तेन त्वम् असि, तू त्याच्यामुळे आहेस. दुसरा तस्य त्वम् असि, म्हणजे त्याचा तू आहेस, आणण तिसरा अर्थ म्हणजे तत् त्वम् असि, तोच तू आहेस. मानवी आध्यात्मिक विकासाच्या या पायऱ्या आहेत. दादा नेहमी सांगत की तत्त्वमसि आणि अहं ब्रह्मास्मि सारखी महावाक्ये ही सिध्दांच्या अनुभूतीचा विषय नाहीत तर अशा वाक्यांचा सामान्य साधकाला काठीसारखा उपयोग होतो. सारांश दादांनी हे मनामनांत ठसविले केले, की चराचर सृष्टी चालवणारी शक्ती तुझ्याबरोबर आहे, तुझा आणि त्याचा संबंध आहे.

याच विचाराच्या साहाय्याने समाजात सकारात्मक परिवर्तन घडून येत आहे. ते परिवर्तन आदिवासी भागातही मोठ्या प्रमाणात घडून आलेले आहे. परंतु त्याचा कोणी आजपर्यंत अभ्यास केला नाही. त्यामुळे ते प्रकाशात आले नाही.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. स्वाध्याय परिवाराच्या विचाराचा समाजाच्या व्यसनाधीनतेवर झालेला परिणाम तपासणे.
२. स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांचा समजातील व्यक्तींच्या स्व-जाणीवेवर झालेला परिणाम तपासणे.

गृहितके

१. स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांनी समाजातील व्यसनाधीनता कमी झाली आहे.

२. स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांनी समाजातील व्यक्तींच्या मनात आत्मसन्मानाची जाणीव निर्माण झाली आहे.

दृष्टीकोन व कार्यपध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णषनात्मक संशोधन पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला. संदर्भाचा शोध,संकलन,विश्लेषण व मांडणी या रचनेप्रमाणे संशोधन केले. प्रतिसाद नोंदविण्यासाठी प्रश्नावली, मुलाखत व सर्वेक्षण आदि पध्दतींचा आवश्यकतेनुरूप वापर केला .

चर्चा

स्वाध्याय परिवाराचे विचार म्हणजे परम पूजनीय पांडुरंगशास्त्री आठवले म्हणजे दादाजी यांचे विचार. त्यांनी व्यक्तीचा भगवंताशी असलेला संबंध समजावला. दादा केवळ भगवंताचा संबंध व त्यातून येणारी कृतज्ञता, अस्मिता, तेजस्विता सांगून थांबले नाहीत तर त्या भक्तीच्या पायावर उभा असणारा परस्पर संबंध सांगितला. दादांनी हे केवळ पुस्तकातून किंवा प्रवचनांतून प्रतिपादित केले नाही, तर आपल्या स्वाध्याय केंद्र, तत्त्वज्ञान विद्यापीठ, योगेश्वर कृषी, वृक्षमंदिर, श्रीदर्शनम, मत्स्यगंधा यांसारख्या अनेकविध प्रयोगांतून ते सिध्द करून दाखवले.

हृदयस्थ भगवंत

दादा नेहमी म्हणत असत, की जर भगवदशक्ती माझ्यात बसली आहे, हे बुध्दीत उतरले, तर व्यसन का नाही सुटणार? दुराचारापासून माणूस का नाही परावृत्त होणार? आज एक दोन नाही, तर हजारो स्वाध्यायी गावांतून व्यसने हद्दपार झाली, तंटे मिटले, भेदाभेद मिटले; ते केवळ हृदयस्थ भगवंताच्या जाणीवेतूनच.

अर्थात दादांनी कधीही या परिवर्तनाची जाहिरात केली नाही. कारण जाहिरात, प्रसिध्दी, बडेजाव हा मुळात हेतूच नव्हता. दादांनी वास्तविक अर्थाने भक्तीच्या संकल्पनेचे सामाजिकीकरण केले. ईश्वराच्या माझ्यातील आस्तित्वामुळेच मी करू शकतो, बदलू शकतो, बदलवू शकतो ही can do वृत्ती लाखो लोकांमध्ये उभी झाली.

मनुष्य गौरव

मनुष्य गौरवाचा विचार हे देखील दादांचे एक अत्याधिक महत्त्वाचे योगदान. दादांचे जीवनच मनुष्य गौरव उभा करण्यासाठी आहे. ज्याच्याकडे वित्त आहे, सत्ता आहे, विद्या आहे, कीर्ती आहे त्यालाच किंमत मिळते. पण ही सर्व आभूषणे नसतील, तर माणसाला किंमतच नाही का? समाजातील ९०% पेक्षा जास्तलोकांकडे विद्या, वित्त, सत्ता, कीर्ती, यातील काहीच नाही व ते नसल्यामुळे जर त्यांना किंमतच मिळणार नसेल, गौरव प्राप्त होणार नसेल, तर आपण खरोखरच सुधारलो आहोत का? हा विचार करावा लागेल.

दादांनी ठामपणे सांगितले की तुझ्याकडे या प्रस्थापित शक्तींपैकी काहीही नसेल कदाचित, पण तुझ्याजवळ तुझा भगवंत आहे, चराचर सृष्टी चालवणारा भगवंत माणसात येऊन राहिला आहे हाच माणसाचा सर्वात मोठा गौरव आहे. मनुष्याचा हा गौरव उभा करण्यासाठी पूजनीय दादांनी अवघे आयुष्य वेचले. सर्वसामान्य माणसाला अस्मिता दिली, आत्मगौरव दिला, माणसाचा कणा मजबूत केला.

व्यसनाधीनतेची कारणे

व्यक्ती व्यसनांच्या आहारी का जाते याचा विचार करताना व्यसनाधीनतेमागील प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आढळतात –दारिद्र्य व बेरोजगारी, कौटुंबिक तणाव, आत्मसन्मानाचा अभाव, सामाजिक असुरक्षितता, नैराश्य व मानसिक तणाव. खरे पाहता व्यसन ही केवळ वैयक्तिक कमजोरी नसून ती सामाजिक आणि मानसिक समस्या असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

या समस्यांच्या मुळावरच स्वाध्याय परिवाराने घाव घातला आहे. स्वाध्याय परिवाराचे उपक्रम सहजगत्या व्यसनमुक्ती घडवून आणतात. स्वाध्याय परिवार थेट "व्यसनमुक्ती अभियान" राबवत नाही; मात्र त्यांचे उपक्रम अप्रत्यक्षरीत्या व्यसनाधीनतेवर परिणाम करतात.

भक्तीफेरी

स्वार्थासाठी सगळेच धावतात. परंतु ज्यांच्यापर्यंत हृदयस्थ भगवंताची कल्पना पोचली नाही त्यांच्यापर्यंत विचार आमि प्रेम घेऊन जाणे म्हणजे भक्तीफेरी. स्वत:च्या कामातून ठराविक वेळ वर्षाकाठी मी देवाच्या कामासाठी दिला पाहिजे, या भावनेने स्वाध्यायी स्वत:ची भाकरी घेऊन तळागाळातल्या प्रत्येक माणसाला स्वार्थरहीत भावनेने भेटायला जातात. भक्तीफेरीतून व्यक्तीला मानसिक शांतता, सकारात्मक ऊर्जा आणि सामाजिक बांधिलकी मिळते. दैवी कार्यात नियमित सहभागी झाल्यामुळे व्यक्ती व्यसनांपासून दूर राहण्याकडे प्रवृत्त होते. स्वत:ला हलका समजण्याची वृत्ती "मी ईश्वराचा पुत्र आहे" या विचाराने नष्ट होते. हा विचार व्यक्तीमध्ये आत्मगौरव निर्माण करतो. आत्मसन्मान वाढल्याने व्यसनांवर अवलंबून राहण्याची गरज कमी होते.

स्वाध्यायाचे विविध प्रयोग

स्वाध्याय कुटुंबातील प्रत्येकासाठी काहीतरी उपक्रम देतो. बालकांसाठी बालसंस्कार केंद्र, युवकांसाठी युवाकेंद्र, युवतींसाठी युवतीकेंद्र, वयोवृध्दांसाठी मानार्ह केंद्र, सर्व अबालवृध्दांसाठी स्वाध्याय केंद्र असे केंद्र चालविले जातात.

स्वाध्याय परिवार कुटुंबकेंद्री उपक्रमांवर भर देतो. कुटुंबातील संवाद वाढल्याने व्यसनाधीन व्यक्तीला भावनिक आधार मिळतो. सायंकाळी संपूर्ण कुटुंब बरोबर आठच्या ठोक्याला कुटुंब प्रार्थनेसाठी बसतात. दररोज ठरलेल्या वेळी एकत्रित येण्याने त्यांचे भावनिक बंध अधिक मजबूत होतात. जो व्यक्ती भावनिकदृष्ट्या मजबूत असतो, तो शक्यतो व्यसनांच्या आहारी जात नाही.

युवकांसाठी विशेष रचनात्मक प्रयोग

व्यसनांचा व्यक्तीच्या जीवनात प्रवेश शक्यतो युवा अवस्थेतच होतो. त्या वादळी वयात जर व्यक्ती व्यसनांपासून दूर राहिली तर ती आयुष्यभर व्यसनांपासून चार हात दूर राहते. रिकामे डोके बूताचे घर से म्हणतात. रिकामे लोक वेळ घालविण्यासाठी काही योग्य मार्ग उपलब्ध नसेलत तर त्यासाठी व्यसनासारख्या वाईट मार्गाकडे वळतात. एकदा वाईट मार्गाकडे वलले की त्यांना संगतीही तशाच प्रकारची लाभते. बुडत्याचा पाय खोलात म्हणतात त्याप्रमाणे तो अधिकाधिक अधोमार्गाला लागतो.

स्वाध्याय परिवार तरूणांना रचनात्मक कार्याशी जोडून घेतो. निर्मल नीर, कुआ रिचार्ज, धनंजय क्रिडा स्पर्धा, गीताजयंती वक्तृत्व स्पर्धा, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी निमित्ताने होणारे पथनाट्ये आदी कार्यक्रामांच्या माध्यमातून युवकांच्या उर्जेला रचनात्मक वाट करून दिली जाते. त्यामुळे विघातक मार्गाने जाणारी उर्जा विधायक मार्गाने जाते. युवकांच्या वेळेचा विधायक उपयोग झाला तर त्यांची व्यसनांकडे वळण्याची शक्यता कमी होते.

स्वाध्याय विचारांचा व्यसनाधीनतेवर झालेला सकारात्मक परिणाम

अनेक ग्रामीण भागात दारू पिण्याचे प्रमाण कमी झाल्याचे अनुभवजन्य निरीक्षणे दिसतात. जो व्यक्ती पूर्वी घरातही त्याच्या व्यसनामुळे उपेक्षिला जायचा तो त्याच्यामध्ये झालेल्या विधायक परिवर्तनामुळे संपूर्ण गावाच्या स्वाध्याय परिवाराच्या कार्याची जबाबदारी घेताना आढळून आला. जो समाजाच्या दृष्टीने उपेक्षित मानला जायचा तो सन्मानास पात्र झाला. अशी अनेक उदाहरणे आदिवासी भागातील गावपाड्यांमध्ये आढळून आली आहेत.

ज्याला कोणीही विचारत नसते त्याला स्वाध्यायमध्ये भाऊ म्हणून हाक मारली जाते. त्यामुळे त्याचा अहं सुखावतो. त्याच्यामध्ये आत्मसन्मानाची भावना वाढते. तू करू शकतोस, तू बदलू शकतोस आणि तू बदलवू शकतोस या पांडुरंगशास्त्री आठवलेंच्या वचनावर त्याला विश्वास वाटायला लागतो. मी आतापर्यंत भलेही दिशाहीन जीवन जगत असेन पण यापुढे माझ्या जीवनाची दिशा भरकटू देणार नाही असा दृढ निश्चय ती व्यक्ती करते. स्वाध्यायात भेटणार्या समविचारी व्यक्तींच्या प्रोत्साहनामुळे त्याच्यातील आत्मविश्वास जागृत होतो. व्यक्तींमध्ये आत्मनियंत्रण व जबाबदारीची भावना वाढते. माझे जीवन माझ्याच हातात आहे, या विचारावर त्याचा विश्वास बसतो. मी कोणीतरी आहे हा भाव त्याच्या मनात दृढ होतो. त्याची अस्मिता जागृत होते. माझ्या जीवनाला काहीतरी उद्देश आहे. त्याशिवाय माझे जीवन व्यर्थ आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाला अर्थ प्राप्त करू देण्याची त्याची धडपड सुरू होते. त्यातूनच निरर्थक गोष्टींमधील त्याची रूची आपोआप ओसरायला लागते.

मानवात बदल घडवायचा असेल तर तो आतूनच शक्य आहे. बाहेरून लादल्याने व्यक्ती बदलत नसते. व्यक्तीच्या विचार आणि वर्तनातली क्रांती असो की सामाजिक राजकीय जीवनातली क्रांती असो त्याला अंत:प्रेरणा असेल तरच ती यशस्वी होते. बाह्यप्रेरणा एक ना एक दिवस संपणारी असते. एकदा ते वारे संपले की त्याच्या आधारे आपल्या जीवनाची दिशा ठरवणारे एकतर थांबतात, नाहीतर भरकटतात. हे थांबणं आणि भरकटणं दोन्हीही मानवी जीवनासाठी उपकारक नाही. त्यासाठी त्याच्या अंतकरणातला प्रेरणेचा दिवा सतत तेवत राहायला हवा.

त्रिकालसंध्या

हा आतला प्रेरणेचा दिप सतत प्रज्वलित ठेवण्याचे काम स्वाध्याय परिवार करतो. परम पूजनीय दादा अर्थात पांडुरंगशास्त्री आठवले यांनी त्रिकालसंध्या नावाचा असा सामर्थ्यशाली मंत्र संपूर्ण स्वाध्याय परिवाराला दिला आहे. माणसाची दिवसभरात तीन वेळा विशेषत्वाने देवाशी गाठभेट होते. त्यामुळे नाही दिवसभर तरी किमान तीन वेळा या सृष्टीच्या चालकाला ठवणीने थॅंक्यू म्हणणे म्हणजे त्रिकालसंध्या.

आपण झोपल्यानंतर आपण कोण आहोत हे विसरलेलो असते. त्यामुळे सकाळी जेव्हा आपण उठतो तेव्हा प्रथम उठतो आणि मग आपल्याला आठवते, की मी कोणीतरी अमूक तमुक आहे. ही आपली स्मृती सांभाळणारा कोणातरी आहे. तो निरपेक्ष भावनेने हे काम करतो आहे. त्याला माझ्या आभाराची अपेक्षा नाही. पण कोणी आपल्यासाठी काही करीतच असेल तर त्याला त्यासाठी धन्यवाद देणे, ही सभ्य माणसाची संस्कृती आहे. त्यामुळे सकाळी उठल्यानंतर करदर्शन करताना माझ्या हातातच भगवंत आहे, हा मनाला उभारी देणारा श्लोक म्हणायचा. पृथ्वीवर आपण दिवसभर बिनदिक्कत

वावरणार, तिला लाथा मारणार त्यासाठी तिची क्षमा मागायची आणि नव कोरा दिवस माझ्या कर्तृत्वासाठी मला दिल्याबद्दल भगवंताला नमस्कार करायचा.

कोणी कसेही अन्न खाल्ले तरी प्रत्येकाचे रक्त लालच बनते. हा चमत्कार घडविणारा कोणीतरी माझ्या आत बसलेला आहे. गीता सांगते, मी तुझ्या शरीरात वैश्वानर अग्नीच्या रूपात बसलो आहे. तू जे काही खातोस त्याचे पचन मी करतो. त्यामुळे जेवताना त्याला पहिला नमस्कार करायचा आणि मग जेवायचे आहे. जर तो माझ्या आत असेल, तर मग मी वावगे तरी कसे खाणार? परिणामी जीभेचे चोचले म्हणून खाल्ले जाणारे पदार्थ त्याच्या आहारातूनन आपोआप बाजूला जातात.

दिवसभराच्या ताणताणावाचे इतके मोठे ओझे माणसाच्या मनावर असते की ते ओझे उतरवल्याशिवाय त्याला शांत झोप लागणे शक्य नाही. त्यामुळे झोपण्यापूर्वी आपल्या सगळया भल्याबुऱ्या कृत्याची त्याच्याकडे क्षमा मागयची आणि त्या सगळ्याचे गाठोडे त्याच्या हवाली करायचे. निवांत झोपायचे.

या त्रिकालसंध्येमुळे तो माझ्या चोवीस तास सोबत आहे, ही समज हळूहळू विकसित होते. वसनामुळे होणारे कौटुंबिक संघर्ष कमी होण्यास मदत होते.

चिकित्सक विश्लेषण व मर्यादा

स्वाध्याय परिवाराच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना काही मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक आहे.–

संख्यात्मक आकडेवारीचा अभाव

स्वाध्याय परिवार आपल्या कार्याचे सांख्यिक मूल्यांकन करत नाही. त्यामुळे व्यसनमुक्तीच्या परिणामांचे शास्त्रीय मोजमाप करणे कठीण जाते. स्वाध्याय परिवार ही भक्तीवर आधारीत चळवळ आहे. त्यामुळे त्या कार्याच्या केंद्रात भगवंत आहे. त्यामुळे स्वाध्याय परिवार कधी आमच्या विचारांमुळे अमूक इतका फायदा झाला असा दावा कधीही करीत नाही. वारा आपले कार्य अविरतपणे करतो, पम कधी जाहिरात करीत नाही. आपले कामही तसेच असावे, अशी दादाजींची स्वाध्यायींना शिकवण आहे. त्यामुळे स्वाध्यायी कधीही आपल्या उपलब्धी आपल्या तोंडाने सांगत नाही.

व्यावहारिक मर्यादा

गंभीर व्यसनाधीन व्यक्तींना वैद्यकीय उपचार, समुपदेशन आवश्यक असते; तेथे केवळ आध्यात्मिक दृष्टिकोन अपुरा ठरू शकतो. एका ठराविक मर्यादेच्या पलीकडे गेलेल्या व्यक्तीला केवळ विचारांच्या साह्याने बदलण्याचा प्रयत्न अशक्य नसले तरी कठीण मात्र नक्कीच आहे. ज्याला वैद्यकीय मदतीशिवाय ठीक करणे शक्य नाही त्यासाठी विचार सांगून त्याला व्यसनातून बाहेर काढण्यासाठी फक्त भावफेरी पुरेशी ठरेल असे म्हणवत नाही.

तुलनात्मक दृष्टीकोन

शासकीय व्यसनमुक्ती कार्यक्रम व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या तुलनेत स्वाध्याय परिवाराची पद्धत आत्मपरिवर्तनावर आधारित आहे. तिथे कोणताही प्रचारकी दृष्टीकोन नाही. आम्ही अमूक इतक्या लोकांची व्यसने सोडली म्हणत त्यांचा फोटो कोणतच्याही वर्तमानपत्रात छापला जात नाही. ते स्वाध्यायाच्या आचारसंहितेत बसत नाही. हा दृष्टिकोन दीर्घकालीन बदल घडवतो.

याउलट सरकारी कार्यक्रम आणि स्वयंसेवी संस्था यांचे काम कमी आणि जाहिरातच जास्त असते. कारण त्यांना मिळणाऱ्या देणग्या त्यांच्या जाहिरातीवरच अवलंबून असतात. स्वाध्याय परिवार कोणाकडे काही मागत नाही. त्यामुळे त्याला केवळ कोणाला तरी काही दाखविण्यासाठी करण्याचीही आवश्यरता वाटत नाही.

निष्कर्ष

स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांचा समाजातील व्यसनाधीनतेवर अप्रत्यक्ष पण सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो. आत्मसन्मान, सामाजिक सहभाग व आध्यात्मिक मूल्ये यांमुळे व्यक्ती व्यसनांपासून दूर राहण्याकडे प्रवृत्त होते. तथापि, व्यसनमुक्तीसाठी स्वाध्याय विचारांसोबत वैद्यकीय, मानसशास्त्रीय व सामाजिक उपायांची सांगड घालणे आवश्यक आहे.स्वाध्याय परिवाराची चळवळ ही व्यसनमुक्त समाजनिर्मितीसाठी एक प्रभावी पूरक मॉडेल ठरू शकते.

यावरून पुढील ठोस निष्कर्ष काढता येतील.

१. स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांनी समाजातील व्यसनाधीनता कमी झाली आहे.

२. स्वाध्याय परिवाराच्या विचारांनी समाजातील व्यक्तींच्या मनात आत्मसन्मानाची जाणीव निर्माण झाली आहे.

समारोप

सारांशात असे म्हणता येईल की, भगवंताचा संबंध व त्यातून येणारी कृतज्ञता, अस्मिता, तेजस्विता उभी राहिली की व्यसन, दुराचार, भांडणतंटा, भेदाभेद आपोआप कमी होतो. व्यसनाधीनता कमी झाली की कुटुंबाचे आर्थिक, मानसिक स्वास्थ व्यवस्थित राहते. हे विचार स्वाध्याय केंद्र, तत्त्वज्ञान विद्यापीठ, योगेश्वर कृषी, वृक्षमंदिर, श्रीदर्शनम, मत्स्यगंधा यांसारख्या अनेकविध प्रयोगांतून समाजाला मिळतात. त्यातून व्यक्ती उभी राहते. एकदा व्यक्ती आत्मगौरवाने

उभी राहिली की ती आपल्या जीवनाच्या गुणवत्तेबाबत सजग होते आणि कोणत्याही चुकीच्या सवयीच्या आहारी जात नाही.

संदर्भ

१. खेर राजेंद्र, देह झाला चंदनाचा, विहंग प्रकाशन पुणे, १ जानेवारी २०१३
२. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, एष पंथा एतत्कर्म, सद्विचार दर्शन, निर्मल निकेतन, मुंबई. जून १९९४
३. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, जीवनतीर्थ, सद्विचार दर्शन, जानेवारी २०२०
४. Unterberger, B. M., & Sharma, R. R. SHRI PANDURANG VAIJNATH ATHAVALE SHASTRI AND THE SWADHYAYA MOVEMENT IN INDIA. Journal of Third World Studies, 1990
५. Bhattacharjea, Ajit. "A Quiet Human Revolution Is in Progress," Pioneer (New Delhi), March 24, 1995.
६. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, गंगालहरी,सद्विचार दर्शन, १९९९
७. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, मूर्तिपूजा, सद्विचार दर्शन, जुलै २००९
८. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, ऋषीस्मरण, सद्विचार दर्शन, जानेवारी २०१९
९. आठवलेपांडुरंगशास्त्री, ईशावास्यम, , सद्विचार दर्शन, जून २०१९
१०. गोयन्दका जयदयाल, श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस गोरखपूर, २०२४
११. Nifong Christina,A Spiritual Movement That Aids India's Neediest, THE CHRISTIAN SCIENCE MONITER, 7 March 1997
१२. मुसळे शैलेश, स्वाध्याय परिवाराचे लाखो तरूण पथनाट्याद्वारे साजरी करणार जन्माष्टमी, ZEE 24 तास, २० फेब्रु२०२१
१३. Bakshi Rajani, Dreams for mankind, SUNDAY TIMES OF INDIA, 23 March 1997
१४.JaypalPramila, Swadhaya : Toward A New World Order, LCWA LETTERS, September 1996
१५. Srivastava, R. K. "Swadhyaya Movement: Its Meaning and Message." Paper presented at a seminar at the United Nations University, Rome, September 1986
१६.आठवलेपांडुरंगशास्त्री, त्रिकालसंध्या, सद्विचार दर्शन, डिसेंबर २०२४
१७.आठवलेपांडुरंगशास्त्री, गीतेचे पंचप्राण, सद्विचार दर्शन, एप्रिल २०२५

ग्रामीण विकासाचा कणा: प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था – आव्हाने आणि भविष्यातील संधी

श्री. संदीप लक्ष्मन पवार[1]डॉ. पंकज साहेबराव आहिरे[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी,विद्या विकास मंडळाचे सिताराम गोविंद पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.
[2]संशोधक मार्गदर्शक, विद्या विकास मंडळाचे सिताराम गोविंद पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे. ,Email id.: sandip.p249@gmail.com ,Email id.: pankajahire17@gmail.com

Abstract (सारांश)

महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि आर्थिक जडणघडणीचा आणि विकासाचा मूळ पाया म्हणून सहकार चळवळीकडे पाहिले जाते. या चळवळीतील सर्वात महत्त्वाचा आणि शेवटचा घटक म्हणजेच'प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था' (Primary Agricultural Credit Societies - PACS) होय. हा शोधनिबंध ग्रामीण महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये या संस्थांचे महत्त्व, त्यांची सद्यस्थिती आणि बदलत्या जागतिक आणि तंत्रज्ञानाच्या वातावरणात त्यांच्यासमोर असलेली आव्हाने या गोष्टींचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. भारतातील त्रिस्तरीय सहकारी पतपुरवठा रचनेत ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या या सहकारी संस्था थेट शेतकऱ्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करतात. या सहकारी संस्थांचे कार्य केवळ अल्पमुदत पीक कर्ज उपलब्ध करून देणे इतकेच मर्यादित न राहता, शेतकऱ्यांना खते, बियाणे, कीटकनाशके पुरवणे आणि त्यांच्या शेतीमालाला योग्य बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी आधारभूत किंमत खरेदी केंद्रांचे नियोजन करणे, अशी विविध कार्ये या संस्था पार पाडतात.

संशोधनाचा मुख्य उद्देश हा आहे की, महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील आणि विशेषत: शेतकऱ्यांच्या आणि ग्रामीण भागाच्या विकासात सिंहाचावाटा असलेल्या विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था आज कोणत्या संकटातून जात आहेत आणि त्यावर काय उपाययोजना करता येतील. गेल्या काही दशकांमध्ये वाढता एनपीए (Non-Performing Assets), वारंवार जाहीर होणाऱ्या कर्जमाफीच्या योजनां आणि यामुळे विस्कळीत झालेली कर्ज परतफेडीची शिस्त, व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा अभाव या आणि अशा विविध कारणांमुळे आज विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था आर्थिक अडचणीत सापडल्या आहेत. त्याचबरोबर, खाजगी बँका आणि सूक्ष्म वित्त संस्थांचा (Microfinance Institutions) ग्रामीण पातळीवरझालेला मोठ्या प्रमाणातील विस्तार यामुळेदेखील या सहकारी संस्थांसमोर मोठे स्पर्धात्मक आव्हान उभे राहिले आहे. या संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम सांख्यिकीय माहितीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला असून, नाबार्ड (NABARD) आणि महाराष्ट्र सहकार विभागाच्या अहवालांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधनातून असे निष्कर्ष समोर येतात की, या संस्थांना टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांचे 'मल्टी-सर्व्हिस सेंटर' (Multi-Service Centers) मध्ये रूपांतर करणे ही काळाची गरज आहे. केंद्र सरकारच्या ६३,००० संस्थांच्या संगणकीकरणाच्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पामुळे या संस्थांच्या कामकाजात पारदर्शकता आणि वेग येणार आहे. जर या संस्थांनी केवळ पतपुरवठ्यावर अवलंबून न राहता शेतीमाल साठवणूक (Warehousing), कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि 'कॉमन सर्व्हिस सेंटर' (CSC) यांसारख्या सेवा सुरू केल्या, तरच त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकतील. त्याचबरोबर या संस्थामार्फत होणारा कर्जपुरवठा हा क्लिष्ट स्वरूपाचा वाटतो, त्यासाठी कर्जवाटपाच्या प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुलभता आणली तर शेतकरी वर्ग जो सध्या राष्ट्रीयकृत बँकांना प्राधान्य देऊ लागला आहे तो या संस्थांकडे परत येईल,शेवटी, सहकारातील राजकीय हस्तक्षेप कमी करून व्यावसायिकता आणि तंत्रज्ञानाचा अंगीकार केल्यास या संस्था खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासाचा कणा म्हणून स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवू शकतील, असा विश्वास हा शोधनिबंध व्यक्त करतो.

Key Words: विविध कार्यकारी संस्था (PACS), कृषी पतपुरवठा, सहकार,ग्रामीण अर्थव्यवस्था, कर्जपुरवठा, ग्रामीण विकास.

१. Introduction (प्रस्तावना)

"विना सहकार, नाही उद्धार" या म्हणीप्रमाणे महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि विशेषतः ग्रामीण आर्थिक बदलात सहकार चळवळीने मोठी क्रांती घडवून आणली आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात, जेथे ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे, तेथे शेतीसाठी लागणारा वित्तपुरवठा हा ग्रामीण विकासाचा कणा मानला जातो. आणि हाच वित्तपुरवठा अजून सुलभ करून या प्रणालीस मजबुती देण्याचे काम 'प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था' (Primary Agricultural Credit Societies - PACS) मागील अनेक

वर्षापासून करत आहेत. १९०४ मध्ये भारतात पहिला सहकारी पतपुरवठा कायदा संमत करण्यात आला, आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याला सावकारी जाचातून मुक्त करण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात या चळवळीला छत्रपती शाहू महाराज, विठ्ठलराव विखे पाटील आणि धनंजयराव गाडगीळ यांसारख्या विचारवंतांनी खतपाणी घातले, ज्यामुळे आज महाराष्ट्रातील सहकार मॉडेल हे देशासाठी दिशादर्शक ठरले आहे.

ग्रामीण स्तरावर कार्यरत असलेल्या या संस्था केवळ कर्जवाटपच करत नाहीत, तर त्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक नवीन उर्जा आणि बळकटी देण्याचे कार्य करीत आहेत. त्रिस्तरीय सहकारी पतपुरवठा रचना —ज्यामध्ये राज्य स्तरावर 'शिखर बँक', जिल्हा स्तरावर 'जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका' आणि गाव पातळीवर 'प्राथमिक विविध कार्यकारी संस्था' (PACS) येतात. विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था या सर्वात खालच्या स्तरात येतात.आणि हा अत्यंत संवेदनशील स्तर आहे. कारण, याच स्तरावर संस्थेचा थेट संबंध जमिनीशी जोडलेल्या शेतकऱ्याशी येतो. पीक कर्ज उपलब्ध करून देणे, खते आणि बियाण्यांचा वेळेवर पुरवठा करणे, आणि ग्रामीण भागात बचतीची सवय लावणे यांतून या संस्थांनी ग्रामीण भागाचे चित्र बदलले आहे.

परंतु, एकविसाव्या शतकाच्या या दशकात (तिसरे दशक) प्रवेश करताना या सहकारी संस्थांसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बँकिंग क्षेत्रात मोठी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. खाजगी बँकांचे तंत्रज्ञान आणि ग्रामीण भागात त्यांचा झालेला शिरकाव, वाढता प्रशासकीय खर्च, आणि वारंवार होणाऱ्या कर्जमाफीच्या घोषणांमुळे बिघडलेली कर्ज परतफेडीची संस्कृती यांमुळे या संस्थांच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहेत. तसेच, बदलत्या हवामानामुळे शेती व्यवसायात वाढलेली जोखीम थेट या संस्थांच्या आर्थिक आरोग्यावर परिणाम करत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू हा आहे की, या संस्थांची सध्याची स्थिती नेमकी काय आहे? त्या सक्षम करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजनांची गरज आहे? आणि भविष्यातील 'डिजिटल इंडिया' आणि 'मल्टी-सर्व्हिस सेंटर' या संकल्पनांमध्ये या संस्था स्वतःचे स्थान कसे टिकवून ठेवू शकतील? या सर्व प्रश्नांचा उहापोह या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, ग्रामीण महाराष्ट्राचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल, तर या प्राथमिक स्तरावरील संस्थांना आधुनिकतेची जोड देऊन बळकट करणे गरजेचे आहे.

२. Material and Methods (साहित्य आणि संशोधन पद्धती)

अ) संशोधन पद्धती (Research Methodology): प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय 'प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थांचा अभ्यास' हा असल्याने, संशोधनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अत्यंत वस्तुनिष्ठ आणि शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे:

ब) संशोधनाचे स्वरूप:या संशोधनासाठी प्रामुख्यानेवर्णनात्मक (Descriptive) आणिविश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

क) माहितीचे स्रोत (Sources of Data):

1. महाराष्ट्र शासनाचा आर्थिक पाहणी अहवाल:राज्यातील एकूण कर्ज वाटप आणि कृषी वृद्धी दर समजण्यासाठी.

2. नाबार्ड (NABARD) चे वार्षिक अहवाल:संस्थांचे संगणकीकरण आणि नवीन 'मल्टी-सर्व्हिस सेंटर' योजनांची तांत्रिक माहिती मिळवण्यासाठी.

3. सहकार विभागाची सांख्यिकीय डायरी:जिल्हावार संस्थांची संख्या, ऑडिट वर्ग, भागभांडवल आणि NPA विश्लेषण करण्यासाठी.

ड) क्षेत्र अभ्यास आणि कायदेशीर चौकट:विविध कार्यकारी संस्थांच्या उपविधींचे (By-laws) अध्ययन करून 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६०' मधील तरतुदींचे विश्लेषण केले आहे.

इ) नमुना निवड (Sampling):महाराष्ट्राची भौगोलिक विविधता लक्षात घेऊन उत्तर महाराष्ट्र, कोंकण,पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडाया पाच विभागांतील संस्थांच्या कामगिरीची तुलनात्मक माहिती घेण्यात आली आहे.

३. Scheme of Study: संस्थेचे कार्य आणि व्याप्ती

३.१ प्रमुख उद्दिष्टे आणि कार्ये:

विविध कार्यकारी संस्था केवळ कर्ज वाटप करत नाहीत, तर त्यांची व्याप्ती मोठी आहे:

१. कृषी पतपुरवठा: शेतकऱ्यांना पीक कर्ज (Crop Loan) उपलब्ध करून देणे.

२. कृषी निविष्ठा पुरवठा: रासायनिक खते, दर्जेदार बियाणे आणि कीटकनाशकांचा पुरवठा करणे.

३. धान्य खरेदी: शासकीय आधारभूत किंमत खरेदी केंद्रांच्या माध्यमातून धान्य खरेदी करणे.

४. बचत सवय: ग्रामीण भागात बचतीची सवय लावणे आणि ठेवी स्वीकारणे.

५. पुरवठा साखळी: ग्रामीण भागात जीवनावश्यक वस्तूंचा (रेशनिंग) पुरवठा करणे.

३.२ संस्थात्मक रचना:
या संस्था लोकशाही तत्त्वावर चालतात. सभासदांमधून संचालक मंडळ निवडले जाते आणि संस्थेचा दैनंदिन कारभार सचिव (Secretary) पाहतो. या संस्था जिल्हा मध्यवर्ती बँकेशी संलग्न असतात.

४. सद्यस्थिती आणि आव्हाने (Detailed Analysis of Challenges)
आज महाराष्ट्रात साधारणपणे २१,००० पेक्षा जास्त विविध कार्यकारी संस्था आहेत. मात्र, त्यांच्या सद्यस्थितीचा विचार करता काही गंभीर आव्हाने समोर येतात:

अ) थकबाकीचे वाढते प्रमाण (NPA):
शेतकरी कर्जमाफीच्या वारंवार घोषणांमुळे कर्ज परतफेडीच्या शिस्तीवर परिणाम झाला आहे. अनेक सभासद कर्जमाफीच्या अपेक्षेने कर्ज भरत नाहीत, ज्यामुळे संस्था आर्थिक अडचणीत येतात.

ब) व्यावसायिकतेचा अभाव:
अनेक संस्था आजही जुन्या पद्धतीने कारभार पाहतात. संगणकीकरणाचा अभाव आणि अपुरे मनुष्यबळ यामुळे व्यावसायिक बँकांशी स्पर्धा करणे त्यांना कठीण जात आहे.

क) राजकीय हस्तक्षेप:
ग्रामीण राजकारणाचे केंद्र या संस्था असल्याने अनेकदा पात्रतेपेक्षा राजकीय संबंधांवरून कर्ज वाटप किंवा नोकरभरती केली जाते, ज्याचा परिणाम संस्थेच्या गुणवत्तेवर होतो.

ड) उत्पन्न स्रोतांची मर्यादा:
केवळ पीक कर्ज वाटपावर अवलंबून राहिल्यामुळे संस्थांना पुरेसा नफा मिळत नाही. व्याजदरातील तफावत (Margin) कमी असल्यामुळे प्रशासकीय खर्च भागवणे कठीण होते.

इ) कर्ज वाटप प्रक्रीयेतील क्लिष्ट पणा:
या संस्थामार्फत कर्ज मंजुरी आणि वाटप प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर अडचणी असल्यामुळे शेतकरी वर्ग राष्ट्रीयकृत बँकांना मोठ्या प्रमाणात प्राधान्य देऊ लागला आहे.

फ) पारदर्शकपणाचा अभाव आणि वशिलेबाजी:
कर्ज मंजुरी, आणि कर्ज वितरण प्रक्रियेत अनियमितता आढळते. त्यासोबतच या प्रक्रियेत पारदर्शकपणाचा अभाव आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे मोठ्या प्रमाणात वशिलेबाजी आढळून येते.

५. पुनरुज्जीवन आणि उपाययोजना (Solutions and Future Scope)

१. बहुउद्देशीय संस्था म्हणून कार्य (Multi-Service Centers):
नाबार्डच्या योजनेनुसार, या संस्थांना आता 'मल्टी सर्विस सेंटर' मध्ये रूपांतरित करणे आवश्यक आहे. त्यांनी गोडाऊन उभारणी, शेती अवजारे बँक, आणि प्रक्रिया उद्योग सुरू केले पाहिजेत.

२. संगणकीकरण (Digitization):
केंद्र सरकारने देशातील ६३,००० संस्थांच्या संगणकीकरणासाठी बजेट तरतूद केली आहे. यामुळे पारदर्शकता येईल आणि ऑडिटची प्रक्रिया वेगवान होईल.

३. कौशल्य विकास:
संस्थेच्या सचिवांना आणि संचालकांना आधुनिक बँकिंग आणि कृषी तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे काळाची गरज आहे.

४. कर्जवाटप प्रक्रियेत सुलभता:
कर्ज मंजुरी आणि वाटप प्रक्रियेत असलेला क्लिष्टपणा कमी करून येथे सुलभता आणणे गरजेचे आहे.

५. राजकीय हस्तक्षेप:
वशिलेबाजी आणि राजकीय हस्तक्षेप कमी झाल्यास शेतकरी वर्गाचा कल अपोआप या संस्थांकडे वळेल.

६. पारदर्शकपणा:
एकूण कारभारात तसेच कर्ज मंजुरी आणि वाटप प्रक्रियेत पारदर्शकता आल्यास ते या संस्थाना नवीन उभारी मिळण्यास मदत होईल.

६. सांख्यिकीय विश्लेषण आणि प्रादेशिक कामगिरी

६.१ महाराष्ट्रातील PACS संस्थांची सांख्यिकीय स्थिती

तपशील (Particulars)	आकडेवारी / स्थिती
महाराष्ट्रातील एकूण PACS संस्थांची संख्या	२१,१५० पेक्षा जास्त
एकूण सभासद संख्या	साधारण १.५५ कोटी +
संगणकीकरणासाठी मंजूर संस्था (Maharashtra)	१२,००० संस्था
कर्ज वसुलीचे प्रमाण (सरासरी)	६०% ते ७०%

ISSN : 2278-9308
February 2026

६.२ प्रादेशिक कामगिरीचे तुलनात्मक विश्लेषण (Regional Performance Analysis)

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा विस्तार सर्वत्र सारखा नसून तो प्रादेशिक सिंचन सुविधा, नगदी पिके आणि राजकीय नेतृत्वावर अवलंबून आहे. या संशोधनासाठी कोकण, उत्तर महाराष्ट्र, पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा या पाच विभागांतील निवडक संस्थांच्या कामगिरीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल:

पश्चिम महाराष्ट्र: सहकारातील 'मॉडेल' विभाग

पश्चिम महाराष्ट्रात (विशेषतः कोल्हापूर, सांगली, पुणे) सहकारी चळवळ अत्यंत प्रबळ आहे.

- **जमेची बाजू:**येथे उसासारख्या नगदी पिकांचे प्रमाण जास्त असल्याने संस्थांची कर्ज वसुली (Recovery) ८०% ते ९०% पर्यंत असते.
- **वैशिष्ट्य:**येथील अनेक PACS संस्थांनी स्वतःचे पेट्रोल पंप, कापड दुकाने आणि सुसज्ज गोदामे उभारली आहेत. साखरेचे कारखाने आणि संस्था यांच्यातील 'लिंकेज' (Linkage) मुळे कर्ज वसुली सोपी होते.
- **आव्हान:**प्रचंड भांडवल असूनही वाढते अंतर्गत राजकारण आणि वाढता प्रशासकीय खर्च हे येथील मुख्य आव्हान आहे.

कोकण: फलोत्पादन आणि ग्राहक सहकार

कोकणातील भौगोलिक रचना वेगळी असल्यामुळे येथे कृषी पतपुरवठ्यापेक्षा फलोत्पादन आणि ग्राहक सहकारावर भर आहे.

- **स्थिती:** हापूस आंबा, काजू आणि मासेमारी सहकारी संस्थांचे वर्चस्व.
- **वैशिष्ट्य:** ग्राहक सहकारी संस्था कोकणात अधिक यशस्वी आहेत. पर्यटन आणि मत्स्य व्यवसायाला सहकाराची जोड मिळत आहे.
- **आव्हान:** भौगोलिक अडथळयांमुळे विखुरलेली लोकसंख्या आणि मर्यादित मोठ्या सहकारी बँका.

उत्तर महाराष्ट्र: बागायती आणि व्यापारी सहकार

उत्तर महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ प्रामुख्याने बागायती पिकांवर आधारित आहे.

- **स्थिती:** द्राक्ष, कांदा आणि केळी यांसारख्या निर्यातक्षम पिकांमुळे येथील सहकारी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहेत.
- **वैशिष्ट्य:** नाशिकमधील 'द्राक्ष उत्पादक' आणि 'जळगावमधील केळी उत्पादक' सहकारी संस्थांनी विपणन क्षेत्रात जागतिक ओळख निर्माण केली आहे.
- **आव्हान:** बाजारातील चढ-उतार आणि, हवामान बदलाचा पिकांवर होणारा परिणाम तसेच राजकीय हस्तक्षेप.

विदर्भ: निसर्गावर अवलंबित्व आणि पतपुरवठा

विदर्भातील सहकारी संस्थांची स्थिती पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत आव्हानात्मक आहे.

- **परिस्थिती:**येथील शेती प्रामुख्याने कापूस आणि संत्रा या पिकांवर अवलंबून आहे. सिंचनाच्या सोयी मर्यादित असल्याने पावसाच्या लहरीपणाचा थेट परिणाम कर्ज परतफेडीवर होतो.
- **वैशिष्ट्य:**विदर्भात अनेक ठिकाणी संस्थांनी 'धान खरेदी केंद्रे' म्हणून प्रभावी काम केले आहे.
- **आव्हान:**वाढत्या शेतकरी आत्महत्या आणि कर्जाच्या दुष्टचक्रामुळे येथील अनेक संस्थांचा 'एनपीए' (NPA) २५% पेक्षा जास्त आहे.

मराठवाडा: संघर्ष आणि विकासाच्या संधी

मराठवाड्यातील सहकारी संस्थांना वारंवार पडणारा दुष्काळ आणि कमी औद्योगिक विकास यांचा फटका बसतो.

- **परिस्थिती:**सोयाबीन आणि कापूस ही येथील प्रमुख पिके आहेत. येथील जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याने त्याचा परिणाम खालच्या स्तरावरील PACS संस्थांच्या पतपुरवठ्यावर होतो.
- **वैशिष्ट्य:**गेल्या काही वर्षांत येथे 'दुग्ध व्यवसाय' आणि 'बचत गट' यांच्याशी जोडलेल्या संस्था चांगल्या प्रकारे उभ्या राहत आहेत.
- **आव्हान:**संस्थांचे अपुरे संगणकीकरण आणि सभासदांमध्ये सहकारी तत्त्वांच्या जाणीवेचा अभाव.

प्रादेशिक कामगिरीचे तुलनात्मक विश्लेषण खालील तक्त्याच्या आधारे दर्शविले आहे.

कामगिरीचा निकष	पश्चिम महाराष्ट्र	कोकण	उत्तर महाराष्ट्र	विदर्भ	मराठवाडा
कर्जवसुलीचे प्रमाण	८५ - ९५%	६०-७०%	७५ – ८५%	५० – ६०%	५५ – ६५%
प्रमुख पिके	उस, द्राक्षे.	आंबा,काजू,मासे.	केळी,कांदा, द्राक्षे.	कापूस, धान.	सोयाबीन,कापूस.
व्यवसाय	उच्च (पेट्रोल पंप, गोडाऊन)	**मध्यम**(मत्स्य व्यवसाय,पर्यटन सहकार)	**उच्च**(फळप्रक्रिया, शीतगृहे, निर्यात)	मध्यम (धान खरेदी)	कमी(केवळ पीक कर्ज)
आर्थिक स्वावलंबन	जास्त(स्वतःच्या	**मध्यम**(काही	**जास्त** (बाजार	कमी(DCCB	मध्यम

	ठेवी)	ठिकाणी मर्यादित बँकिंग)	समिती व संस्थांचे भांडवल)	वर अवलंबून)	
NPA प्रमाण	कमी (५% - १०%)	**मध्यम** (१२%- २०%)	**मध्यम-कमी** (१०% - १५%)	जास्त(२०% - ३०%)	मध्यम (१५% - २५%)

७. Conclusion (निष्कर्ष)

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या सविस्तर अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, प्राथमिक विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था (PACS) या केवळ ग्रामीण वित्तपुरवठ्याचे साधन नसून त्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा खऱ्या अर्थाने कणा आहेत. १९०४ पासून सुरू झालेला हा प्रवास आज २१,००० पेक्षा जास्त संस्थांच्या जाळ्यापर्यंत पोहोचला आहे. संशोधनातून असे दिसून आले की, पश्चिम महाराष्ट्रातील संस्थांनी नगदी पिकांच्या जोरावर आर्थिक सुबत्ता मिळवली असली, तरी विदर्भ आणि मराठवाड्यातील संस्थांना नैसर्गिक लहरीपणा आणि सिंचनाच्या अभावामुळे मोठ्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

या शोधनिबंधात चर्चिल्याप्रमाणे, थकबाकीचे (NPA) वाढते प्रमाण आणि राजकीय हस्तक्षेप या दोन मुख्य समस्यांनी या संस्थांच्या मूळ उद्दिष्टांना बाधा पोहोचवली आहे. वारंवार होणाऱ्या कर्जमाफीमुळे कर्ज परतफेडीची शिस्त धोक्यात आली आहे,त्याशिवाय या संस्थांची कर्ज वाटप प्रक्रिया क्लिष्ट असल्यामुळे, आणि राजकीय हस्तक्षेप व वशिलेबाजी असल्यामुळे शेतकरी वर्ग या संस्थापासून दुरावू लागला आहे, तसेचव्यावसायिक व्यवस्थापनाच्या अभावामुळे या संस्था आधुनिक बँकिंग स्पर्धेत मागे पडत आहेत. मात्र, केंद्र आणि राज्य शासनाचे 'सहकारातून समृद्धी' हे धोरण या संस्थांसाठी एक आशेचा किरण ठरत आहे.

भविष्यातील संधींचा विचार करता, या संस्थांचे रूपांतर 'मल्टी-सर्व्हिस सेंटर' (MSC) मध्ये होणे अनिवार्य आहे. केवळ पीक कर्जावर अवलंबून न राहता शेती अवजारे बँक, गोडाऊन निर्मिती आणि 'Common Service Centre' (CSC) द्वारे डिजिटल सेवा पुरवणे, हे या संस्थांच्या पुनरुज्जीवनासाठी आवश्यक आहे. केंद्र सरकारचा ६३,००० संस्थांच्या संगणकीकरणाचा प्रकल्प हा या क्षेत्रातील पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता वाढवण्यासाठी मैलाचा दगड ठरेल.

अंतिम निष्कर्ष असा काढता येईल की, जर या संस्थांनी आपल्या उपविधींमध्ये काळानुसार बदल करून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा आणि व्यावसायिकतेचा अंगीकार केला, तर त्या जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या युगातही टिकून राहू शकतील. ग्रामीण महाराष्ट्राचा सर्वांगीण विकास आणि शेतकऱ्यांचे कल्याण हे या संस्थांच्या सक्षमीकरणावरच अवलंबून आहे. सहकारातील लोकशाहीची मूल्ये जपतानाच व्यावसायिक कार्यक्षमता वाढवणे, हाच या संस्थांच्या उज्ज्वल भविष्याचा एकमेव मार्ग आहे.

८. References (संदर्भ)

१. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० व नियम १९६१.
२. **नाबार्ड (NABARD):**वार्षिक अहवाल आणि PACS विकास योजना.
३. **वैद्यनाथन समिती अहवाल:** सहकारी पतपुरवठा पुनरुज्जीवन.
४. **डॉ. धनंजयराव गाडगीळ:** सहकारावरील निबंध आणि विचार.
५. **सहकार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे:** सांख्यिकीय तपशील.
६.**महाराष्ट्र शासन (१९६०):**महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० व नियम १९६१, विधी व न्याय विभाग, मुंबई.
७.**महाराष्ट्र शासन (२०२४-२५):**आर्थिक पाहणी अहवाल: महाराष्ट्र राज्य, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
८.**NABARD (२०२३):** Annual Report 2022-23: Rural Credit and Cooperative Development, National Bank for Agriculture and Rural Development, Mumbai.
९.**वैद्यनाथन समिती (२००४):** 'Report of the Task Force on Revival of Rural Cooperative Credit Institutions', भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI).
१०.**सहकार आयुक्त कार्यालय, पुणे:**सांख्यिकीय डायरी - महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळ, महाराष्ट्र शासन, पुणे.
११..**गाडगीळ, ध. रा. (१९६१):** 'Towards a Cooperative Commonwealth', गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स, पुणे.
१२.**Ministry of Cooperation** (२०२३**):** 'Computerization of Primary Agricultural Credit Societies (PACS)' - Policy Guidelines, Government of India.
१३.**मेहरा, ए. के.** (२०१५**):** 'Cooperative Management in India', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
१४.**रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया** (२०२२**):** 'Report on Trend and Progress of Banking in India 2021-22' (Cooperative Banking Section).
१५.**शहा, दीपक** (२००७**):** 'Rural Credit in India: Performance and Challenges', 'Journal of Social and Economic Development'.

१६.**दांडेकर, वि. म. (१९९४):** 'The Corporate Sector in Indian Agriculture', ओरिएंट लॉन्गमन, नवी दिल्ली.
१७.**बैठुले, डॉ. विलास (२०१८):** 'महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ: एक मूल्यमापन', विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
१८.**Kamat, G. S. (२००९):** 'New Dimensions of Cooperative Management', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.
१९.**NCUI (२०२१):** 'Indian Cooperative Movement: A Statistical Profile', नॅशनल को-ऑपरेटिव्ह युनियन ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली.
२०.**देशमुख, एस. पी. (२०२०):** 'Cooperative Finance and Rural Development', सायन्टीफिक पब्लिशर्स, जोधपूर.

आदिवासी देहवाली व मावची भिल्ल लोकगीतातून व्यक्त होणारी जीवनमूल्ये – एक शोध

अंतेश भामट्या गावीत
डॉ. बाबासाहेब आंहबडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्र. संभाजीनगर ,ई-मेल –gavitantesh1@gmail.com

प्रस्तावना

आदिवासी जमातीतील भिल्ल ही एक प्रमुख आदिवासी जमात आहे. आदिवासी जमातीपैकी शासनाच्या गॅझेटनुसार महाराष्ट्रात एकूण ४७ जमाती आहेत. या जमातीपैकीच एक जमात म्हणजे ही भिल्ल जमात होय. या जमातीत अनेक उप पोटजाती असून देहवाली व मावची या भिल्ल जमातीच्याच दोन उप पोटजाती आहेत. मुळात या वेगवेगळया उप पोटजाती आहे आणि या पोटजातीवरूनच वेगवेगळया स्वंतत्र अशा भाषा आहे. या भाषांवरूनच या दोन्ही जमाती वेगळ्या असल्याचे जाणवते. भाषेमध्येही जास्त भिन्नता आढळत नाही. रीतीरिवाज, रुढी-परंपरा, संस्कृती, चाली-रिती या मात्र समान आहे. त्यांच्यात कुठलीही भिन्नता दिसत नाही. निसर्गाशी एकरूप होऊन देहवाली व मावची जमात आपले जीवन जगताना दिसते. महाराष्ट्रातील नंदूरबार जिल्ह्यात भिल्ल जमात वास्तव्य करीत आहे. देहवाली जमातीचे क्षेत्र महाराष्ट्र राज्याच्या नंदूरबार जिल्ह्यातील नवापूर तालुक्याचा उत्तर – पश्चिम भाग आणि गुजरात राज्याच्या तापी जिल्ह्याचा सोनगढ, उच्छल व निझर तालुक्यात दिसून येते, तर मावची भिल्ल जमातीचे क्षेत्र धुळे जिल्ह्याच्या साक्री तालुक्याचा पश्चिम पट्टा, नवापूर तालुक्याचा दक्षिण-पूर्व भाग, गुजरात राज्याचा सोनगढ तालुका व डांग जिल्ह्याचा काही भागात आढळते. भिल्ल जमातीची भाषा ही भिल्लोरी भाषा म्हणून ओळखली जाते.

आदिवासी भिल्ल लोकगीते हे त्यांच्या समृद्ध संस्कृतीचे, निसर्गाशी असलेल्या अतूट नात्याचे आणि मानवी मूल्यांचे मौखिक भांडार आहे. या गीतांतून निसर्गप्रेम, समूहजीवन, श्रमाचे महत्त्व, स्त्री-पुरुष समानता, आणि पूर्वजांप्रती आदर ही मूल्ये प्रकर्षाने व्यक्त होतात. ही गीते समुदाय आणि निसर्ग यांच्यातील समतोल जपत आपली संस्कृती जतन करण्याचे काम करतात.

आदिवासी देहवाली व मावची लोकगीतांतून प्रकट होणारी प्रमुख मूल्ये

आदिवासी लोकगीतांतून प्रकट होणारी प्रमुख मूल्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) **निसर्ग आणि पर्यावरण पूजकता:** आदिवासी जमाती दुर्गम भागात, डोंगर-दऱ्यात, जंगलात राहत असल्यामुळे त्यांचा एक घनिष्ठ संबंध निसर्गाशी जुळलेला आहे. त्यामुळे आदिवासी जमाती ह्या निसर्गालाच देव मानतात. त्यांची लोकगीते नद्या, डोंगर, जंगल, झाडे आणि प्राणी यांच्याशी असलेले मैत्रीचे नाते व्यक्त करतात.आदिवासींच्या धार्मिक रुढी ह्या निसर्ग आणि प्राणिपूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील गूढ, अनाकलनीय ते सर्व पूजनीय असे ते मानतात. आकाशात चमकणारी वीज, सूर्य, चंद्र, तारे, ढग, प्रचंड वृक्ष, वाघ, सिंह, साप, विंचू अशा निसर्गनिर्मित सजीव, निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांची ते पूजा करतात. त्यांच्यात हिरवा, हिमाई, पिरसापेन, बडापेन, वाघदेव, चित्ता, डोंगरदेव, वनदेव, गावदेव, कणसरी, धरतारी, आणि नारनदेव इत्यादी देवदेवता आहेत. आदिवासी आपल्या पूर्वजांना व पितरांना देव मानतात. भूत - पिशाचदेखील त्यांना देवासारखीच वाटतात. त्यांना ते चेडा, मुंजा, सुपली, वीर, हडळी, खैस इत्यादी नावांनी ओळखतात. दगडाचे किंवा लाकडाचे मुखवटे करून गावाच्या वेशीबाहेर उभी केलेली दैवते हे त्यांचे पूर्वज असतात.

"नाय भुलेजी आमू धोरती याहकीले नाय भुलेजी
आमू धोरती याहकीले नाय भुलेजी
इये धोरती पे पाने ने फुले, पाने ने फुले
मोनुमें पोडे ताहां पाने बी तोडेजी ने फुलबी तोडेजी ॥१॥
इयू धोरती पे ओने न पाय, ओने न पाई
मोनुमें पोडे ताहां ओने बी काडजी ने पाई बी लेजी
नाय भूलेजी आमू धोरती याहकी नाय भूलजी ॥२॥
इयू धोरपेती जीवे बादां, जीवे बादां
इली - मिलीने जीवी लेजी, दिही काडजी ॥३॥
नाय भूलेजी आमू धोरती याहकीले नाय भूलजी
नाय भूलजी ॥

भावार्थ :हे धरती माते तुझ्या उपकारांचे विस्मरण आम्हाला कधीच होणार नाही. वृक्ष, वनस्पती, पाने, फुले सारे तुझेच आहे. आम्हीसुद्धा तुझीच लेकरे आहोत, अन्न पाणी, सर्व तुझेच आहे. त्यामुळे आम्हाला गरज असेल तेवढेच आणि तेव्हाच

या साऱ्यांचा उपभोग आम्ही घेऊ. सर्व जीव जंतू तुझ्याच आधाराने आहेत. त्यामुळे आम्ही सर्व आनंदाने आणि प्रेमाने जीवन यापन करून तुझ्या उपकारांना स्मरून तुला वंदन करून हे धरणी माते चिरंतन तुझी स्मृती मनात जागवू.

२) **समूहजीवन आणि एकता:**आदिवासी समाजाचे एक प्रमुख लक्षण म्हणजे सामाजिक एकता. समान बोलीभाषा, समान धर्माचरण, समान संस्कृती व समान सामाजिक नियमने यामुळे आदिवासींचे जीवन हे समुहाने व एकता असलेले दिसून येते. त्यामुळे अनेक गीते समूहगीतांच्यारूपात गायली जातात, ज्यामुळे सामाजिक एकता, बंधुभाव आणि समानतेची भावना दृढ होते. यामध्ये प्रामुख्याने लग्नगीते मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

"आगली बाअने बाहको देखाय भेना
फाचली बाअणे हाअरोहो देखाय॥
ऐहंडो हाअरोहो मिली जाय भेना
मेरालो बाहको किदीही नाय मिले ॥
आगली बाअने याहकी देखाय भेना
फाचली बाअने हावडी देखाय ॥
ऐंडडी हावडी मिली जाय भेना
मेराली याहकी किदी नाय मिले ॥

भावार्थ - पुढच्या दारी आई वडील आहेत तर मागील दारी सासु सासरे आहेत. असे सासु सासरे लाखो मिळतील पण प्रेमळ, वात्सल्यमूर्ती आई वडिल पुन्हा मिळणे नाही. तुला आई वडिलांना सोडून जावे लागत आहे. आपल्या काळजाचा तुकडा दुसऱ्याच्या हाती सोपाविणे ही तर रीत आहे.

३) **श्रमाचे महत्त्व आणि आनंद**: शेती, पेरणी, कापणी किंवा दैनंदिन कष्टाच्या कामाच्या वेळी गायली जाणारी गीते कष्टाला आनंदाची जोड देतात. अशी लोकगीते आदिवासी भिल्ल जमातीच्या देहवाली व मावची लोकगीतांमध्ये आढळतात.

"आपु कोऱ्या खेतु मे कोपास्यो कुलपा जाव वा
अनिता मा गोठारी जोडी
डाबरा मे आय कोपास्यो कुलपू
डेंबा पे आवीने आथ पालवो मा जोडी.....
ओल सोडी दीने डेंबा पे गोठारे बोहू वा
अनिता मा गोठारी जोडी
गोठारे बोठे वा हेल्या हेल्या गोठ्या काडू
अनिता मा गोठारी जोडी.......
कोपास्यो काडीने तुल नोपरा आटाम फेरवु
अनिता मा गोठारी जोडी
कोपास्यो वेचीने तुल बांगड्या ली दिव
अनीता मा गोठारी जोडी

भावार्थ - शेतकरी स्वतःच्या शेतात कापसाला कोळपणी घालतो आहे. काही वेळाने त्याची पत्नी शिदोरी घेऊन शेतात येते. दुपार झाल्यावर बैलांना वैरण घालून शेतकरीही दोन घास जेवल्यानंतर गप्पा मारतात. कापूस विकून आपल्या बायकोला नवापूर बाजारातून बांगड्या घेऊन देतो.

४) **सांस्कृतिक वारसा जतन:** पूर्वजांच्या कथा, परंपरा, लोककथा आणि समाजजीवन पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवण्याचे काम ही गीते करतात.

"देहू डोगू रेणारा आमु
पेंडा पालो खाणारा
आदिवासी मिले ता दूर देखूं गोगावे
धरती याहकीय मानणारा
इयु प्रकृतील पुंजणारा
आदिवासी मिले ता दूर देखूं गोगावे.
रीत आमा जुदी हाय
रिवाज आमा जुदो हाय
बोली आमा जुदी हाय
पेराव आमा जुदो हाय

आदिवासी मिले ता दूर देखू गोगावे
मोवा होरो पिणारा आमु
गोदडी फांगीन हुवणारा
डोडा काठो खाणारा आमु
आदिवासी मिले ता दूर देखूं गोगावे"

भावार्थ -आदिवासी लोकांना इतर समाजातील लोक घाबरतात. आदिवासीकडे नक्षलवादी म्हणून बघितले जाते. परंतु प्रत्यक्ष आदिवासींच्या वस्तीत गेले तर हे चित्र उलट बघावयास भेटते. आदिवासी इतर समाजातील लोकांपेक्षा कितीक पटांनी प्रेमळ, दयाळू, विश्वासहर्ता असतात. या गीतमधून आदिवासी आपली ओळख करून देतो. आदिवासी हा डोंगर दऱ्या-खोऱ्यात राहणारा असून अंबाडीसारख्या रान भाज्या खाऊन जगतो. जमिनीला आई मानतो म्हणून या जमिनीवर असणाऱ्या निसर्गाची पूजा करतो. यांची रिती-रिवाज वेगळे आहे. बोलीभाषा, पोशाख वेगळा आहे. या वेगळेपणामुळे लगेच ओळख पटते. महू फुलांचे मद्य हे आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत फायदेशीर आहे. आयुर्वेदिक असल्याने आदिवासी रोज रात्री जेवणाबरोबर मद्य घेतात. मकाच्या घाटा खाऊन जगतो. गोधडी पांघरुन झोपतो. असा आदिवासी अनोळखी माणसांनाही प्रेमाने चहा-पाणी, वेळप्रसंगी जेवन खाऊ घालतो. लांबून दिसला तरी विचारपूस करतो.

५) स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रीचे स्थान: लोकगीतांमध्ये स्त्रियांच्या जीवनातील भावना, त्यांचे कष्ट आणि घराच्या उंबरठ्यापासून चूल, जाते, उखळ यांसारख्या दैनंदिन जीवनातील महत्त्वाच्या बाबी मांडल्या जातात.

"आमु चाडी जोंगलुले बित्या नाहा
आमु वागे आसालाले बित्या नाहा
आमु खेत केया वोगोरे रेत्या नाहा
आमु खोले सोडणे जात्या नाहा
आमु खेरी गोठे गोठे बीत्या नाहा
आमु खोटी गोठे मोनाम थोवत्या
नाहा आमु हारी वाटे जात्या नाहा"

भावार्थ -आम्ही घनदाट जंगलाला, वाघ-अस्वलाला, वाऱ्यावावधनाला भीत नाहीत. काम केल्याशिवाय राहात नाहीत. शेत खळे सोडून जात नाहीत. खोटी गोष्ट मनात ठेवत नाहीत. आणि खरी गोष्ट सांगितल्याशिवाय राहात नाहीत. आणि चांगला रस्ता कधीच सोडीत नाही. यातून स्त्री सुध्दा पुरुषाच्या बरोबरीने सर्व कामे करतानाचे दिसून येते.

६) पाहुणचार आणि आदरातिथ्य:आदिवासी पाहुण्यांचे स्वागत करणे आणि माणुसकी जपणे हे आजही विसरलेले नाहीत. घरात काहीही नसेल तरी आलेल्या पाहुण्याला उपाशी पोटी जाऊ देत नाही हे त्यांच्या लोकगीतातून स्पष्ट होते.

"डोगो उती आली वा...
ओली बाय परदेसुमे,
केडों मांडो दी वा...
ओली बाय परदेसुमे,
पाटल्यो मांडो दी वा...
ओली बाय परदेसुमे,
इरती फिरती आली वा..
ओली बाय परदेसुमे,
डोगो उती आली वा...
ओली बाय परदेसुमे,"

भावार्थ -हे एक होळी गीत असून याद्वारे होळीचा पाहुणचार कसा केला जातो हे वर्णिले आहे. डोंगर उतरून गावात आल्यावर होळी बाईला गावाच्या पाटीलकडे पाहुणचार केला जातो. त्यानंतर इतर घरी नेऊन नवीन पाहुण्यांचा पाहुणचार होतो.

७) श्रद्धा आणि भक्ती: निसर्गदेवता, ग्रामदेवता आणि पूर्वजांवर असलेली अपार श्रद्धा ही लोकगीतांतून व्यक्त होते.

देव हुवी नाहा गियारा, जागताज हाय रा
आदिवासी पावहु बोअयुह
तुमा देवे-देवताहाल विहराया मा....
आपु नोंदुऱ्यो देव पुंजतुला, वागदेव पुंजतुला
बादी दुनिया विहराय चाल्या
गावु डाया तुमा विहराया मा

आपु गोमाड्यो देव पुंजतुला, गोरी ओनगाय पुंजतुला
आपु पांडोरी आईल पुंजतुला, हिवाऱ्यो देव पुंजतुला
आदिवासी पावहू बोअयुहू तुमा
देवे देवताहाल विहरायो मा
तुमा खेत खोलो पुंजतुला, होतरी माताल पुंजतुला
तुमा गीम देव पुंजतुला, गाव देवताहाल पुंजतुला
बादी दुनिया विहराय चाली
गावु डाया तुमा विहराया मा
आपु याहा मोगील पुंजतुला, देवलीमाडील पुंजतुला
आपु कोणी कणसरी पुंजतुला, चोवरी आमास पुंजतुला
मुळवासी लोक उनाय लेजा
देव देवताहाल तुमा विहराया मा
आपु आदिवासी हाय रा, मुळनिवासी हाय रा
आदिवासी पावहू बोअयुहू
आपु संस्कृतील तुमा विहराया मा"

भावार्थ -आदिवासी हा जंगलात वास्तव्य करीत असल्याने त्यांचे देव-देवता निसर्गातील आहे. देहवाली व मावची भिल्ल जमातीत असे त्यांचे निसर्गातील देव आहे. परंतु नवीन पिढी शहरात गेल्याने व उच्च शिक्षित झाल्याने मूळ संस्कृती व मूळ देवतांना विसरत चालले आहे. त्याऐवजी शहरातील संस्कृती व इतर धर्म, देव यांचे अनुकरण मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसते. म्हणून या रोडाली गीतमधून समाजातील आदिवासी बांधवाना मूळ संस्कृती व मूळ देव-देवता यांना न विसरता त्यांची सतत पुजा करण्याचे आवाहन केले आहे.

देहवाली व मावची जमात नोंदुऱ्यो देव, वागदेव, गोमाड्यो देव, गोरी ओनगाय, पांडोरी माता, हिवाऱ्यो देव, खेत खोलो, होतरी माता, गीम देव, गोवाळ देव, गावगड, कणी कंसरी माता, चोवरी अमावस्या, मोगी माता, देवली माडी, बेनी हेजहा अशा आपल्या निसर्ग देवतांची पूजा करतो. या देवतांची पूजा व मूळ संस्कृतीला न विसरण्याची विनवणी केली आहे.

संदर्भ सूची -

१) गावित पुष्पा यशवंत, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०११,
२) दिलीप चतुरसिंग वळवी, 'धुळे जिल्ह्यातील आदिवासीची पार्श्वभूमी', नटावद, मानवमुक्ती ट्रस्ट, मुंबई, नाहारकंद, होळी विशेषांक १९९७
३) सौ. सोनार विजया, 'भिल्लांचे वाग्वैभव', औरंगाबाद – गोदावरी प्रकाशन, प्र. आ. १९९६
४) डॉ. गारे गोविंद, 'सातपुड्यातील भिल्ल', कॉन्टिनेटल प्रकाशव पुणे, द्वि. आ. २०१९
५) राठवा चामुलाल, 'देहवाली साहित्य', साहित्य अकादमी

नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक आरोग्य सेवा: मनुष्यबळाची उपलब्धता, आव्हाने

श्री.शंकर सुदामराव पवार
पूज्य साने गुरुजी विद्या प्रसारक मंडळाचे स. ई. पाटील कला, गि. बा. पटेल विज्ञान व श. ता. ख. वि. संघ वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा, जि. नंदुरबार ,ईमेल:shankarpawar78@gmail.com

गोषवारा:
सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था म्हणजे सरकारद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा, ज्या प्रत्येक नागरिकासाठी सहज उपलब्ध आणि परवडणाऱ्या असतात. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात या व्यवस्थेचे महत्त्व अधिक आहे.
हा संशोधन पेपर नंदुरबार जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील मानवी संसाधनाची उपलब्धता आणि आवश्यकता यांचा अभ्यास करतो. ग्रामीण व आदिवासी भागांमधील आरोग्य सेवेच्या गुणवत्ता आणि उपलब्धता यावर मनुष्यबळाच्या अपुऱ्या संसाधनांचा गंभीर परिणाम होतो. या संशोधनाचे उद्दिष्ट म्हणजे प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमधील डॉक्टर, नर्स आणि इतर सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची स्थिती व आवश्यकता यामधील तफावत अधोरेखित करतो.
संशोधनाची पद्धती गुणात्मक आणि मात्रात्मक आहे, ज्यामध्ये सरकारी अहवालांचा उपयोग केला गेला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलानासाठी नंदुरबार जिल्ह्यातील विविध प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये प्रत्यक्ष भेट देण्यात आली. निष्कर्षांमध्ये असे आढळले की, मनुष्यबळाची कमतरता ही लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक वाढत्या मागण्या पूर्ण करण्यात अडथळा ठरत आहे. ज्यामुळे आरोग्याच्या परिणामांवर नकारात्मक प्रभाव पडतो. हा संशोधन पेपर नंदुरबार जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देतो.
बीजसंज्ञा: सार्वजनिक आरोग्य, आदिवासी लोकसंख्या, मानवी संसाधने

प्रस्तावना: (Introduction):

भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके (IPHS-Indian Public Health Standard) हे सार्वजनिक आरोग्य सेवा वितरण व मूल्यमापनासाठी अत्यावश्यक साधन आहे. जे जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, सामुदायिक आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि आयुष्मान आरोग्य मंदिर (पूर्वीचे उप-आरोग्य मंदिर) यासह सार्वजनिक आरोग्य सुविधांद्वारे किमान अत्यावश्यक सेवांचे वितरण आणि आवश्यक मनुष्यबळ सुनिश्चित करतात. केंद्र सरकारने मोठ्या संख्येने लोकांना वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे स्थापन करण्याचा निकष निश्चित केला. ग्रामीण आणि आदिवासी जनतेला आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि उपकेंद्रे ही योग्य पायाभूत सुविधा असल्याचे भारतातील आरोग्य नियोजकांना वाटते. नंदुरबार जिल्हा महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडील आदिवासी बहुल क्षेत्र आहे, जिथे प्राथमिक आरोग्य सेवा देणाऱ्या केंद्रांचे मोठे महत्त्व आहे. जिल्ह्याचे भौगोलिक व आर्थिक अडथळे लक्षात घेता, आरोग्यसेवा मिळवणे हे आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील लोकांसाठी एक मोठे आव्हान आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs) ही ग्रामीण भागातील आरोग्यसेवेची पहिली पायरी मानली जाते आणि ती रोगप्रतिबंधक, उपचारात्मक, आणि पुनर्स्थापनात्मक आरोग्य सेवांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात.

सार्वजनिक आरोग्यासाठी मनुष्यबळाच्या संसाधनांचे महत्त्व:

पुरेशा डॉक्टर, परिचारिका, तांत्रिक सहाय्यक, आणि औषधांचा पुरवठा नसल्यामुळे प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. या समस्या केवळ स्थानिक आरोग्यसेवांवर नाही तर लोकसंख्येच्या एकूण कल्याणावर देखील प्रभाव टाकतात. म्हणूनच नंदुरबार जिल्ह्यासारख्या प्रादेशिक स्तरावर मनुष्यबळाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे ही सार्वजनिक आरोग्यासाठी अत्यंत आवश्यक बाब आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणानुसार असून सन 2111 च्या जनगणनेनुसार 1648295 लोकसंख्येपैकी 1141933 लोकसंख्या म्हणजे 69.28 टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जमातीचे प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे जिल्हा प्रामुख्याने आदिवासी लोकसंख्येचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. 2026 मध्ये, नंदुरबार जिल्ह्याची सध्याची अंदाजे लोकसंख्या 18.91 लाख (18,91,296) असल्याचा अंदाज आहे, जो 2011 च्या जनगणनेत नंदुरबारच्या लोकसंख्येपेक्षा 14.74% वाढला आहे. 2026 मध्ये, अंदाजे पुरुष लोकसंख्या 9.60 लाख आहे आणि अंदाजे महिला लोकसंख्या 9.31 लाख आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश नंदुरबार जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील मानवी संसाधनाची उपलब्धता आणि आवश्यकतेचा आढावा घेणे आणि गरजेच्या तुलनेत असलेल्या कमतरतेचे विश्लेषण करणे हा आहे. यासाठी पुढील उप-उद्दिष्टे विचारात घेतले आहेत.

1.प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs) डॉक्टरांची संख्या आणि त्यांचे प्रमाण तपासणे.

2.जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) निकषांनुसार आवश्यक डॉक्टरांच्या संख्येची तुलना करणे आणि लोकसंख्येच्या प्रमाणात डॉक्टरांची कमतरता अभ्यासणे.
3.डॉक्टरांच्या अभावामुळे आरोग्य सेवांवर होणारा परिणाम व दुर्गम भागातील आरोग्य केंद्रांमध्ये डॉक्टरांची अनुपस्थिती आणि त्यामुळे होणाऱ्या अडचणी अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

संशोधन करताना आशयात्मक आणि तुलनात्मक पद्धती वापरण्यात आली आहे. हा संशोधन पेपर दुय्यम तथ्य वापरून केले आहे. तथ्य संकलनासाठी महाराष्ट्र आरोग्य विभाग आणि जिल्हा आरोग्य कार्यालय यांचे अहवाल, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM), WHO, NITI Aayog आणि इतर संस्थांचे अहवाल, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवरील संशोधन पेपर आणि अहवाल, डॉक्टरांच्या उपलब्धतेवर आधी झालेले सर्वेक्षण, शासकीय संकेतस्थळ आणि वर्तमानपत्रातील लेख यांचा वापर केला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

संशोधनाची व्याप्ती

1.नंदुरबार जिल्ह्यातील सार्वजनिक आरोग्य केंद्रे आणि सरकारी रुग्णालयांतील डॉक्टरांची उपलब्धता यावर भर दिला आहे.
2.डॉक्टरांच्या संख्येचा परिणाम आरोग्य व्यवस्थेवर कसा होतो याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा

1.हा शोधनिबंध केवळ प्राथमिक आरोग्य केंद्र सेवा आणि डॉक्टरांपुरतेच संशोधन मर्यादित आहे.
2.काही सरकारी तथ्य अद्ययावत नसण्याची शक्यता असल्याने अतिरिक्त स्रोतांचा आधार घेतला आहे.

विश्लेषण पद्धती

1.संकलित तथ्य आकडेवारी सांख्यकीय पद्धतीने विश्लेषण केले आहे.
2.टक्केवारी, सरासरी, प्रमाण यांचा वापर करून तुलना केली आहे.
3.निष्कर्षावर आधारित उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

जिल्ह्यातील आरोग्य केंद्रांतील डॉक्टरांची विद्यमान स्थिती आणि गरज

नंदुरबार जिल्ह्यात सर्वांगिण वैद्यकीय सेवा राज्य सरकार, स्थानिक संस्था, सेवाभावी संघटना व खाजगी डॉक्टर अशा विविध संस्था/व्यक्तींद्वारे पुरविल्या जातात. सन 2123-24 अखेर खाजगी संस्थांची 157 रुग्णालये, 161 दवाखाने, 58 प्रसूतिगृहे आहेत. सार्वजनिक व शासन सहाय्यित 61 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 292 उपकेंद्रे असून त्यामध्ये एकूण 148 डॉक्टर्स, 593 परिचारिका काम करीत आहे. या सर्व वैदकीय संस्थांमध्ये 1241 खाटांची व्यवस्था आहे. देशात डॉक्टर-लोकसंख्येचे प्रमाण 1:834 आहे, जे डब्ल्यूएचओच्या 1:1111 च्या मानकापेक्षा चांगले आहे. जरी 2016-22 दरम्यान राज्यातील डॉक्टरांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण सुधारले होते आणि मार्च 2022 पर्यंत ते 1: 2,492 होते, तरीही ते डब्ल्यूएचओच्या 1: 1,000 आणि राष्ट्रीय गुणोत्तर 1: 1,456 च्या बेंचमार्कपेक्षा बरेच मागे आहे. राज्यात लोकसंख्येच्या आधारे डॉक्टरांची पदे समान मंजूर करण्यात आली नाहीत, परिणामी जिल्ह्यात 2,181 व्यक्तींमागे एक डॉक्टर ते 11,969 व्यक्तींपर्यंत डॉक्टरांचे असमान वाटप झाले.

जन आरोग्य अभियानाने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेत महाराष्ट्राला 111 पैकी 23 गुण मिळाले आहेत. राज्यात तज्ज्ञ डॉक्टरांची कमतरता असून ग्रामीण रुग्णालयांतील 61 टक्के पदे रिक्त आहेत. या अहवालानुसार रुग्णालयातील खाटांच्या उपलब्धतेत राज्याचा 13 वा क्रमांक लागतो. शासनाने सर्व उपचार, शस्त्रक्रिया पूर्णपणे मोफत जाहीर केल्यापासून शासकीय रुग्णालयात उपचार घेणाऱ्या रुग्णांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. परंतु पायाभूत सुविधा आणि मनुष्यबळ त्या प्रमाणात वाढलेले नाही ज्यामुळे केवळ डॉक्टरांवरच नव्हे तर एकूणच परिसंस्थेवर ताण पडतो", असे एसजीएमसीमध्ये काम करणाऱ्या एका डॉक्टरने नाव न छापण्याच्या अटीवर सांगितले. 511 खाटांच्या क्षमतेचे हे रुग्णालय असून आता दररोज किमान 1211 ते 1311 रुग्णांवर उपचार केले जात आहेत. हे रुग्णांसाठी गैरसोयीचे आहे परंतु आम्ही प्रत्येक जीव वाचविण्याचा प्रयत्न करतो. अपुऱ्या पायाभूत सुविधांमुळे आम्ही रुग्णांना घरी पाठवत नाही.

2023-24 मध्ये महाराष्ट्राने आरोग्यासाठी 27,748 कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे, जी एकूण अर्थसंकल्पाच्या 4.6% आहे. राज्य सरकारांच्या सरासरी आरोग्य वाटपापेक्षा (6.2 टक्के) हे प्रमाण कमी आहे. महाराष्ट्र आरोग्यावर दरडोई 1,979 रुपये खर्च करतो, जो राष्ट्रीय सरासरी 2,342 रुपयांपेक्षा कमी आहे. आरोग्यावरील दरडोई खर्च हा सर्व राज्यांच्या तुलनेत सहावा सर्वात कमी दरडोई खर्च आहे. ऑक्टोबर 2024 पर्यंत, शहरी आरोग्य आणि कल्याण केंद्रांसाठी (एचडब्ल्यूसी) बजेटच्या केवळ 2% आणि औषधांसह जीवनावश्यक वस्तूंसाठी 6% वापरले गेले होते. प्राथमिक सेवेसाठी सरकारी चालू आरोग्य खर्च 43.4 टक्के, दुय्यम काळजी 35.2 टक्के, तृतीयक सेवा हा महाराष्ट्राच्या आरोग्य खात्याच्या

अंदाजानुसार 9.6 टक्के आहे. नोंदणीकृत ॲलोपॅथिक डॉक्टरांची 81% उपलब्धता आणि सुमारे 6.14 लाख आयुष डॉक्टर गृहीत धरले तर, देशातील डॉक्टर-लोकसंख्येचे प्रमाण सुमारे 1:811 आहे जे WHO च्या 1:1111 च्या मानकापेक्षा चांगले आहे,

IPHS 2022 नुसार खालील कोष्टकात नंदुरबार जिल्हयातील 2011 आणि 2026 मधील प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील डॉक्टर उपलब्धता आणि आवश्यकता दर्शविली आहे.

अ. क्र.	तालुका	लोकसंख्या 2011	प्रक्षेपित लोकसंख्या (जानेवारी) 2026	प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या 2026	IPHS2122 नुसार आवश्यक डॉक्टर व वैद्यची (MBBS + AYUSH)) संख्या2026	प्रत्यक्षात उपलब्ध डॉक्टर व वैद्यची संख्या 2026	IPHS2122नुसार आवश्यक परिचारिका संख्या 4 (3 Staff Nurses + 1 ANM)	प्रत्यक्ष उपलब्ध परिचारिका संख्या	IPHS 2022 लोकसंख्येनुसार आवश्यक डॉक्टरची संख्या 2026 (10000:1)
1	अक्कलकुवा	245861	82108	15	30	41	60	116	28
2	अक्राणी	195754	24614	13	26	38	52	91	22
3	तळोदा	159654	183192	5	10	22	20	58	18
4	शहादा	402728	467838	14	28	38	56	142	46
5	नंदुरबार	367446	421617	8	16	65	32	175	42
6	नवापूर	71852	311930	9	18	36	36	127	31
	एकूण	**648295**	**1891299**	**64**	**128**	**240**	**256**	**709**	**187**

स्त्रोत: संशोधकाद्वारे गणना

WHO निकषांनुसार डॉक्टरांची गरज

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) निकषांनुसार प्रति 11,111 लोकसंख्येमागे किमान 1 डॉक्टर असावा. नंदुरबार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या सुमारे 18.91 लाख (2026 अंदाज) असल्याने येथे किमान 128 डॉक्टर आवश्यक आहेत. मात्र, सध्या कार्यरत असलेल्या डॉक्टरांची संख्या 240 आहे, म्हणजेच 112 डॉक्टर अधिक आहे. परंतु या डॉक्टरामध्ये MBBS आणि AYUSH डॉक्टरांचा समावेश आहे. काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रात केवळ BAMS आणि BHMS डॉक्टर कार्यरत आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यातील लोकसंख्या, आरोग्य सुविधांची स्थिती आणि सार्वजनिक आरोग्य केंद्रांमध्ये उपलब्ध असलेल्या डॉक्टरांची संख्या पाहता, विद्यमान संख्या ही आवश्यक डॉक्टरांपेक्षा अधिक आहे. तर परिचारिकांची IPHS 2122 नुसार आवश्यक संख्या 256 पाहिजे परंतु उपलब्ध संख्या 719 असल्याचे आढळून येते. परंतु तक्त्याचे निरीक्षण केल्यास आढळते की, सपाट भूप्रदेश असणारे तालुके जसे नंदुरबार, शहादा आणि काही प्रमाणात नवापूर यामध्ये डॉक्टर व परिचारिका यांची आवश्यक संख्येपेक्षा उपलब्ध संख्या जवळपास चार पट अधिक आहे. तर डोंगराळ आणि दुर्गम तालुक्यात जसे अक्राणी, अक्कलकुवा आणि तळोदा या तालुक्यात डॉक्टर व परिचारिका यांची आवश्यक संख्येपेक्षा उपलब्ध संख्या जवळपास दोन पट अधिक आहे. याचाच अर्थ दुर्गम भागात सेवा देण्यास डॉक्टर नापसंती दर्शवितात. वास्तविक पाहता दुर्गम भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या जास्त आढळून येते.

डॉक्टरांच्या अभावामुळे उद्भवणाऱ्या समस्या

नंदुरबार जिल्ह्यात प्रशिक्षित डॉक्टरांची गंभीर समस्या असून, त्यामुळे आरोग्य व्यवस्थेवर मोठे परिणाम होत आहेत. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये या समस्येचा सर्वाधिक फटका बसतो. खालीलप्रमाणे विविध समस्यांचा आढावा घेता येईल.

1. प्राथमिक आरोग्य सेवांवरील परिणाम

सामान्य आजारांवर वेळेवर उपचार न मिळणे, टाळता येण्यासारख्या मृत्यूंमध्ये वाढ, टिकाऊ वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध नसणे, डॉक्टरांच्या कमतरतेमुळे PHC आणि ग्रामीण रुग्णालये अपुरी आणि अकार्यक्षम राहतात. अनेक वेळा आरोग्य केंद्रे केवळ परिचारिका आणि आरोग्य सेवक यांच्या भरवशावर चालतात.

2. मातृ व बाल आरोग्यावर गंभीर परिणाम

गर्भवती महिलांसाठी अपुऱ्या सुविधा, स्त्रीरोगतज्ज्ञ (Gynecologist) नसल्याने गरोदर महिलांना वेळेवर वैद्यकीय सेवा मिळत नाही. प्रसूतीसाठी आवश्यक सुविधा नसल्यामुळे गर्भवतींना इतर जिल्ह्यात जावे लागते, ज्यामुळे अनेक वेळा गर्भपात होतो किंवा माता-मुलाचा जीव धोक्यात येतो. बालरोगतज्ज्ञ (Pediatrician) नसल्याने नवजात बालकांना त्वरित वैद्यकीय मदत मिळत नाही. त्यामुळे बालमृत्यू दर (Infant Mortality Rate) उच्च राहतो. कुपोषणाची समस्या असलेल्या बालकांसाठी योग्य उपचार आणि सल्ला उपलब्ध नसतो. डॉक्टरांचा अभाव असल्याने गावांमध्ये अप्रशिक्षित दाईकडून (Traditional Birth Attendants) प्रसूती केली जाते. त्यामुळे गरोदर महिलांना अधिक त्रास होतो आणि जटिलता वाढते.

3. आपत्कालीन आरोग्य सेवांवरील परिणाम

अपघात आणि गंभीर आजारांवर तत्काळ उपचार मिळत नाहीत, डॉक्टर नसल्याने रुग्णांना 111-151 कि.मी. दूर धुळे, नाशिक, गुजरात इथे न्यावे लागते, ज्यामुळे वेळेत उपचार न मिळाल्याने मृत्यू होतो. शस्त्रक्रियेसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जावे लागते. भूलतज्ज्ञ (Anesthetist) आणि सर्जन (Surgeon) नसल्याने गंभीर शस्त्रक्रिया जिल्ह्यात होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे गरीब आणि दुर्गम भागातील रुग्ण मोठ्या खर्चामुळे योग्य उपचार घेऊ शकत नाहीत.

4. संसर्गजन्य रोगांचे (Epidemic Diseases) नियंत्रण कठीण

डॉक्टर नसल्याने मलेरिया, डेंग्यू, क्षयरोग (TB), कुपोषण, कॉलरा यांसारख्या रोगांचे नियंत्रण कठीण होते. वेळेवर निदान आणि प्रतिबंधक उपाय न घेतल्याने संपूर्ण गावांमध्ये आजार पसरतात. लसीकरण मोहीम प्रभावीपणे राबवता येत नाही. बालक आणि गरोदर महिलांसाठी आवश्यक लसीकरण योग्य वेळेत होत नाही. परिणामी, गोवर (Measles), पोलिओ, हिपॅटायटिस (Hepatitis) यांसारखे रोग पुन्हा उद्भवण्याचा धोका वाढतो. कोविड-19 सारख्या महामारीच्या काळात डॉक्टर आणि तज्ज्ञ नसल्यामुळे योग्य व्यवस्थापन करण्यात अडचणी आल्या. दुर्गम भागांत आरोग्य तपासणी आणि उपचार वेळेत पोहोचवणे कठीण होते.

5. लोकसंख्येचे मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर

गावांमध्ये डॉक्टरांची सुविधा नसल्याने लोक उपचारासाठी धुळे, नाशिक, मुंबई, सुरत यांसारख्या शहरांकडे स्थलांतर करतात. परिणामी, गावांचा विकास खुंटतो आणि आरोग्य व्यवस्थेचा दर्जा खालावतो. अनेक कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असतात आणि त्यांना दुसऱ्या शहरात उपचार घेण्यासाठी मोठा खर्च करावा लागतो. त्यामुळे ते कर्जबाजारी होण्याची शक्यता वाढते.

6. मानसिक आरोग्यावर परिणाम

मानसोपचार तज्ज्ञ आणि समुपदेशक नसल्याने ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य समस्या वेळीच ओळखता येत नाहीत. त्यामुळे तणाव, नैराश्य (Depression) आणि आत्महत्यांचे प्रमाण वाढते. डॉक्टरांच्या अभावामुळे बरेच लोक आजारांवर झाडफूक, जादूटोणा, भोंदू उपचार घेण्याकडे वळतात. परिणामी, योग्य उपचाराऐवजी रोग वाढतो आणि गंभीर स्वरूप धारण करतो.

7. प्रशासन आणि शासन यंत्रणेवरील परिणाम

शासकीय आरोग्य योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM), प्रधानमंत्री मातृत्व योजना (PMMVY), मोफत आरोग्य तपासणी योजना अशा सरकारी योजनांचा पुरेसा लाभ घेतला जात नाही. आरोग्य केंद्रे आणि रुग्णालये अनुपयोगी ठरतात.डॉक्टर नसल्यामुळे सरकारने उभारलेली आरोग्य केंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये आणि उपजिल्हा रुग्णालये विनाकारण उभी राहतात. प्रत्येक आपत्कालीन परिस्थितीत स्थानिक प्रशासन आणि जिल्हा आरोग्य यंत्रणेला मोठ्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

निष्कर्ष:

PHC आणि ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये डॉक्टरांची संख्या आवश्यकतेपेक्षा अधिक असली तरी तज्ज्ञ डॉक्टरांची (Specialists) संख्या अत्यंत कमी आहे. गंभीर आजारांवर उपचार करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तज्ज्ञ डॉक्टरांची (स्त्रीरोगतज्ज्ञ, बालरोगतज्ज्ञ, अस्थिरोगतज्ज्ञ, भूलतज्ज्ञ इत्यादी) संख्या अपुरी आहे. काही केंद्रांमध्ये औषध वितरणासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी नसल्याने सेवा विस्कळीत होत असल्याचे आढळले. ग्रामीण आणि आदिवासी भागांतील आकर्षकतेचा अभाव आणि वेतनातील असमानता यामुळे मनुष्यबळ टिकवून ठेवण्यात अडचणी येत आहेत. दुर्गम व आदिवासी भागांतील आरोग्य केंद्रांमध्ये नियमित सेवा पुरवणे कठीण ठरत आहे. रस्त्यांची खराब स्थिती व सार्वजनिक वाहतुकीच्या कमतरतेमुळे रुग्ण व आरोग्य कर्मचारी दोघांनाही समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.मनुष्यबळाच्या अभावामुळे आरोग्य केंद्रांत प्राथमिक तपासणी व उपचार प्रक्रिया मंदावली आहे. प्रसूती सेवा व गंभीर रुग्णांची उपचार क्षमता कमी असल्याचे आढळले. 65% रुग्णांनी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये वेळेत उपचार न मिळाल्याचे सांगितले. स्थानिक लोकांना पर्यायी खासगी आरोग्य सेवांचा खर्च झेपत नसल्याने सरकारी सेवांवरील अवलंबित्व अधिक आहे.

संदर्भ सुची (References):

1.Ambadekar, Nitin Natthuji, et al. "Revisiting the District Level Human Resources for Health Architecture in Department of Public Health in Maharashtra." *Indian Journal of Community Medicine*, vol. 40, no. 2, 2015, pp. 75–78. PMC4389506.(PubMed Central)

2."Maharashtra Public Health Workforce Report." *National Health Systems Resource Centre*, Ministry of Health & Family Welfare, Government of India, 2021. https://qps.nhsrcindia.org/node/635.(National Health Systems Resource Centre)

3.Shoaib, Mohd, and Varun Ramamohan. "Simulation Modelling and Analysis of Primary Health Centre Operations." *arXiv preprint*, arXiv:2104.12492, 2021. https://arxiv.org/abs/2104.12492.(arXiv)

4."Health and Health Care Situation in Jalna, Yawatmal and Nandurbar." *Academia.edu*, https://www.academia.edu/21386909/HEALTH_AND_HEALTH_CARE_SITUATION_IN_JALNA_YAWATMAL_AND_NANDURBAR.(Academia)

5."Lack of Health Infra | Conduct Field Inspection of Amravati, Nandurbar: Bombay High Court to Principal Secy." *The Indian Express*, 2022. https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/lack-of-health-infra-conduct-field-inspection-of-amravati-nandurbar-court-to-principal-secy-8229763/.(The Indian Express)

6."NHM Nandurbar Recruitment 2023 - Walk-in Interview for 120 Staff Nurse, ANM Posts." *FreshersGroup*, 2023. https://www.freshersgroup.com/nhm-nandurbar-recruitment-2023-walk-in-interview-for-120-staff-nurse-anm/.(FreshersGroup.com)

7."NHM Nandurbar Bharti 2024 - Offline Application." *Mahabharti.co.in*, 2024. https://mahabharti.co.in/nhm-nandurbar-bharti-2024/.(MahaBharti.Co.in)

8."Job for Pharmacists under Zilla Parishad Nandurbar - 11 Vacancies." *PharmaTutor*, 2023. https://www.pharmatutor.org/content/august-2023/job-for-pharmacists-under-zilla-parishad-nandurbar.(PharmaTutor)

9."Government Medical College and Hospital, Nandurbar." *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Government_Medical_College_and_Hospital%2C_Nandurbar.(Wikipedia)

10. "Public Health System in India." *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Public_health_system_in_India.(Wikipedia)

साक्री तालुक्यातील ओसाडडोंगर परिसंस्थांचा पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून अभ्यास

डॉ. अजय पंडितराव नांद्रे
श्रीमती वि. उ. पाटील कला व कै. डॉ. बी. एस. देसलेविज्ञान महाविद्यालय साक्री.ता-साक्री. जि. धुळे

प्रस्तावना–

साक्री हा महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील सर्वाधिक गावांचा समावेश असलेला एक प्रमुख तालुका आहे. कान नदीच्या काठावर वसलेले साक्री हे या तालुक्याचे प्रशासकीय केंद्र असून, सुरत–नागपूर राष्ट्रीय महामार्ग ६ वर धुळयाच्या वायव्येस ५० किमी अंतरावर आहे. साक्री तालुक्यात पिंपळनेर हे मोठे शहर असून, हा तालुका कृषी, सौरऊर्जा प्रकल्प आणि धार्मिक जत्रांसाठी ओळखला जातो. १८८७ मध्ये पिंपळनेरवरून तालुका मुख्यालय साक्री येथे हलविण्यात आले आणि १९०८ मध्ये तालुक्याचे नाव अधिकृतपणे साक्री झाले.महसुलीच्यादृष्ट्या, साक्री हा महाराष्ट्रातील सर्वाधिक गावांचा समावेश असलेला सर्वात मोठा तालुका मानला जातो. तालुक्यात सौरऊर्जा प्रकल्प आहेत आणि हे क्षेत्र कृषीप्रधान आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, पिंपळनेर हे तालुक्यात सर्वाधिक लोकसंख्येचे गाव आहे. यातालुक्यात मराठा, गावित, कोकणा, भिल्ल, पावरा, मावची, कातकरी, इ. विविध समाजांचे वास्तव्य आहे.या तालुक्याची ओळख डोंगराळ तालुका म्हणून आहे.साक्री हा महाराष्ट्रातील क्षेत्रफळाने सर्वात मोठा तहसील आहे ज्यामध्ये २ शहरे आणि २२५ गावे असलेला तहसील आहे.या तालुक्याची अहिराणी हि भाषा विशेष आहे. साक्री तालुक्याची एकूण लोकसंख्या ४,६४,९१३ आहे. हा भाग प्रामुख्याने आदिवासीबहुल असून, शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे.

संशोधन अभ्यासाचाहेतू

- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेचे महत्त्व व उपयोगसमजून घेणे
- साक्री तालुक्यातीलडोंगर परीसंस्थेचे वृक्ष लागवडी विषयीचा अभ्यासकरणे.
- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेवरपरिणाम करणारेघटक ओळखणे
- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेचाशेतकरी व अर्थव्यवस्थेवरील प्रभावजाणून घेणे

संशोधन अभ्यासाची उदिष्टे

- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेचेहवामान, माती व पाणीसमजणे.
- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेचेमुख्य गावांचीमाहितीमिळवणे.
- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेपासूनतयार होणाऱ्याउत्पादनांचा अभ्यासकरणे
- साक्री तालुक्यातील डोंगर परीसंस्थेच्या पर्यावरणीय संवर्धनाच्या अडचणी समजून घेणे.

संशोधन पद्धत्ती -

- प्रायोगिक माहिती संकलन (क्षेत्र अभ्यास, शेतकऱ्यांशी, आदिवाशी, वनविभाग कर्मचारी इसंवाद)
- प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचे संदर्भ साहित्याचा अभ्यास.
- केस स्टडी (साक्री तालुक्यातील रामनगर डोंगर परीसंथेचा अभ्यास)

अभ्यास क्षेत्र

संशोधकाने सदर संशोधनासाठी साक्री तालुक्यातील पांझरा कान, माळमाथा व काटवान परिसरातील डोंगर परीसंस्थेचेअभ्यासक्षेत्र निवड केली आहे.साक्री तालुका महाराष्ट्र मध्ये क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मोठा तालुका आहे. प्रादेशिक दृष्ट्या या तालुक्यात तीन भाग पडतात. 1) पांझरा-कान मैदानी प्रदेश. 2)माळमाथाचा पठारी प्रदेश. 3) काटवान प्रदेश.

विषय विवेचन-

डोंगरपरीसंस्थेचीव्याख्या- “डोंगराळभागात आढळणाऱ्या सजीव-निर्जीव घटकांचे परस्पर संबंध म्हणजे डोंगर परिसंस्था होय”.

साक्री तालुक्यातील डोंगररांगांची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

साक्री तालुक्यातील डोंगराचा बहुतांशभाग पश्चिम घाटाच्याउपरांगा मध्ये आहे आणि तालुक्याचा ३५.२७% भाग जंगलाने व्यापलेला आहे. साक्री तालुक्याच्या पश्चिमेला सह्याद्रीच्या रांगा आणि सातपुडा पर्वत रांगेच्या काही भागांचा विस्तार आहे

- **भामगिरी:** साक्रीतील सर्वात प्रमुख डोंगराळ आकर्षण भामेरचा किल्ला आहे, ज्याची उंची सुमारे २५०० फूट आहे.भामगिरी डोंगरावरून येथील वस्तीला भामेर हे नाव प्राप्त झाले आहे. ह्या वस्तीलाडोंगरांनी तीन बाजूंनी वेढलेले आहे, ज्यामुळे या परिसराला नैसर्गिक संरक्षण लाभले आहे.

शेंद्रड/मांजरी डोंगर.-या डोंगराची उंची ८०० फुट असून धुळे जिल्ह्यातील सर्वात मोठी नदी म्हणून ओळखळी जाते त्या पांझरा नदीचेउगमस्थान याच डोंगरात आहे.डोंगररांगांमधून पांझरा नदी वाहते, जी धुळे जिल्ह्याची जीवनवाहिनी मानली जाते.

धनारे-हा डोंगर शेणपूर, धाडणे ते मालपुर परिसरात आहे.५२५ मी. या डोंगराची सर्वाधिक उंची आहे. हा डोंगर पूर्व पश्चिम दिशेने पसरलेला आहे.याची लांबी ७-८ किमी आहे.

एकूणच साक्री तालुक्यातील सर्वच भागात डोंगररांगा विखुरलेल्या आहेत. या सर्व डोंगररांगा सह्याद्रीच्या उपरांगा म्हणून ओळखल्या जातात. धुळे जिल्ह्यात जी गाळण्याची डोंगररांग आहे तिच्या या उपरांगा आहेत. साक्रीच्यावायव्य भागाकडे सातपुडा पर्वताची एक लहान उपरांग आहे. उर्वरित सर्व रांगा गाळण्याच्याउपरांगा आहेत.गुजरात राज्याच्या सिमावर्ती भागात असणाऱ्या या डोंगररांगा पर्यावरणीय दृष्ट्या संपन्न आहेत. मात्र त्यानंतर उर्वरित काटवान भागातील डोंगररांग काही प्रमाणात वनांनी संपन्न आहे मात्र पांझरा-कान नदी खोऱ्याला समांतर ह्या डोंगराच्या रांगा जश्या पूर्वेकडे जातात तश्या ओसाड झालेल्या पाहायला मिळतात. ३० ते ४० वर्षापूर्वी ह्या डोंगररांगाही वनांनीसंपन्न होत्या मात्र वर्तमान काळात पूर्णपणे निर्वनीकरण झालेले पाह्यला मिळत आहे. शासनाच्या वतीने ह्या डोंगरावर दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष लागवड करण्यात येते मात्र पाण्याचा अभाव, पशु चराई व इंधनासाठी लाकूडतोड, शिकार इ.कारणामुळे बहुतांश डोंगर निर्वनीकरण झालेल्या स्तिथीत असल्याचे दिसून येतात.

डोंगरांचे महत्व-

- पावसाचे पाणी साठवून हळूहळू नदी-नाल्यांना पुरवठा करत राहतात.
- नद्यांचे उगमस्थान डोंगरांवरच असते
- भूजल पातळी वाढवण्यास मदत होते
- पूर व मृदाधुप (माती वाहून जाणे) कमी होते.
- शेतीसाठी नियमित पाणी उपलब्ध होते
- जंगल व जैवविविधतेचे संरक्षण होते
- हवामान संतुलन राखले जाते
- पशु, पक्षी व वन्यप्राणी निवारा केंद्र निर्माण होते.
- दुर्मिळ औषधी वनस्पतींचे केंद्र असते.
- वेगवान वारा/वादळे अडवून ठेवले जातात.
- आदिवाशी समुदायासाठी शिकारीचे केंद्र असते.
- परिसरातबोर, चिंच, आवळा, जांभूळ, सीताफळ, रामफळ, आंबाइ फळ सहज उपलब्ध होतात.
- पक्ष्यांच्या माध्यमातून आलेले विविध वनस्पती बीज रुजवण्याचे कार्य सहज नैसगिक प्रक्रीयेनेहोत असते.
- वाळलेले झाडांचे लाकूड इंधनासाठी सहज उपलब्ध होते.
- उंचावरून शेताची रखवालदारी होते.
- महापुराच्या काळात डोंगर खूपच संरक्षित असतात.वरीलप्रमाणे विविध फायदे डोंगर परिसंस्थे मुळे पाहायला मिळत असतात. साक्री तालुक्यात ऐकेकाळी पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून खूपच फायदेशीर असलेल्या डोंगररांगा ओसाड का झाल्या याचे कारणे लक्षात घेता पुढीलप्रमाणे काही मुद्दे ऐकायला मिळाले.

डोंगर परिसंस्था ओसाड होण्याचे कारणे

- मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड
- अतिचराई (जास्त गुरेढोरे, शेळया, मेंढ्या चरणे)
- खाणकाम व दगडफोड
- अनियंत्रित रस्ते व बांधकामे
- जंगलांना लागणारे वणवे
- मृदाधूप व भू-स्खलन
- हवामान बदल व अनियमित पाऊस
- मानवी हस्तक्षेप व लोकसंख्या वाढ

साक्री तालुक्यात चैत्राम पवार ह्या व्यक्तीच्या पुढाकाराने जी जंगलतोड केली जात होती ती प्रभावीपणे नियंत्रणात तर आणली मात्र मोठ्या प्रमाणात गावकरी व सभोवतालच्या तरुणांना एकत्र घेत वृक्ष लागवड करत एक आदर्श बारीपाडापॅटर्न निर्माण केले.

धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्यातील बारीपाडा हे आदिवासीबहुल गाव स्वयंपूर्णता आणि पर्यावरण संवर्धनाचा एक आदर्श पॅटर्न म्हणून ओळखले जाते . चैत्राम पवार यांच्यानेतृत्वाखाली, ४५० हेक्टरपेक्षा जास्त वनजमीन

संवर्धित करून या गावाने हरित क्रांती घडवली आहे. एकेकाळी दुष्काळी असलेल्या या गावाने वन समिती, जलसंधारण आणि 'वनभाजी महोत्सव' सारख्या उपक्रमांद्वारे आपले नशिब बदलले आहे.

त्यांच्या कार्याची दाखल घेत त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.चैत्राम पवार यांनी या गावाला निसर्गस्नेही बनवण्यात आणि रोजगार निर्मितीत (वनसंपदा, मधुमक्षिका पालन) त्यांचे मोठे योगदान आहे स्वयंपूर्णता: गावातील ग्रामपंचायत आणि शाळा सोडल्यास सिमेंटच्या इमारती नाहीत. पारंपारिक आणि निसर्गपूरक जीवनशैली पाहायला मिळते.

एकूणच साक्री तालुक्यात असे खूप डोंगर रांगा आहेत मात्रपूर्वजांनी या डोंगररांगावरील पर्यावरण संरक्षणासाठी जे योगदान दिले होते ते वर्तमान काळात तरुणांनी व गावांनीयोगदान दिले नाही. आता फक्त पाऊस वेळेवर पडत नाही हीच तक्रार करताना दिसून येतात.५० वर्षापूर्वी पांझरा नदीस मिळणारे सर्वच नाले मार्च महिन्यापर्यंत वाहताना दिसायचे असे वृद्ध व्यक्ती मत व्यक्त करतात मात्र आतापावसाळयात सुद्धा नाले वाहताना अपवादात्मक परिस्तिथीत पाहायला मिळतात.कारण डोगरावरील वने संपवली.डोंगरीपरीसंस्था बारीपाड्याने संवर्धित तर केली मात्र वृक्ष लागवड करत जैवविविधताही विकसित केली. बारीपाड्याने डोंगरी भागातील त्यांच्या गावाचाच नव्हे तर सभोवतालच्या गावांचाही विकास घडवून आणला हे विशेष.

साक्री तालुक्यातील पूर्वी भागात ४० वर्षापूर्वी लोकांची तक्रार होती कि पश्चिम पट्ट्यात लोकलाकूड तोड खूप करतात. तेथील वने भविष्यात नष्ट करून टाकतील तेव्हा वस्तुस्तिथी हि तशिक होती. पूर्वी पट्ट्यातील गावांनी आपापल्या गावात वनसमिती निर्माण केली होती आणि त्या माध्यमातून डोंगर भागात वने संरक्षित केले होते. आज साक्री तालुक्यातील पूर्वी पट्यातील वनेसंपवली होती.

डोंगरांना पूर्व वैभव प्राप्तहोवू शकते का?

साक्री तालुक्यातील बारीपाडा हे आदिवासीबहुल गाव पर्यावरण संवर्धनाचा एक आदर्श पॅटर्न म्हणून चैत्राम पवार यांनी निर्माण केले. तर तालुक्यात इतर डोंगरंवर सुद्धा असेचपॅटर्न राबवता येऊ शकते व तसे प्रयोग सुरु झाले आहेत. बारीपाडा या डोंगरावरील जंगल पूर्णपणे तोडले गेले नव्हते म्हणून चेत्राम पवार यांना त्याचा विकास करायला संधी मिळाली. तालुक्यातील इतर बहुतांश डोंगर पूर्णपणे ओसाड केले आहेत म्हणून या डोंगरंवर या परिसंस्थेचा विकास करायला खूप मेहनत घ्यावी लागेल.

साक्री तालुक्यातील मालपुर येथील रामनगरच्या डोंगरावर बारीपाडा पॅटर्नसारखी प्रक्रिया येथील निसर्गमित्र बहुउद्देशीय संस्था मालपुर-कासारे या संस्थेच्या वतिने या डोंगराला दत्तक घेतले व वृक्ष लागवड सुरु केली तसेच पाणी आडवा पाणी जिरवा यासाठी CCT चर निर्माण केले जातआहेत. येथे वृक्षतोड,पक्षी व प्राण्यांची शिकार बंदी, मृदा खनन, दगडाच्या खाणी असे डोंगर परीसंस्थेला धोका निर्माण करणारे प्रकारावर बंदी केली. येथील डोंगराचे सर्व चुकीच्या घटकापासून संवर्धन व्हावे यासाठी या समितीने रखवालदाराची नेमणूक केली आहे. रामनगर डोंगरावर दगडाची खान निर्माण केली होती त्यामळे या डोंगराचा 10% भाग नष्ट झाला आहे. समितीने या डोंगरच्या सर्वांगीण दृष्टीकोनातून विकासाचे धोरण राबवायला सुरवात केली याचा फायदा वर्तमान स्तिथीत पाहायला मिळू लागले.निसर्गमित्र समितीने वेगवेगळया शहरातील उद्योगपतिना पत्र व्यवहार करून डोंगर परीसंस्थेसाठी आर्थिक मदतीचे आव्हान केले होते. त्यास डोंबिवली येथील सीतसनया उद्योग समूहाने प्रतीसाद दिला व समितीने केलेल्या विनती प्रमाणे या कंपनीने या डोंगरवर वृक्ष संवर्धनासाठी आवश्यक असलेला घटक म्हणजे दोन किमी वरून पाईपलाईन करून दिली व पाणी या डोंगरवर पोहचवले तसेच मोठ्या प्रमाणावर ठिबक सिंचन सुविधाही करून दिली. एकूण ७ ते ८ लाख रुपये खर्च करून डोंगर परिसंस्थेच्या संवर्धनासाठी धावून आले. त्याच बरोबर समितीला या उद्योग समूहाने आव्हानही केले जर तुम्ही हा डोंगराला गतवैभव निर्माण केले व येथील मॉडेल यशस्वी झाले तर तालुक्यातील सर्व डोंगरांच्या संवर्धनासाठी लागेल तितकी आर्थिक मदत आम्ही करू असे आश्वासन दिले. समितीने त्यांच्या सहकार्यामुळेडोंगर परिसंस्था पुनर्जीवित करण्यासाठी जनआंदोलन निर्माण केले आहे. त्यांच्या प्रयत्नाना यश प्राप्त होत आहे. या परिसरातील शाळा, महाविद्यालयांचेही योगदान प्राप्त होऊ लागले. येथे महाविद्यालयंचे शिबीर आयोजित केले जात आहेत. शाळा महाविद्यालयातून सिडबॉल संकलन केले जात आहेत. तसेच विविध फळांच्या व वृक्षांच्या बिया संकलन केले जात आहेत व समितीला मिळू लागले आहेत. समितीच्या कार्यकर्त्यांकडून वेगवेगळया डोंगरांवर या बिया सिडबॉल मध्ये टाकून बिया यशस्वीपणे रुजवेल यासाठी अनुभवाचा वापर करून कार्य सुरु आहे. या प्रक्रियेला चांगले यश प्राप्त होत आहेत.

सारांश-साक्री तालुक्यातील डोंगर परिसंस्था ४०-५० वर्षापूर्वी संपन्न अश्या होत्या मात्र मानवाच्या अविवेकी धोरणामुळे त्या ओसाड झालेल्या आहेत. मात्र तालुक्यात बारीपाडा पॅटर्नचे जगभरात कौतुक झाले, भारत सरकारनेही त्याची दाखल घेत चैत्राम पवार यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले. परिणामीसाक्री तालुक्यातील अनेक सामजिक कार्य करणाऱ्या कार्याक्रत्यांमध्ये एक समाधानाचे वातावरण निर्माण झाले त्यामुळे येणाऱ्या काळात डोंगर परिसंस्था विकसित होणे वेगवेगळया उदा. वरून शक्य असल्याचे लोकांचे मत आहे.

संदर्भग्रंथ –

1) ए. बी. सवदी-महाराष्ट्र भूगोल

2) महाराष्ट्र शासन(२००१) मृदा संधारण व जलसंधारण मुलभूत उपाय, वाल्मी औरंगाबाद.

3) साक्री वनविभाग अहवाल –२०२३-२४

4) Ahire S.C. (2008) Geo Cultural of Watershed Development in Kan Basin Of Dhule District.(M.Phil Dissertation)

5) Patil B. P –Availability and Utility of Water Resources in Sakri Tahsil of Dhule district.(M.Phil Dissertation)

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे विकास धोरण: एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. विजय रामचंद्र बाविस्कर
बी. पी. आर्ट्स, एस. एम. ए. सायन्स आणि के. के. सी. कॉम. महाविद्यालय, चाळीसगाव

सारांश:

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे नाव घेताच, डोळयांसमोर सर्वप्रथम उभे राहतात, ते त्यांनी नदीकाठी उभारलेले देखणे घाट, मंदिरे, किल्ले, राजवाडे, पिके, उद्योगधंदे, व्यापार, पर्यटन, तलाव, विहिरी, बारवांच्या निर्मितीतूनही अहिल्यादेवींची सौंदर्यदृष्टी तसेच भौगोलिक दृष्टीकोण प्रतीत होते. त्यामुळे सदर शोध पत्रिकेतून अहिल्यादेवींच्या भौगोलिक विचार तसेच भौगोलिक दृष्टीकोण योगदानाविषयी आढावा घेतला आहे. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या महान स्त्रिया होऊन गेल्या, त्यांच्यामध्ये अहिल्यादेवी होळकरांचे स्थान अद्वितीय होते. जन्माने मराठी असणाऱ्या या कन्यारत्नाने आपल्या भौगोलिक, अध्यात्मिक, सामाजिक, भू-राजकीय कर्तृत्वाने भारतभर मोठी कीर्ती नावलौकिक मिळविले. इ.स.1754 मध्ये खंडेराव होळकराचा मृत्यू झाला व पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींना अकाली वैधव्य आले. पुढे इ.स. 1766 मध्ये सासरे मल्हारराव होळकर यांचेही निधन झाल्यामुळे राज्यकारभाराची सर्व जबाबदारी पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांच्यावर आली. त्याचबरोबर त्यांच्या घरातील त्यांची मुलगी, सुनांसह 18 स्त्रिया सती गेल्या. अशा बिकट परिस्थितीत मोठ्या अचाट धैर्याने सर्व राज्यकारभाराचे रक्षण तर केलेच, परंतु मल्हारराव होळकरांचा लौकिक कायम राखला. त्यांनी राज्याची आर्थिक तसेच सामाजिक घडी विस्कटू दिली नाही, तर होळकरशाहीचे वैभव कायम राखले व अनेक सत्कृत्ये करून 'पुण्यश्लोक' होण्याचा मान या 'महासाध्वी' स्त्रीने मिळविला. अहिल्यादेवी होळकरांनी केलेल्या सत्कृत्याची यादी फार मोठी आहे. अहिल्यादेवी शिवभक्त होत्या, त्यांनी देशभर असंख्य मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला. जसे आनंद काकन येथील विश्वेश्वराच्या मंदिराचा जीर्णोध्दार केला, काशी येथील काशी-विश्वेश्वरांच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला, गया येथील विष्णू मंदिर, सोमनाथ येथील महादेवाच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला, तर मराठवाड्यातील परळी वैजनाथ व वेरूळ येथील घृष्णेश्वर मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. याशिवाय भारतामध्ये अनेक ठिकाणी स्वखर्चातून मंदिराची उभारणी केली. त्यामध्ये आलामपूर, उज्जैन, ऋषिकेश, काशी, कुरूक्षेत्र, गंगोत्री, जेजुरी, नाशिक, पंढरपूर, चौंडी इत्यादी ठिकाणी मंदिराची उभारणी केली. याव्यतिरिक्तही अनेक ठिकाणी मंदिरे बांधली. यामध्ये सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य म्हणजे अहिल्यादेवी होळकरांनी फक्त मंदिरांचा जीर्णोद्धार व उभारणीच केली नाही, तर त्यांनी पुनःश्च हिंदू धर्म रक्षणाचा भक्कम पाया उभारण्याचा आरंभ केलेला दिसतो. त्यामुळेच त्यांना 'हिंदू धर्मरक्षक' देखील म्हटले जाते. अहिल्यादेवी होळकरांनी जलसंधारण क्षेत्रामध्ये संपूर्ण भारतामध्ये जे कार्य केले, त्याच्या तोडीचे कार्य अन्य कोणत्याही व्यक्तीने किंवा राज्यकर्त्याने केले नाही.

प्रस्तावना:

जनकल्याण, धर्मपरायणता व स्त्रीविषयी वाटवारी अनुकंपा, मुक्या प्राण्यांविषयी असणारी कळकळ यामधून त्यांनी भारतभर दुर्गम ठिकाणी नद्यांवर घाट बांधले. नर्मदा ही प्राचीन काळापासून प्रवाहित असणारी नदी ही केवळ नदी नाही, तर भारताच्या अविरत संस्कृतीचाही प्रवाह आहे. नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यावर लोकमाता अहिल्यादेवींनी आपला राज्यकारभार केला. अहिल्यादेवी यांचे स्थापत्यशास्त्रात बहुमोल योगदान आहे. हिंदवी स्वराज्यात स्थापत्यशास्त्रात अनेक प्रयोग झाले. किल्ल्याचे गोमुखी प्रवेशद्वार, बुरूजांचे बांधकाम आणि सामरिकदृष्ट्या केलेली किल्ल्यांची रचना, पुढे पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी यांनी निर्माण केलेल्या मंदिरे, किल्ले, राजवाडे आणि घाटांच्या स्थापत्यात आपल्याला एक सौंदर्यदृष्टी आणि कलात्मकता दिसून येते. म्हणूनच पुरातन महेश्वरसारख्या क्षेत्राचे पावित्र्य जसे आपल्याला जाणवते, तसे अहिल्यादेवींच्या काळात निर्माण झालेल्या वास्तुकला मोहून टाकतात. अहिल्याराणी होळकर या मराठेशाहीतील एक देदीप्यमान नंदादीपच! उत्तरेत राहून अलम हिंदुस्थानात त्यांनी राष्ट्रकार्य निर्माण केले. राजकारण-समाजकारण यांसोबत मध्य प्रदेशात आजही पाहिले, तर जागोजागी अहिल्यादेवींच्या दक्ष राज्यकारभाराच्या खुणा ठळक दिसतात. शाहीर अनंत फंदी यांनी महेश्वरला भेट दिली होती. महेश्वरच्या वैभवाचे वर्णन करणारा पोवाडा त्यांनी रचला होता. त्या पोवाड्यात अहिल्यादेवी यांनी बांधलेल्या घाटांचे वर्णन आले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

- अहिल्यादेवींच्या धोरणांचा आणि विकास कार्यांचा भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास करणे.
- अहिल्यादेवी होळकर यांनी केलेल्या विविध शहरी आणि ग्रामीण विकासाच्या उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.
- त्यांनी उभारलेल्या जलसंधारण आणि सिंचन प्रकल्पांचा भूगोलशास्त्रीय विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी विविध भौगोलिक दृष्टिकोन आणि पद्धतींचा समावेश करण्यात येईल. संशोधनाची विश्वासार्हता आणि अचूकता सुनिश्चित करण्यासाठी खालील पद्धती अवलंबल्या जातील. हे संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे असेल.अहिल्यादेवी होळकर यांच्या भौगोलिक दृष्टिकोनातून केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि तुलनात्मक दृष्टिकोन वापरण्यात येईल.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे भौगोलिक विचार आणि योगदान

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर या केवळ एक महान शासक नव्हत्या, तर त्या एक दूरदर्शी भौगोलिक विचारवंतही होत्या. त्यांच्या प्रशासनात प्रदेशीय विकास, जल व्यवस्थापन, कृषी आणि व्यापार धोरणे तसेच धार्मिक आणि सांस्कृतिक भूगोल यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले. त्या काळातील सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांनी विकासाचे विविध पैलू भौगोलिक दृष्टिकोनातून आखले. त्यांनी नागरी सुविधा सुधारून शहरीकरणास चालना दिली, मजबूत जलसंधारण आणि सिंचन प्रणाली निर्माण केली, शेती आणि व्यापाराला पूरक धोरणे लागू केली आणि धार्मिक व सांस्कृतिक वारसा संवर्धनासाठी भरीव योगदान दिले.

प्रादेशिक विकास:

अहिल्यादेवींनी माळवा प्रदेशाचा सर्वसमावेशक विकास घडवून आणला. त्यांच्या राजवटीत इंदूर हे एक प्रमुख व्यापारी आणि प्रशासनिक केंद्र म्हणून विकसित झाले. त्यांनी नगर नियोजनात आधुनिक दृष्टिकोन स्वीकारला आणि बाजारपेठा, जलसंधारण व्यवस्था, रस्ते आणि नागरी सुविधा सुधारण्यावर भर दिला. विशेषतः महेश्वर हे धार्मिक, सांस्कृतिक आणि प्रशासनिक केंद्र म्हणून घडवले. त्यांनी शहरांमध्ये व्यापाऱ्यांसाठी स्वतंत्र विभाग स्थापन केले, ज्यामुळे व्यापार वाढीस मदत झाली. त्यांच्या कार्यकाळात नागरी सुविधांचा विस्तार झाला आणि रहिवाशांसाठी राहण्यायोग्य शहरांची उभारणी झाली. रस्त्यांचे विस्तारीकरण करून त्यांनी माळवा प्रदेशाला इतर भागांशी जोडले, ज्यामुळे व्यापार सुलभ झाला. त्यांनी नवीन वसाहती विकसित करून लोकसंख्येच्या वाढीस चालना दिली आणि विस्थापितांना निवारा उपलब्ध करून दिला.

जलसंधारण आणि सिंचन व्यवस्थापन:

अहिल्यादेवी होळकर यांनी जल व्यवस्थापनावर विशेष भर दिला. त्या काळातील कोरडवाहू भागांमध्ये जलस्रोत टिकवणे आणि योग्य प्रकारे व्यवस्थापन करणे हे मोठे आव्हान होते. त्यांनी अनेक तलाव, विहिरी आणि बंधारे बांधून जलसंधारणाची प्रभावी व्यवस्था निर्माण केली. महेश्वर आणि इंदूर भागातील जलसाठ्यांची पुनर्बांधणी करून त्यांनी भूजल पुनर्भरणास चालना दिली. त्यांनी कालवे आणि कृत्रिम जलाशय उभारले, ज्यामुळे सिंचनाची सोय झाली आणि शेती उत्पादन वाढले. पूरनियंत्रणासाठी त्यांनी नदी व्यवस्थापन प्रणाली निर्माण केली आणि जमिनीची ओलावा टिकवून ठेवण्यासाठी जलसंवर्धन तंत्रांचा अवलंब केला. त्यांच्या जल व्यवस्थापनाच्या उपायांमुळे माळवा प्रदेशात शाश्वत शेतीला हातभार लागला आणि दुष्काळाच्या काळातही अन्नसुरक्षेची हमी मिळाली.

कृषी आणि व्यापार धोरणे:

अहिल्यादेवी होळकर यांनी कृषी आणि व्यापार क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. त्यांनी शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी कररचनेत बदल करून शेतसारा कमी केला आणि त्यांना चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. माळवा प्रदेशात गहू, डाळी आणि तेलबियांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढवण्यात आले. त्यांनी सिंचन सुविधा वाढवून शेतीला पूरक वातावरण निर्माण केले. व्यापार क्षेत्राच्या दृष्टीने त्यांनी इंदूर आणि महेश्वर येथे मोठ्या व्यापारी केंद्रांची स्थापना केली, जे देशभरातील व्यापाऱ्यांसाठी आकर्षणाचे केंद्र बनले. त्यांनी स्थानिक उद्योगांना चालना दिली, विशेषतः महेश्वर येथे हातमाग उद्योग आणि वस्त्रोद्योगाची वाढ केली. त्यांनी व्यापारस्नेही वातावरण तयार करून वाहतूक आणि बाजार व्यवस्थेतील अडथळे दूर केले, ज्यामुळे व्यापारी समुदायाला स्थैर्य प्राप्त झाले.

धार्मिक आणि सांस्कृतिक भूगोल:

अहिल्यादेवींनी धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा संवर्धनावर विशेष भर दिला. त्यांनी संपूर्ण भारतभर मंदिरांचे पुनरुद्धार आणि जतन केले. त्यांचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे काशी विश्वनाथ मंदिराच्या जीर्णोद्धाराचे, जे अनेक अडथळयांनंतर त्यांनी पूर्णत्वास नेले. याशिवाय, गंगाघाट, रामेश्वर, सोमनाथ, आणि गया या ठिकाणी मंदिर, घाट आणि धर्मशाळा बांधून धार्मिक पर्यटनाला चालना दिली. त्यांनी यात्रा मार्ग सुधारून यात्रेकरूंसाठी अधिक सोयीस्कर व्यवस्थापन केले. धार्मिक सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक जतन हे त्यांच्या राज्यकारभाराचे प्रमुख आधारस्तंभ होते. त्यांनी कलेला प्रोत्साहन दिले, संगीत व नृत्य परंपरांचे जतन केले आणि साहित्यिक चळवळींना पाठिंबा दिला. त्यांच्यामुळे माळवा प्रदेश एक समृद्ध सांस्कृतिक केंद्र म्हणून उदयास आला.

निष्कर्ष

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांनी भौगोलिक दृष्टिकोनातून प्रदेशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी दूरदर्शी धोरणे आखली. त्यांनी शहरी नियोजन, जलसंधारण, कृषी आणि व्यापार धोरणे तसेच धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी टिकाऊ विकासाचा आदर्श घालून दिला आणि त्यांचे प्रशासन पर्यावरणपूरक आणि लोकाभिमुख होते. आजच्या काळात त्यांच्या विकास संकल्पना आणि धोरणांचा अभ्यास भूगोलशास्त्राच्या संदर्भात प्रेरणादायी ठरू शकतो. त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे माळवा प्रदेशाचा भौगोलिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास साधता आला, ज्याचा परिणाम आजही दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ :

1. आठवले, सदाशिव, हिंगणे दफ्तर, खंड तिसरा, प्रकाशक- भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे १९८६
2. खरे, वा. वा. ऐतिहासिक लेख संग्रह, भाग ४ था, नानाभाऊ छापखाना, पुणे, १९२७.
3. पुरंदरे, कृ. पा., पुरंदरे दफ्तर, भाग १, २ ३ प्रकाशक- भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे -१९५१
4. करांडे, य. ल., अहिल्या, आर्यता प्रकाशन, १९९७
5. कदम, सु, रा., सप्तश्रृंगी गड, प्रकाशक- डी. एन. नागर, पुणे, १९८०
6. केळकर, य. न., होळकरांची कैफियत, हनुमान प्रकाशन, पुणे, १९५४
7. थावरे, दा. का., (संपादकीय), 'पंढरी संदेश' , अहिल्याबाई होळकर, द्विशताब्दी पुण्यस्मरण विशेषांक, पंढरपूर, १९९५

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

एकविसाव्या शतकातील राज्यशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय विकास

डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी ,
गं.ए.ट्र.चे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ,नगाव ,ता . जि . धुळे.
sharadkulkarni483@gmail.com

प्रस्तावना-

आपण पाहतोच आहे की एकविसावे शतक हे जागतिकीकरण, तांत्रिक क्रांती, माहिती-विस्फोट, हवामान बदल, विविध सामाजिकव राजकीय चळवळी आणि बदलत्या आंतरराष्ट्रीय सत्तासंरचनेचे शतक आहे. या सर्व घडामोडींचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम जगातील सर्वच राजकीय व्यवस्थांवर, राज्यसंस्थांवर व नागरिक–राज्य संबंधांवर होत आहे. पारंपरिक राज्यशास्त्र जे प्रामुख्याने राज्य, शासन, संविधान, कायदे आणि राजकीय संस्था यांपुरते मर्यादित होते, ते आज अपुरे ठरत आहे. आजचे जग पूर्वीपेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे, परस्परावलंबी (interdependent) आणि एकमेकांशी जोडलेले आहे. आजचे आंतर्विद्या शाखिय संबंध इतिहासात कधी नव्हते इतके वाढले आहेत. आज आपण एका परस्परावलंबी जगात राहतो आणि त्या जगाचे विश्लेषणही तसेच केले पाहिजे. त्यामुळे राज्यशास्त्राचा अभ्यास हा इतर सामाजिक व नैसर्गिक ज्ञान शाखांच्या साहाय्याने करणे अपरिहार्य बनले आहे. याच प्रक्रियेला राज्यशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय विकास असे म्हणता येते.आजचे राजकारण केवळ संसद, निवडणुका किंवा सरकारपुरते मर्यादित न राहता समाज, अर्थव्यवस्था, संस्कृती, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि मानसशास्त्र यांच्याशी घट्ट जोडले गेले आहे.

की वर्डस – आंतरविद्याशाखीय,राज्यशास्त्र,समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, हवामान बदल, पर्यावरणीय संकट आणि शाश्वत विकास.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. राज्यशास्त्रातील आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. एकविसाव्या शतकात राज्यशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय विकास कसा झाला याचे विश्लेषण करणे.

गृहीतक-एकविसाव्या आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे महत्व अधिक वाढले आहे.त्यामुळे एकविसाव्या शतकातील राज्यशास्त्र हे बहुविषयक, गतिमान आणि व्यवहाराभिमुख स्वरूप धारण करताना दिसते.

संशोधन पद्धती-सदर संशोधन पेपर हा दुय्यम साधनांवर आधारित आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन जर्नल्स, अहवाल, शोधनिबंध, तसेच मान्यताप्राप्त ऑनलाइन स्त्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन : संकल्पनात्मक चौकट

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन म्हणजे एका विषयाचा अभ्यास करताना इतर विविध विषयांतील संकल्पना, सिद्धांत व पद्धतींचा समन्वय साधणे. राज्यशास्त्राच्या संदर्भात याचा अर्थ असा की, राजकीय प्रक्रियांचा अभ्यास करताना समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, भूगोल, पर्यावरणशास्त्र व तंत्रज्ञान यांचा आधार घेणे होय.

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन पद्धतींप्राचीन कालीसुद्धा प्रचलित होती. प्लॅटो आणि ॲरिस्टॉटल यांनी राज्यशास्त्राचा अभ्यास करताना विविध नगर राज्यांच्या संविधानाचा आणि अन्य सामाजिक शास्त्रांची मदत घेतली होती. रॉबर्ट मिशेल्स, मॅक्स वेबर, विल्फ्रेदो पारेटो या समाजशास्त्रज्ञांनी राजकीय विश्लेषणात रस घेतला होता. पद्धतशीरपणे आंतरविषयात्मक दृष्टिकोनाचा विकास राज्यशास्त्रात १९२० नंतरच सुरू झाला. भा.ल.भोळे यांनी याबाबत मांडणी करतांना म्हटले की , 'दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीपर्यंत राजकीय विश्लेषकांनी राजकीय समाजशास्त्र व मानसशास्त्र विषयांमधील सैद्धान्तिक दृष्टिकोन आणि पद्धतीशास्त्रीय तंत्रे आत्मसात केली होती. युद्धोत्तर काळात अस्तित्वात आलेल्या अनेक नव्या स्वतंत्र राष्ट्रांचा राजकीय अभ्यास करण्यासाठी अन्य सामाजिक शास्त्रांवर भिस्त ठेवण्याखेरीज गत्यंतरच नव्हते.'(भोळे 2011) त्यामुळे इतर सामाजिक शास्त्र व नैसर्गिक शास्त्राकडून संकल्पनात्मक व तंत्रात्मक आदानप्रदानातून राज्यशास्त्राचे अध्ययनक्षेत्र अधिक समृद्ध झाले. आंतरशास्त्रीय दृष्टिकोनामुळे मानवी जीवनातील विविध प्रश्नांच्या अभ्यासासाठी वापरले जाऊ लागल्यामुळे विविध शास्त्रे परस्परांच्या जवळ येऊ लागले. त्यामुळे प्रश्नाचे सखोल आकलन होण्यास हातभार लागला. व्यवस्थात्मक दृष्टिकोन आणि संरचनात्मक-कार्यात्मक दृष्टिकोन राज्यशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्राकडून घेतला. काहींनी आर्थिक सिद्धान्तांचाही आधार घेतला. गणितीय व संख्याशास्त्रीय मापनपद्धती मोठ्या प्रमाणावर वापरल्या जाऊ लागल्या. इतिहास, मानवशास्त्र, मानसशास्त्र, मनोविकृतिशास्त्र इत्यादींच्या संकल्पनात्मक व तंत्रात्मक आदानप्रदानातून राज्यशास्त्राचे अध्ययनक्षेत्र समृद्ध झाले. एकसारख्याच मानवी प्रश्नांचा विभिन्न बाजूंनी अभ्यास करणारी ही शास्त्रे परस्परांच्या जवळ येण्यास, आणि त्यातून त्यांचे त्या प्रश्नांचे आकलन अधिक सखोल होण्यास या दृष्टिकोनातून हातभार लागला अशी भूमिका 'आधुनिक'

राज्यशास्त्रज्ञ घेतात. सर्व सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासाला वापरता येईल अशी समान अभ्यासपद्धती विकसित करण्याचा प्रयत्नाला विसाव्या शतकात सुरूवात झाली. विविध क्षेत्राचा अभ्यास करणाऱ्या विविध शास्त्रांनी एकसंघ धारणा विकसित करण्यास प्रारंभ केला. त्यातून खऱ्या अर्थाने आंतर-शास्त्रीय अभ्यासाला उत्तेजन मिळाले. आज २१ व्या शतकात आधुनिक राज्यशास्त्राचा आंतर-विद्याशाखीय दृष्टीने अभ्यास केला जातो तसे केले नाही तर अभ्यास पूर्ण होवू शकत नाही. साधारणपणे असे म्हटले जाते की आजचे जग पूर्वीपेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे, परस्परावलंबी (interdependent) आणि एकमेकांशी जोडलेले आहे.आजचे परस्परसंबंध इतिहासात कधी नव्हते इतके वाढले आहेत त्यामुळे आपण आज एका परस्परावलंबी जगात राहतो आणि त्या जगाचे विश्लेषणही तसेच केले पाहिजे. जर खरोखरच देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय घडामोडी, तसेच राजकीय व आर्थिक प्रक्रिया एकमेकांपासून पूर्णपणे स्वतंत्र असत्या, तर ही अडचण निर्माण झाली नसती. मात्र असा पूर्णपणे स्वतंत्र असे कामकाज होवू शकत नाही.(Colin Hay 2017)

समाजशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचा संबंध खूप जवळचा आहे. भारतीय समाजरचनेतील जात, वर्ग व लिंग यांचा राजकारणावर होणारा परिणाम य.दि.फडके यांनी सविस्तरपणे मांडला आहे. समाजातील वर्ग, जात, लिंग, धर्म, संस्कृती आणि सामाजिक चळवळी यांचा राजकारणावर खोल परिणाम होतो. आधुनिक काळातील ओळख राजकारण, स्त्रीवादी राजकारण, दलित चळवळी व आदिवासी हक्क चळवळी यांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाशिवाय पूर्ण होवू शकत नाही. जगातील विविध चळवळी आणि आंदोलनांचा अभ्यास करण्यासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन आवश्यक ठरतो.

अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांचे नाते हे धोरणनिर्मितीच्या पातळीवर विशेष महत्त्वाचे आहे. भारतीय संदर्भात राजन कोठारी व अमर्त्य सेन यांनी विकास, लोकशाही व सार्वजनिक धोरणांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे (कोठारी, 2010; सेन, 1999). सार्वजनिक खर्च, करप्रणाली, विकास धोरणे, गरिबी निवारण योजना, जागतिकीकरण आणि नवउदारमतवाद यांचा अभ्यास राजकीय अर्थशास्त्र या शाखेत केला जातो.एकविसाव्या शतकात आर्थिक विषमता, बेरोजगारी आणि संसाधनांचे असमान वितरण हे राजकीय अस्थिरतेचे प्रमुख कारण बनले आहे. त्यामुळे आर्थिक धोरणे आणि राजकीय निर्णय यांचा एकत्रित अभ्यास आवश्यक ठरतो.

इतिहासाशिवाय राज्यशास्त्राचा अभ्यास अपूर्ण आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या विकासाचे आकलन करताना, फडके आणि पाटील यांनी स्वातंत्र्य चळवळ आणि संविधान निर्मिती प्रक्रियेवर विशेष भर दिला आहे (फडके, २०१०; पाटील, २०१८). राजकीय संस्था, राजकीय प्रणाली आणि संविधानांची निर्मिती ही सर्व ऐतिहासिक प्रक्रियांची उत्पादने आहेत. भारतीय संविधानाचा अभ्यास करताना, स्वातंत्र्य चळवळ, वसाहतवाद आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींचा संदर्भ महत्त्वाचा ठरतो. राजकीय संकल्पनांच्या उत्क्रांतीवादी विकासाचे आकलन करण्यासाठी आणि सध्याच्या समस्यांची मुळे शोधण्यासाठी इतिहास मदत करतो. नेतृत्व, राजकीय वर्तन, मतदारांचे निर्णय आणि प्रचार तंत्रे समजून घेण्यासाठी विशेषतः राज्यशास्त्र आणि मानसशास्त्राचा उपयोग केला जातो. कुलकर्णी आणि हेमंत कुलकर्णी यांनी भारतीय राजकारणातील करिश्माई नेतृत्वाचा अभ्यास केला आहे. एकविसाव्या शतकात राजकीय मानसशास्त्राचे क्षेत्र लक्षणीयरीत्या विकसित झाले आहे. मतदारांच्या भावनांवर आधारित राजकारण, करिश्माई नेतृत्व आणि जनमत निर्मिती या सर्व गोष्टी मानसिक घटकांशी संबंधित आहेत. भूगोल राजकीय सीमा, नैसर्गिक संसाधने, लोकसंख्येचे वितरण आणि सामरिक स्थानांचा अभ्यास करण्यास वाव देतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भू-राजकारण विशेषतः महत्त्वाचे ठरले आहे. चीन-भारत सीमा विवाद, मध्यपूर्वेतील तेल राजकारण आणि सागरी मार्गांचे राजकारण ही भूगोलाशी संबंधित काही उदाहरणे आहेत.

हवामान बदल, पर्यावरणीय संकट आणि शाश्वत विकास ही एकविसाव्या शतकातील प्रमुख आव्हाने आहेत. भारतीय पर्यावरण राजकारणाचा अभ्यास करणाऱ्या भारतीय विद्वानांनी शाश्वत विकास आणि लोकसहभागावर भर दिला आहे (कोठारी, 2010; जयाल, 2006). पर्यावरण धोरणे, हरित राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय करारांचा अभ्यास राज्यशास्त्रात महत्त्वाचा बनला आहे. पर्यावरणीय समस्यांमुळे राज्यांच्या सार्वभौमत्वावरही प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानाने राजकारणाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. ई-प्रशासन, सोशल मीडिया, डिजिटल प्रचार, सायबर सुरक्षा आणि डेटा राजकारण ही अभ्यासाची नवीन क्षेत्रे म्हणून उदयास आली आहेत. एकविसाव्या शतकात माहिती हीच शक्ती बनली आहे आणि राज्ये व राजकीय पक्ष डिजिटल साधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करत आहेत.

भारतीय संदर्भात, आधार प्रणाली, डिजिटल इंडिया, ऑनलाइन सेवा वितरण आणि सोशल मीडियावर चालवलेला राजकीय प्रचार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. डिजिटल प्रशासनामुळे पारदर्शकता वाढली असली तरी, गोपनीयता आणि सायबर सुरक्षेचे गंभीर प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. डिजिटल माध्यमांमुळे लोकशाही अधिक सहभागी झाली असली तरी, गैरमाहिती आणि भावनिक ध्रुवीकरण यांसारखी आव्हानेही वाढली आहेत.

ISSN : 2278-9308
February 2026

भारतीय राजकीय व्यवस्था सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक विविधतेने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यामुळे, भारतात आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाशिवाय राज्यशास्त्राचा अभ्यास करणे शक्य नाही. जातीय व्यवस्था, धर्म, प्रादेशिक ओळख, आर्थिक विषमता आणि विकासातील असमतोल या सर्वांचा राजकारणावर प्रभाव पडतो.

रजनी कोठारी यांनी भारतीय राजकारणाचे 'काँग्रेस प्रणाली' म्हणून स्पष्टीकरण देताना सामाजिक आणि संस्थात्मक घटकांचा एकत्रितपणे विचार केला (कोठारी, 2010). त्याचप्रमाणे, जयाल (२००६) यांनी नागरिकत्व, हक्क आणि राज्य यांच्यातील आंतरसंबंध उलगडण्यासाठी समाजशास्त्रीय आणि राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा वापर केला. वाय.डी. फडके (2010) यांनीही भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक संघर्षांचे सखोल विश्लेषण केले आहे.

जागतिकीकरणामुळे राष्ट्र-राज्याची पारंपरिक संकल्पना बदलली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय संस्था, जागतिक बाजारपेठा आणि आंतरराष्ट्रीय करार यांचा राज्यांच्या निर्णयप्रक्रियेवर प्रभाव वाढला आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचा परस्परसंबंध अधिक दृढ झाला आहे. भारतीय संदर्भात आर्थिक उदारीकरणानंतर राज्याच्या भूमिकेत झालेला बदल समजून घेण्यासाठी अर्थशास्त्रीय व राजकीय विश्लेषण आवश्यक ठरते (सेन, 1999).मतदानाची आकडेवारी आणि विश्लेषण करण्यासाठी गणिताची मदत व्हावी लागते.

भविष्यातील दिशा. –

भविष्यात राज्यशास्त्राचा विकास हा अधिकाधिक आंतरविद्याशाखीय होत जाणार आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), बिग डेटा, हवामान विज्ञान आणि जैवतंत्रज्ञान यांसारख्या नव्या क्षेत्रांचा राजकारणावर होणारा परिणाम अभ्यासण्याची गरज निर्माण झाली आहे.आंतरविद्याशाखीय राज्यशास्त्राचा व्यवहारातील उपयोगआधार योजना हे भारतीय आंतरविद्याशाखीय राज्यशास्त्राचे महत्त्वाचे उदाहरण मानता येते. या योजनेच्या अभ्यासासाठी राज्यशास्त्र (राज्याची भूमिका), तंत्रज्ञान (डिजिटल ओळख), अर्थशास्त्र (लाभार्थी लक्ष्यीकरण) आणि समाजशास्त्र (समावेशन–बहिष्करण) या सर्व शाखांचा एकत्रित विचार करावा लागतो. आधारमुळे कल्याणकारी योजनांमध्ये पारदर्शकता वाढली, परंतु गोपनीयता व नागरिकांच्या हक्कांबाबत नवे प्रश्नही निर्माण झाले.शेतकरी आंदोलन हे आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे जिवंत उदाहरण आहे. या आंदोलनाचे विश्लेषण करताना राज्यशास्त्र (राज्य–नागरिक संघर्ष), अर्थशास्त्र (कृषी बाजारपेठ, किमान आधारभूत किंमत), समाजशास्त्र (ग्रामीण समाजरचना) आणि माध्यमशास्त्र (सोशल मीडियाचा वापर) यांचा समन्वय आवश्यक ठरतो. ग्रामीण असंतोष हा केवळ आर्थिक नसून सामाजिक व राजकीय स्वरूपाचाही असतो.

भारतातील पर्यावरणीय चळवळी या राज्यशास्त्र व पर्यावरणशास्त्र यांच्यातील आंतरसंबंध स्पष्ट करतात. नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या अभ्यासात विकास धोरणे, मानवी हक्क, पर्यावरणीय संतुलन आणि लोकसहभाग या सर्व बाबींचा समावेश होतो. जयाल (2006) यांच्या मते, अशा चळवळींमुळे लोकशाही अधिक सहभागी व उत्तरदायी बनते.कोविड-19 महामारीच्या काळात भारतीय राज्यव्यवस्थेने घेतलेले निर्णय हे आंतरविद्याशाखीय विश्लेषणासाठी महत्त्वाचे ठरतात. सार्वजनिक आरोग्य (वैद्यकीय शास्त्र), अर्थव्यवस्था (लॉकडाऊनचा परिणाम), समाजशास्त्र (स्थलांतरित मजूर) आणि राज्यशास्त्र (आपत्ती व्यवस्थापन, संघराज्यीय समन्वय) यांचा एकत्रित अभ्यास आवश्यक ठरतो. या काळाने आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाची अपरिहार्यता अधोरेखित केली.

निष्कर्ष

२१ व्या शतकातील राज्यशास्त्र आता पारंपरिक चौकटींपुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर ते एका आंतरविद्याशाखीय क्षेत्रात विकसित झाले आहे. जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती, पर्यावरणीय संकट आणि सामाजिक बदलांमुळे राजकीय वास्तवाचा अभ्यास अधिक गुंतागुंतीचा झाला आहे. या गुंतागुंतीचा अभ्यास करण्यासाठी, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, भूगोल, पर्यावरण विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचे एकत्रीकरण करणे आवश्यक ठरते. त्याचप्रमाणे, भारतीय उदाहरणे दर्शवतात की आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन धोरणनिर्मितीला अधिक व्यापक, वास्तववादी आणि लोकभिमुख बनवू शकतो. तथापि, या दृष्टिकोनासोबतच संशोधनात सैद्धांतिक अचूकता आणि पद्धतशीर सुस्पष्टता राखणे हे तितकेच महत्त्वाचे आहे. एकूणच, राज्यशास्त्राचा आंतरविद्याशाखीय विकास ही २१ व्या शतकाची गरज आहे आणि लोकशाही, विकास व सुशासनाचे भविष्य अधिकाधिक याच दृष्टिकोनावर अवलंबून असेल.

संदर्भ सूची

1.भोले भा.ल.(२०११)-राजकीय सिद्धांत आणि विश्लेषण – पिंपलापूरे बुक डिस्टीब्युट नागपूर
2.फडके, य. दि. (2010). भारतीय राज्यव्यवस्था. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3.जोशी, संजय. (2018). जागतिकीकरण आणि भारतीय राजकारण. नवी दिल्ली : ओरिएंट ब्लॅकस्वान (Indian Edition).
4.Kothari, R. (2010). Politics in India. New Delhi: Orient Blackswan.
5.Mahajan, V. D. (2011). Political Theory. New Delhi: S. Chand & Company.

6.Jayal, N. G., & Mehta, P. B. (2010). The Oxford Companion to Politics in India. New Delhi: Oxford University Press.
7.Almond, G. A., & Powell, G. B. (2015). Comparative Politics: A Developmental Approach. New Delhi: Pearson (Indian Reprint).
8.Sen, A. (2009). The Idea of Justice. New Delhi: Penguin Books India.
9.Dreze, J., & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and Its Contradictions. New Delhi: Penguin India.
10.Leftwich, A. (2004). What is Politics?. Cambridge: Polity Press.
11. Hague, R., Harrop, M., & McCormick, J. (2019). Comparative Government and Politics. London: Palgrave Macmillan.
12.Government of India. (2020). Digital India Programme: Vision and Progress. New Delhi: Ministry of Electronics and IT.
14.NITI Aayog. (2018). Strategy for New India @75. New Delhi: Government of India.
15.Colin Hay (2017)-Political analysis-A critical Introduction, Bloomsbury Publishing.
16.पवार प्रमोद,पाटील महेंद्र (२०२१)-आधुनिक राजकीय विश्लेषण –प्रशांत पब्लिकेशन ,जळगाव

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

भुरा: प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेतील उणिवांचा आरसा

१ प्रा. डॉ. दिनेश बारकू देवरे,१*प्रा. डॉ. माधव कौतिक
१जी. टी. पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नंदुरबार

सारांश:

या संशोधन पेपर मध्ये भुरासारख्या ग्रामीण नायकाच्या माध्यमातून खेड्यातील तरुण सुद्धा संघर्षावर मात करून आपले जीवन यशस्वी करू शकतो याची जाणीव भुरा या आत्मकथनातून निर्माण होते. कुठल्याही प्रकारचा शैक्षणिक आणि सामाजिक वारसा नसताना, त्यातही घरची परिस्थिती गरिबीची असताना, आईच्या महत्त्वाकांक्षी मार्गदर्शनातून, जीवनाच्या अनुभूतीतून भुरा शालेय शिक्षण वेगवेगळ्या समस्यांना आणि संघर्षांना तोंड देऊन पूर्ण करतो. इंग्रजी सारखा ग्रामीण भागातल्या मुलांना कठीण वाटणाऱ्या विषय घेऊन जे. एन. यु.सारख्या विद्यापीठात प्राध्यापक होतो. विदेशी भाषांचा अभ्यास करतो, त्या विद्यापीठात शिकवतो. एवढेच नव्हे तर वेगवेगळ्या चळवळींमध्ये सहभागी होऊन आपल अस्तित्व निर्माण करतो. न्यूनगंड आणि मनोगंड बाळगणाऱ्या ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी खऱ्या अर्थाने भुरा हा प्रेरक ठरतो. झोपडी ते महाल हे अंतर कमी करण्याचे महत्त्वाचं काम शिक्षण करतं. याची जाणीव भुरा या आत्मकथनाच्या निमित्ताने भुरा या नायकाच्या माध्यमातून समाजमनाच्या लक्षात येत. म्हणूनच या संशोधन पेपर मध्ये भूराच्या शैक्षणिक, सामाजिक कामगिरीचा आढावा घेताना एक संघर्ष यात्री आणि यशस्वी व्यक्तिमत्व म्हणून आपल्याला विचार करता येतो . ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी हे आत्मकथन निश्चित वाचले पाहिजे. आपल्या परिस्थितीचा बाऊ न करता त्यातून मार्ग काढता येतो. याचे प्रेरक उदाहरण म्हणून या आत्मकथनाकडे पाहिले पाहिजे. यासाठीच या संशोधन पेपरची निर्मिती केली आहे.

प्रस्तावना:

'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, तेजो पिईल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही' असे म्हणत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीशिक्षणाचे महत्वअधोरेखित केलेले आहे. सद्यपरिस्थितीतमोफत असलेले प्राथमिकआणि माध्यमिकशिक्षणहे सर्वसामान्य जनतेसाठी खेडोपाडी पसरलेल्या शैक्षणिक संकुलांमधून दिले जात आहे. जरी समाजातील सर्व घटकांसाठीशिक्षण मोफत असले तरी, व्यवस्थेतील छुपे अडथळे सगळ्यांनाचशिक्षणाच्या समान संधीउपलब्ध करून देत नाहीत. प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेतील असमान संधी, सरकारी योजनांमधून विस्कटलेली शिक्षणाची घडी, इंग्रजी भाषेला दिलेले अवास्तव महत्व आणि शिक्षणानंतर उपलब्ध रोजगार यासारख्या विविध उणिवांचा उहापोह प्रा. शरद बाविस्कर हेत्यांच्याभुरायाआत्मकथनातूनकरून देतात.ऑगस्ट २०२१ मध्ये लोकवाङ्मय गृह तर्फे प्रकाशित याआत्मकथनातशिक्षण व्यवस्था, तिचे कार्य, शिक्षण व्यवस्थेतून निर्माणहोणाऱ्याअसमानसंधी, ग्रामीण आणि शहरी तसेच सरकारी आणि खाजगी शिक्षणातील फरक याविषयीचीचिकित्सकमांडणी करण्यात आलीआहे. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवात पदार्पण करत असतांनाही ग्रामीण भागातील शिक्षण व्यवस्था आजही मरगळलेल्या अवस्थेत दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. प्रा. शरद बाविस्कर यांच्या 'भुरा' या आत्मकथनाच्या आधारे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील ग्रामीण–शहरी, सरकारी–खाजगी आणि गरीब–श्रीमंत अशा विविध स्तरांवरील असमानतेचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.

२. ग्रामीण भागातील शिक्षण प्रक्रियेत आढळणाऱ्या अपुऱ्या सुविधा, शिक्षकांवरील अशैक्षणिक कामांचे ओझे, सदोष परीक्षा पद्धती आणि इंग्रजी भाषेच्या अवास्तव वर्चस्वाचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रवासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

३. उच्च शिक्षण संस्थांमधील अध्यापनातील उदासीनता, सत्तासंबंध, आर्थिक अडथळे आणि मूल्यशिक्षणाचा अभाव यांमुळे शिक्षणाच्या मूळ उद्दिष्टांवर होणाऱ्या परिणामांचा मागोवा घेणे.

४. शिक्षण हे केवळ साक्षरतेपुरते मर्यादित न राहता सामाजिक, वैचारिक व राजकीय जाणीव निर्माण करणारे परिवर्तनाचे साधन कसे ठरू शकते, याबाबत 'भुरा' आत्मकथनाच्या आधारे पुनर्रचित शिक्षण व्यवस्थेची गरज अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन लेखासाठी गुणात्मक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रा. शरद बाविस्कर लिखित 'भुरा' या आत्मकथनाचा मुख्य स्रोत म्हणून उपयोग करून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील असमानता, संरचनात्मक उणिवा आणि सामाजिक वास्तवाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

विवेचन:

रावेर (धुळे) सारख्या ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण घेतअसताना प्रा. शरद बावीस्कर यांना तेथील उपलब्धअत्यल्पसुविधांचा स्वीकारकरून आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करावे लागले. आजही शासन, प्रशासन, आणि समाज यांना जिल्हा परिषदेच्याशाळांमार्फत दिल्याजाणाऱ्या शिक्षणाविषयी फारसे घेणे देणे नाही. शासनानेग्रामीण भागातील शिक्षकांना अशैक्षणिक कामांमध्येगुरफटून त्यांच्या मार्फत केल्या जाणाऱ्याअध्यापनाच्या कार्यास बगल दिलेली आहे.ग्रामीण भागातून प्राथमिक शिक्षण घेत असताना लेखकदुपारून शाळेला दांडीमारून शाळेबाहेर हुंदडण्यातरमलेला असायचा.मुळातच कुठलाही शैक्षणिक वारसा नसलेल्याकिंवा शिक्षणाविषयी सजगनसलेल्या अधिकांश पालकांचीमुलं अशीच उद्योग करत आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करतात. शैक्षणिक व्यवस्थालहानपणापासूनचमुलांमध्येशिक्षणाची गोडी निर्माण करण्यात अपयशी ठरत असल्यामुळे मुलांना शिक्षण म्हणजे निव्वळबळजबरी केल्याचे वाटते. म्हणूनच लेखक आईच्या हाताचे धपाटेखाल्याशिवाय शाळेची वाट धरत नसे. शिक्षण घेण्याचीप्रक्रिया जरी व्यक्तिनिष्ठ असली तरी वस्तुनिष्ठ सुविधांकडे दुर्लक्ष करून चालत नाहीआणि म्हणूनच जोपर्यंत आवश्यक सुविधापुरवून शिक्षकांचे अशैक्षणिक कामाचे ओझे कमी होत नाही तोपर्यंत ग्रामीण शिक्षण व्यवस्थामरगळलेल्या अवस्थेतच राहीलआणि हि व्यवस्था विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी रुची निर्माण करण्यास अयशस्वी ठरेल.

लेखकाच्या मते ग्रामीण भागातील शिक्षण व्यवस्थेतील मोठा अडथळाम्हणजे दहावीची परीक्षा आणि त्यात इंग्रजीसारखा अवघड वाटणारा विषय पास होणे. आजही काहीविद्यार्थी हाशिवधनुष्यपेलू शकत नाहीत.त्यामुळे असेविद्यार्थी एकूणच शिक्षण व्यवस्थेच्या बाहेर फेकली जातात. 'नापास झालेला विद्यार्थी हा पुढे शिकण्याच्यालायकीचाच नाही' असा गैरसमजसमाजात प्रस्थापित झालेला आहे. लेखकास यापेक्षा वेगळा अनुभव नव्हता. दहावी नापास होऊनहीनंतर शिक्षण कायम करण्यात मोजकीच मुले यशस्वी होतात आणि लेखक त्यातील एक. इंग्रजी विषयअवघड वाटणे किंवा नापास होणे यासाठी प्रामुख्याने इंग्रजी भाषा शिकवण्याची आणि शिकण्याचीपद्धत जबाबदार आहे.भारतात अनेकपिढ्यांचाइंग्रजी शिकण्याचा अनुभव म्हणजे इंग्रजीच्याशिक्षकाने इंग्रजीचे भाषांतरमातृभाषेतकरून देणेअसाच आहे. त्यामुळे शिकणाऱ्यालात्याचे आकलन तर होते परंतुलिहितांना मोठी पंचाईत होते. शिक्षणात ज्ञान म्हणजे केवळ इंग्रजी हा अट्टाहासही अवास्तवआहे. फक्त इंग्रजी येत नाही, किंवा भीती वाटते, म्हणूनग्रामीणभागातील कित्येक पिढ्यासदरविषयाची अवास्तव भीतीबाळगून शिक्षण व्यवस्थेत गाडल्या गेल्याआहेत याबद्दल लेखक कळकळीने लिहितो.

ग्रामीण भागातूनशिक्षण पूर्ण करत असताना १०वी व १२वीची परीक्षापद्धती आजही सदोष असल्याचे लेखक लिहितो. ग्रामीण भागातील परीक्षाकेंद्रांमध्ये सर्रास नक्कल करून पास होण्याची किमया बरेच विद्यार्थी साधत असतात. यातशिक्षकांसोबत संस्थाचालक, विद्यार्थी, पालकआणि नातेवाईक सगळेच सक्रियअसतात. यामुळे विद्यार्थी नक्कल करण्यात माहीर होतात. दुर्दैवाने जर इंग्रजी विषयाच्यापेपरला अधिकाऱ्यांचे पथक आले तर बऱ्याच विद्यार्थ्यांचा निकाल त्याच दिवशी लागून जातअसे. नक्कल करून पास होण्याच्या मानसिकतेमुळे असेविद्यार्थी महाविद्यालयीन शिक्षणात तग धरत नाहीत आणि अशा विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिकस्तरही अगदी खालचा असतो. आजही महाविद्यालयातील बऱ्याच विध्यार्थ्यांना इंग्रजीचे साधेवाचनही करता येत नाही आणि पुढे चालून असे उच्चशिक्षित विद्यार्थी म्हणजे फक्त बेरोजगारीतवाढ करतात. याचे मूळ कारण ग्रामीण भागातील परीक्षा पद्धतीत दिसून येते.

धुळेस्थितजय-हिंद महाविद्यालयातील शिक्षणाचाअनुभव लिहीतअसतांनालेखकसांगतोकी, त्याला आताशहरीभागातील सर्व सुविधांनी युक्त आणि पूरक वातावरणातून आलेल्या विद्यार्थ्यांसोबत स्पर्धाकरावीलागणार होती. लेखकाला आपण ग्रामीण भागातूनशिकून आलो आहोत म्हणून वाटणारा न्यूनगंड आजही अनेक विद्यार्थ्यांना वाटतो. शिक्षणातहीभेदाभेद आपण शालेय शिक्षण कोठून केले आहे हा मुद्दा होत असतो. सदर वृत्तीला केवळ अंधश्रधाम्हणावे लागेल. आपणास कमी येते, आपण अधिक अभ्यास करावा लागेल या विचारापोटी

लेखकानेअवलंबलेली त्याची स्वतःची अभ्यास पद्धत अनेक विद्यार्थ्यांना मार्ग दाखवू शकते. आपणअवलंबतो ती पद्धतही योग्यच असतात ह्या विचारला बळ मिळते.

जयहिंदमहाविद्यालयात शिकत असतांना फंक्शनल इंग्लिशला प्रवेश मिळावा म्हणूनलेखकाने घेतलेली मेहनत ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील फरक आधोरेखित करते. इंग्रजी भाषेचीकुठलीही शैक्षणिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी नसलेलाविद्यार्थी एकदम शहरात येऊन शहरातील विद्यार्थ्यांसारखा इंग्रजी कसे बोलूशकतो? नाटकात भागघेत असताना शहरी विद्यार्थ्यांकडून 'तुझे इंग्रजीचे उच्चारणव्यवस्थित नाहीत' म्हणून संधी नाकारली जाते. यात विद्यार्थी म्हणून लेखक जबाबदार आहेकीग्रामीण भागातील प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्था? असा विचारकरायला लावणारा प्रश्न वाचकास पडतो. शिकण्याच्यादुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या जोरावर लेखक पुढील शिक्षणासाठी **CIEFL** लखनऊ कॅम्पस मध्येएम ए (इंग्रजी) साठीप्रवेशघेतो. शिक्षण व्यवस्थेतीलउणिवा फक्त ग्रामीण आणि निमशहरी भागापुरत्यामर्यादित नसून त्यामोठमोठ्या शहरातील शिक्षण व्यवस्थतेतहीअसल्याचेसदर आत्मकथनातदिसून येते. प्रवेश घेतल्यानंतर थोड्याच दिवसांतलेखकाचा भ्रमनिरासहोतो. त्याला**CIEFL** बद्दल 'नाव मोठे लक्षण खोटे' असाच काहीसा अनुभवयेतो. काही शिक्षक अगदी जेमतेम अध्ययन करत असल्यामुळे लेखकासत्यांच्यावर्गात बसण्याची इच्छा होत नव्हती. तेथील शिक्षणव्यवस्थेच्या उणिवांवर बोट ठेवतांना लेखकलिहितोकी, तीन चार शिक्षकवगळता बाकीच्या शिक्षकांसाठी शिकवणं म्हणजेनिव्वळ पाट्या टाकणं होतं. इंटरनेटपूर्व काळात शिकवणं म्हणजे माहिती पुरवठा करणं, हासंकुचित अर्थ तिथे खपवून घेतला जात असे. यांत्रिक पद्धतीने फक्त माहितीपुरवठा करणारे उदासीन शिक्षक बऱ्याच चांगल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणापासून परावृत्तआणि निरुत्साही करू शकतात हे लेखकास **CIEFL** मध्ये प्रखरतेने जाणवलं. मुळातच शिक्षकाचीजबाबदारी समाजातील इतर सगळ्या घटकांपेक्षा मोठी आहे. शिक्षक जर आपल्या कर्तव्याशी प्रामाणिकनसेल तर तो देशातील कित्येक पिढ्या बरबाद करू शकतो.कुठल्याही शैक्षणिक संस्थांची प्राथमिकजबाबदारी सामाजिक बदलासोबतच ज्ञानाची निर्मिती आणि प्रसार करणं असायलाहवी. परंतु मोजक्याच ठिकाणी ही उद्दिष्ट्ये साध्य होताना दिसूनयेतात.

इंग्रजीच्या वर्गात नवीन असे काहीच नाहीम्हणून लेखक फ्रेंच भाषेकडे आकर्षित होतो. त्याला केवळ ती भाषा शिकायची आहे, प्रमाणपत्रआणि त्याशी जोडलेल्या संधीविषयी अजून त्याला भान नाही म्हणून तो फ्रेंच शिकविणाऱ्याएका शिक्षकाची परवानगी घेऊन वर्गात बसू लागतो. परंतु सदर बाब प्रशासनाच्या लक्षात आलीअसता, चार हजार रुपये प्रवेश फीन भरल्याच्या कारणावरून त्याला वर्गात बसण्याची परवानगीनाकारली जाते. मर्यादित विचारांनी कार्यान्वित झालेली शिक्षण व्यवस्था लेखकास ग्रंथालयातूनफ्रेंच भाषेची पुस्तकंही उपलब्ध होणार नाहीत याची तजवीजकरते. केवळ शिक्षण व्यवस्थेतच नाही तर एकंदरीतच सर्वच व्यवस्थांमध्ये नियम हे माणसांसाठीआहेत कि माणसं नियमांसाठी, यात मोठी गल्लत झाली आहे याबद्दलची लेखकाची तगमग अनेकांनाअनुभवास येत असेल. मुळातच शिक्षण व्यवस्थेत आर्थिक परिस्थितीमुळे कुणीही शिकण्यापासूनदूर जाऊ नये याची काळजी घेतली पाहिजे. परंतु अलिकडील व्यावसायिक शिक्षण क्षेत्रात फक्तश्रीमंतांचीच मुलं शिक्षण घेताना दिसून येतात. यावरून आजही शिक्षणाचे खरे लोकशाहीकरणझालेले नाही असे दिसून येते.

पंडित जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात फ्रेंचभाषेचे शिक्षण घेत असताना लेखकास पार्ट टाइम जॉब करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. फ्रेंचविभागातील एका वयस्कर प्रोफेसरच्या प्रकल्पात प्रोजेक्ट असिस्टंट म्हणून काम मिळतं.परंतु हे काम करत असताना लेखकास अनुभव येतो की, शिक्षण व्यवस्थेत सगळेच समजून घेणारे, मदत करणारे नसतात तर आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी सामाजिक संबंधांना सत्ता संबंधांमध्येरूपांतर करणारे महाभागही असतात. नंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात फ्रेंच विभागातप्राध्यापक पदी रुजू झाल्यावरही लेखकास वरिष्ठ प्राध्यापकाकडून अपमानित होण्याचा अनुभवयेतो. मुळातच उच्च शिक्षित व्यक्तींकडून सामाजिक मूल्यांचा आदर होणे अपेक्षित असते; परंतु प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्था अशी नीतीमूल्य शिक्षितांमध्ये रुजविण्यात अपयशी ठरते.

सरकारी शिक्षण व्यवस्था उदासीन तर खाजगी शैक्षणिक संकुलातील शिक्षण व्यवस्थाअसण्यापेक्षा दिसण्याला आधिक महत्त्व देणारी आहे. खाजगी शैक्षणिकसंस्थांचा दर्जा हा तेथे उपलब्ध भौतिक सुविधांवर आधारित असतो. येथे शिक्षकास जवळपासरोजंदारी मजुरासारखीच वागणूक दिली जाते. 'खाजगी व्यक्तिप्रति पावलोपावली सेवाभाव आणिगुलामी दाखवली जाते.' लेखक जेव्हा अमिटी यूनिवर्सिटीमध्ये खाजगी नोकरीसाठीजातोतेव्हा तेथील एकूणच अशैक्षणिक अनुभवाबद्दलतो लिहितो, "...गेटवरगेल्यावरअंदाज येऊन गेलाकी, इथं शिक्षण सोडून इतर सगळं होत

असेल.शिक्षणआपल्याला सामाजिक भिंती तोडून सगळ्या घटकांशी एकमय होण्यासाठी प्रवृत्त करतं. तिथंमात्र सगळीकडे भीतीयुक्त भिंती, कडक सुरक्षा बंदोबस्त...आतापर्यंतसहा भारतीय आणि यूरोपियन विद्यापीठांमध्ये शिक्षण घेतलं; पण कुठल्याहीविद्यापीठाला असं मिलिटरीच्याछावणीचंस्वरूपपाहिलं नव्हतं." (२८९)खाजगी शिक्षण संस्थामध्येगरीब वर्गाला अपमानित करण्यासाठी आणि श्रीमंतांना शैक्षणिक करमणूक करण्यासाठी सगळीव्यवस्था करण्यात आलेली असते. शिक्षकास पूर्ण दिवस शैक्षणिक आणि कारकुनी कामांमध्येव्यस्त ठेवून त्यांच्या बेरोजगारीचा गैरफायदा घेतला जातो.लेखकाच्या मते, खाजगी शाळा आणि विद्यापीठ म्हणजे आपल्या समाजातीलबेरोजगार लोकांना कमीतकमी पैशात जास्तीत जास्त राबवून घेणारी व्यवस्था. शहरी भागातीलआजच्याइंग्लिश मीडियम स्कूल यापेक्षा वेगळी नाहीत.

शिक्षण व्यवस्थेचेखरे उद्दिष्ट्ये फक्त विद्यार्थ्यांना साक्षर करणे एवढे मर्यादित नसून विद्यार्थ्यांमध्येएकूणच शैक्षणिक, सामाजिक, वैचारिक आणि राजकीय प्रगलब्धता आणणे हेआहे. परंतु मुळातच शिक्षण घेत असतांना अशा व्यापकशैक्षणिक उद्दिष्टांना बाजूला ठेऊन फक्त नावालाच शिक्षण प्रक्रिया राबवली जाते. पंडितजवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात एम. ए. करत असतांना लेखकाला पहिल्यांदाच कळते की तेथीलमुलामुलींमध्ये कमालीची सामाजिक आणि राजकीय साक्षरता आहे. ते सरळ व्यवस्थेला प्रश्नविचारण्याचे धाडस करू शकत होती. परंतु असा आमुलाग्र बदल विद्यार्थ्यांमध्ये मोजक्याचशिक्षण संस्था घडवून आणतात. याशिवाय भारतीय शिक्षण प्रणालीत शिक्षक हा नेहमीदात्याच्या भूमिकेतच असतो. विद्यार्थ्यांना स्वायत्तपद्धतीने ज्ञानार्जनाची सवय लागताच नाही. महाविद्यालयातील विद्यार्थीसुध्दा नोट्ससाठीप्राध्यापकांवर अवलंबून असतो. तो आपली स्वतःची अभ्यासाची पध्दत विकसित करू शकत नाही.आजही चार भिंतींचीच शाळा ही अंतिम शिकण्याची जागा मनाली जाते. परंतु चार भिंतीतहोणाऱ्या औपचारिक शिकवण्याला प्राधान्यन देता अनौपचारिक शिक्षणाच्या स्रोतांवर तितकाच भर दिला गेला पाहिजे.

संशोधन निष्कर्ष:

- 'भुरा' या आत्मकथनातून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील ग्रामीण-शहरी, सरकारी-खाजगी आणि गरीब-श्रीमंत अशी बहुआयामी असमानता स्पष्टपणे समोर येते.
- मोफत शिक्षण असूनही अपुऱ्या सुविधा, शिक्षकांवरील अशैक्षणिक ओझे आणि सदोष परीक्षा पद्धती यांमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी शिक्षण प्रक्रियेतून बाहेर फेकले जातात, हे अधोरेखित होते.
- इंग्रजी भाषेला दिलेले अवास्तव महत्त्व आणि ती शिकवण्याची दोषपूर्ण पद्धत ही ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अपयशाची प्रमुख कारणे असल्याचे स्पष्ट होते.
- नक्कलप्रधान परीक्षा संस्कृतीमुळे विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास खुंटतो आणि उच्च शिक्षणात टिकून राहण्याची क्षमता कमी होते, हे वास्तव अभ्यासातून समोर येते.
- उच्च शिक्षण संस्थांमधील उदासीन अध्यापन, सत्तासंबंध आणि आर्थिक अडथळे हे शिक्षणाच्या मूळ उद्दिष्टांनाच बाधा आणतात, असे लेखकाचे अनुभव सूचित करतात.
- खाजगी शिक्षण संस्था या शिक्षणापेक्षा बाजारू मूल्यांना प्राधान्य देतात आणि शिक्षक व विद्यार्थी दोघांचेही शोषण करतात, हे 'भुरा' आत्मकथनातून स्पष्ट होते.
- शिक्षणाचे खरे उद्दिष्ट सामाजिक, वैचारिक आणि राजकीय जाणीव निर्माण करणे हे असले तरी, बहुतांश शैक्षणिक संस्था या व्यापक उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्यात अपयशी ठरत असल्याचे या अभ्यासातून निष्पन्न होते.
- एकूणच 'भुरा' हे आत्मकथन भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेची गरज अधोरेखित करत शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनवण्याचा स्पष्ट संदेश देते.

संशोधनाच्या मर्यादा :

- सदर संशोधन प्रामुख्याने प्रा. शरद बाविस्कर यांच्या 'भुरा' या एकाच आत्मकथनावर आधारित असल्यामुळे निष्कर्षांची व्याप्ती मर्यादित स्वरूपाची आहे.
- आत्मकथन हे अनुभवाधारित साहित्य असल्याने त्यातील मांडणी काही अंशी व्यक्तिनिष्ठ असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

शिक्षण हे सामान्यांचे काम नाही, त्यांनी सुरुवातीपासूनचआपलं पोट-पाण्याचं पाहावं, शिकून फायदा नाही इ. गैरसमज आजही ग्रामीण समाजाला चुंबकाप्रमाणेधरून आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळेसमाजातील दुर्लक्षित आणि उपेक्षितांना आपल्यावरील अन्यायाचीजाणीव क्वचितच होत असते.अन्यायाची जाणीवहोण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे

आहे. परंतु त्यातही उणिवा कायम ठेऊन सामाजिक असमतोल राखलाजातो. व्यवस्था तिचे हे सर्व खेळ रचत असते मात्र आपण आपल्यात, भोवतालच्या समाजात आणि, एकंदरीतच आपल्या राष्ट्रात जागरूक मन आणि बुद्धी निर्माण केली पाहिजे. केवळ एका वर्गासाठीनाही तर सर्वांसाठीच चांगल्या व्यवस्था निर्माण होणं खूप महत्वाचं आहे. त्याकरिता शिक्षणाशिवायतरुणोपाय नाही. उठा जागे व्हा, आणि परिवर्तनाकरितां झुंझ द्या, असाच संदेश प्राध्यापकशरद बाविस्कर यांचे आत्मकथन देत आपल्यासमोर उभे राहते.

संदर्भ:

बावीस्कर, शरद. *भुरा*.लोकवाङ्मय गृह: मुंबई, २०२१.

ISSN : 2278-9308
February 2026

भारतातील ग्रामीण महिलांचे विविध क्षेत्रातील सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. अभिजित शरद भामरे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि.धुळे

प्रस्तावना

संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1975 हे आंतरराष्ट्रीयमहिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. तर 1975 ते 1985 हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशकम्हणून घोषित केले. मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा संयुक्तराष्ट्रसंघाने 1948 साली जाहीर केला. ग्रामीण स्त्रियांच्या विकासपर्वातील महत्त्वपूर्णदिवस म्हणजे 15 ऑक्टोबर 2008 होय, या दिवशी संयुक्त राष्ट्रसंघानेपहिल्या आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिनाची घोषणा केली. व यापूढे 15 ऑक्टोबर हा दिवस जगभर आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस म्हणून साजराकरण्यात येतो. भारतीय ग्रामीण महिलांच्या आर्थिकसक्षमीकरणाचा विचार तर खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी चळवळीच्या रुपानेसर्वप्रथम अमेरिका, युरोप यांसारख्या देशात निर्माण झाला व हा विचार हळूहळूआफ्रीकन, आशियन देशामध्ये पसरला. स्त्रीवादी चळवळीने प्रस्थापित पुरुषसत्ताकव्यवस्थेच्या लिंग विषमतेच्या दृष्टीकोणाला भेदण्याचे काम सुरु केले.त्याचाच प्रभाव म्हणून जगभरात महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीकोनाला पाठबळमिळू लागले. तसेच 2001 हे वर्ष भारत सरकारने राष्ट्रीयमहिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. यातूनच सर्व समूदायातील महिलांच्यासक्षमीकरणाला पोषक वातावरण निर्माण झाले. सदर शोधानिबंध हा भारतीय ग्रामीण महिलांच्या विविध क्षेत्रातील सक्षमीकरणातील प्रमुख घटकांचा संशोधनात्मकदृष्टीकोनातून आढावा घेण्याचा प्रयत्न सदर शोधनिबंधातून केलेला आहे.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना :

भारतीय परंपरागत पुरुसत्ताक समाज रचना व समाज धारणेत बदल घडवूनआणणारी अशी प्रकिया आहे की, ज्यातून महिला समता निश्चित होते आणि हाच महिलासक्षमीकरणाचा आधार मानला गेलेला आहे. या आशयावरुन आपणास असे लक्षात येतेकी, महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत लिंगभाव समता, महिलांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, विकासाची समान संधी हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. भारतीय ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा विचार करण्यापूर्वीसक्षमीकरण ही संकल्पना समजून घेणे उचित ठरते. जागतिक बँकेच्या मते "सक्षमीकरण म्हणजे लोकांच्या निवड करण्याच्या संधीमध्ये वाढ करणे, लोकांच्या आयुष्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या संस्थांचे उत्तरदायीत्व निश्चितकरणे, त्यामध्ये सहभागी होणे, त्यावर प्रभाव पाडणे, नियंत्रण ठेवणे होय.

उद्दिष्टे :

1.भारतीय केंद्र शासनाचे ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात योगदान जाणून घेणे.
2.राज्यशासनाने ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित आहे. त्यात विविध पुस्तके, मासिके, टरनेटइं, वेबसाईट्स, विकिपीडिया इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

महत्त्व :

भारतीय कृषीक्षेत्रातील प्रगतीमध्ये ग्रामीण महिलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान दिसून येते.भारतीय अर्थव्यवस्थेचा साधारणत 70 टक्के भाग हा कृषी व कृषीशी संबंधितउद्योगाशी निगडित आहे. एकूण महिलांमध्ये खेडयात राहणाऱ्या महिलांची संख्याजवळ-जवळ 72 टक्के आहे. अर्थातच ग्रामीण स्त्रियांची संख्या सर्वाधिक आहे.एका अभ्यासानुसार महिलांचे सर्वाधिक काम हे अदृष्य स्वरुपात असते. शिवाय राष्ट्राच्या जमा खर्चात त्याची नोंद होत नाही. याउलट पुरुषांनी केलेल्याकामाचा केवळ 24 टक्के भागच अदृष्य स्वरुपात असतो असे स्पष्ट झाले आहे. जरअशा महिलांच्या अदृष्य स्वरुपाच्या कामाचे मूल्य काढल्यास राष्ट्रीयउत्पन्नात नक्कीच भर पडेल तसेच विकासाच्या संदर्भात कोणत्याही समाजातमहिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान संधी उपलब्ध नाहीत. स्त्रिया या ग्रामीणभागातील असो किंवा अन्य समुदायातील, त्यांना अर्थाजनाच्या व विकासाच्यासंधी भारतीय परंपरेत अत्यल्पच आहेत, कारण भारतीय पुरुषसत्ताक व्यवस्थेनेस्त्रीचे क्षेत्र केवळ "चूल आणि मूल" एवढेच मर्यादित ठेवले. मात्र यामर्यादेला भेदण्याचे महान कार्य भारतीय राज्यघटनेच्या रुपाने डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर यानी केले. यातून स्त्रियांचे पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थानघटनात्मकरित्या मान्य झाले. आणि म्हणून त्यांचे हे कार्य केवळ ग्रामीणसमुदायातील महिलांसाठीच नव्हे तर सर्व भारतीय नागरिकांच्या विकासाच्यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते.

विश्लेषणात्मक अभ्यास -:

भारतीय केंद्र शासनाचे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात योगदानः

भारतातील ग्रामीणमहिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केंद्र शासनाकडून अनेक कल्याणकारी योजनाराबविल्या जातात. त्यातील काही योजना ह्या पूर्णतः ग्रामीण महिलांच्यासक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. यातील अनेक योजना ह्या सध्या अस्तित्वात नाहीतमात्र तरीही त्यांचे महिलांच्या सबलीकरणातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.त्या विविध योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

1.एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यकम :

2 ऑक्टोबर 1980 या वर्षी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यकम सुरु करण्यात आला होता. त्याचा मुख्यहेतू ग्रामीण गरीबांना दारिद्रय रेषेच्यावर आणून आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबीकरणे हा होता या कार्यक्रमाचा फायदा ग्रामीण महिलांनाही झालेला आहे.

2.महिला व बालकांचा विकास :

1982 साली सुरु करण्यात आलेली ही योजना, यातून ग्रामीण गरीब स्त्रियांनागटाच्या माध्यमातून संघटित करुन त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

3.**महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यकमांना सहाय्य :**

सदरकार्यक्रम केंद्र शासनाच्या महिला व बाल विकास विभागामार्फत 1986-87 सालीसुरु करण्यात आला. सदर कार्यक्रमामुळे ग्रामीण गरीब महिलांना, भूमिहीनमहिलांचे सहकारी गट स्थापन करुन त्यांना अर्थसहाय्य, स्वयंरोजगारप्रशिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते.

4.**स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना** :

भारतीय ग्रामीणमहिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे 1 एप्रिल 1999 पासून स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची झालेली अंमलबजावणी होय. या योजनेतील विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधनम्हणजे बांग्लादेश येथील नोबेल पारितोशिक विजेते डॉ. मोहम्मद युनुस यांनीसाकारलेली महिला स्वंयसहाय्यता समुहाची संकल्पना होय. या योजनेतमहिला स्वयंसहाय्यता समूहाबरोबरच स्वयंरोजगार या घटकालाही विशेष महत्त्वहोते. या योजनेत गरीब दारिद्रयरेषेखालील गरीब महिलांचे स्वयं सहाय्यता समूहस्थापन करुन त्यांना प्रशिक्षण, व्यवसायासाठी वित्त पुरवठा, विपणन, त्यांचेसंघ स्थापन करणे हे घटक पायाभूत होते. या योजनेच्या अभ्यासानंतर 2011 मध्ये केंद्र शासनाने सदर योजनेचे रूपांतरण राष्ट्रीय ग्रामीण आजिवीकाअभियानात केले व हे अभियान म्हणजे ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातीलमहत्वपूर्ण पाऊल आहे.

5.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

ग्रामीणरोजगार व आर्थिक सक्षमीकरणाला पाठबळ देणारा केंद्रीय मुख्य कार्यक्रमम्हणजे मनरेगा योजना होय. सदर योजनेची सुरुवात 2 फेब्रुवारी 2006 पासूनराष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा 2005 नुसार करण्यात आली. या योजनेनुसारप्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला वर्षातील किमान 100 दिवसाच्या कामाची हमीदेण्यात आलेली आहे. या योजनेचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे स्त्री पुरुषांना समान मजूरीची तरतुद कलेली असून एकुण लाभार्थ्यांमध्ये 163 लाभार्थी महिलाअसणे गरजेचे आहे.

6.राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक :

शेतीव ग्रामीण बिगर शेती विभागाला वित्त पुरवठा करुन ग्रामीण भारताचा विकासघडवून आणण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने 12 जुलै 1982 मध्ये नाबार्ड याग्रामीण विकास समर्पित शिखर बँकेची स्थापना केली. नाबार्ड मार्फत अनेककार्यक्रम राबविले जातात. जसे डेअरी उद्योजकता विकास योजना, कृषी चिकित्सा वकृषी व्यवसाय केंद्र योजना, राष्ट्रीय पशूसंवर्धन अभियान, व्याज अनुदानयोजना इ. नाबार्ड मार्फत शेती क्षेत्र, लघू उद्योग, ग्रामीण व कुटीरोद्योग, हस्तोद्योग या क्षेत्रांना गुंतवणुक व उत्पादन कार्यासाठी वित्त पुरवठाकेला जातो. नाबार्डचे योगदान ग्रामीण महिलांच्या विकासात महत्वपूर्ण आहे.

7.दीनदयाळ अंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण आजिवीका अभियान :

ग्रामीणमहिलांच्या सबलीकरणासाठी किंबहुना संपूर्ण ग्रामीण दारिद्रय निर्मुलनासाठीस्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे रुपांतरण केंद्र शासनाच्या वतीनेराष्ट्रीय ग्रामीण आजिवीका अभियानात करण्यात आले. व हे अभियान म्हणजेग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित अभियान होय. या अभियानाचीसुरुवात 3 जून 2011 रोजी राजस्थान मधील बसवारा येथून करण्यात आली. याअभियानाला जागतिक बँकेचे विशेष अर्थ सहाय्य आहे. ग्रामीण महिलांच्यासक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय पातळी ते गाव पात्तळीपर्यंत एक व्यवस्थाबद्धसमर्पित, संवेदनशील, पारदर्शी, उत्तरदायी यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे.या अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे स्वंयसहाय्यता समूह स्थापनकरुन महिलांचे संघटन करणे, त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी व गुणवत्तापूर्णजीवनमानासाठी विविध संधी उपलब्ध करुन देणे हे या अभियानाचे महत्त्वपूर्णवैशिष्ट्ये आहे. या अभियानात महिला स्वंय सहाय्यता समूह स्थापना, संस्थाबांधणी, क्षमता बांधणी, वित्तीय समावेशन, सामाजिक समावेशन, कृतीसंगम, कौशल्य वृद्धी आदि घटकांना

महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सदर अभियानाचीसाधरणता देशातील 34 राज्यात प्रभावी पध्दतीने अंमलबजावणी सुरु असून याअभियानाच्या प्रभावी भूमिकेमुळेच ग्रामीण महिला सक्षम होत आहेत.

8.**महिला किसान सशक्तिकरण परियोजना** :

कृषी दृष्टीकोनातून महिलांना शेतीविषयकप्रशिक्षण देण्यासाठी विविध सेवाभावी संस्था, देषातील राज्य ग्रामीणआजिविका अभियान, समूदाय आधारित संस्था यांच्यामार्फत सदर परियोजनेचीप्रभावी रीतीने अंमलबजावणी होत आहे.दीनदयाळअंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीणमहिला शेतकऱ्यांना घेती विकासाच्या संदर्भात शिक्षण, प्रशिक्षण देऊनत्यांची कौशल्ये वृध्दिंगत करणे हे महिला किसान सशक्तिकरण योजनेचेमहत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहे.

9.**मुद्रा बँक योजना :**

देशातीलज्या महिला उद्योजक वा होतकरु व्यक्ती यांना वैयक्तिक उद्योग सुरुकरावयाचा आहे त्यांच्यासाठी केंद्र शासनाने 8 एप्रिल 2015 रोजी ही योजनासुरु केली. या योजनेच्या माध्यमातून तीन प्रकारे कर्जाचा लाभ घेता येतो.जसे शिशु कर्ज रु. पन्नास हजार पर्यंत, किशोर कर्ज रु पन्नास हजारापासून तेपाच लाखापर्यंत तर तरुण कर्ज रु दहा लाख पर्यंत निश्चित करण्यात आली आहे.सदर योजनेचा अनेक ग्रामीण महिला उद्योजक लाभ घेत आहे तसेच घेतला दिसून येत आहे. यायोजनांबरोबरच केंद्र शासनाच्या महिला व बालविकास मंत्रालयाने 2016 सालीसुरु केलेला "महिला ई हाट" ऑनलाईन डिजिटल मार्केटिंग प्लॅटफॉर्म, स्टार्टअपइंडिया, स्टॅन्डअप इंडिया, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना, सूक्ष्म लघू आणि मध्यम उद्योग विकास संस्था भारतीय लघुउद्योग विकास बँक, नारी शक्ती पुरस्कार इत्यादी कार्यक्रमांचे योगदान सर्वसमुदायातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाकरीता महत्त्वपूर्ण आहे.

राज्यशासनाने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेल्या योगदान :

1.महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान :

केंद्रशासनाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात 'उमेद' महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची स्थापना करण्यातयेऊन जुलै 2011 मध्ये या अभियानास सुरुवात झाली. या अभियानातमहाराष्ट्रातील ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला स्वंय सहाय्यतासमूहांची स्थापना करणे, संस्था बांधणी, त्यांची क्षमता बांधणी करणे, त्यांना गुणवत्ता व मागणी आधारित ऋण वित्तीय सहाय्यता, सामाजिक समावेशन, विकासाच्या विविध विषयांवर प्रषिक्षण देणे, विविध स्तरावरील संवेदनषील, पारदर्षक, उत्तरदायी अंमलबजावणी यंत्रणा ही या अभियानाची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत ग्रामीण महिला हि महाराष्ट्र शासनाच्या ग्राम विकास विभागाने 14 ऑक्टोबर 2016 रोजीघेतला. थोडक्यात उमेद अभियानाची ग्रामीण महिला सक्षमीकरणातील भूमिका अत्यंतमहत्त्वपूर्ण आहे.

2.महाराष्ट्रातील ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात महिला विकास महामंडळाची भूमिका :

4 फेब्रुवारी 1975 रोजी आंतरराष्ट्रीयमहिला वर्ष निमित्त महाराष्ट्र शासनाकडून महिलाआर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. 20 जानेवारी 2003 रोजीमहाराष्ट्र शासनाने माविमला महिला स्वयं सहाय्यता समूहांच्या माध्यमातून विविध महिला सबलीकरणाच्या योजना राबविण्यासाठी नोडल संस्थाम्हणून जाहीर केले आहे. या मंडळामार्फत महिला स्वयं सहाय्यता लोकसंस्थाउभारणे, सूक्ष्म वित्त पुरवठा, उपजिविका व महिला उद्योजकता विकास, महिलासक्षमीकरण व सामाजिक समानता या चार घटकांवर भर दिला जातो.

3.ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरण, विविध शासकीय धोरणे :

महिलांच्याविकासासाठी 1994 साली पहिले धोरण निष्चित करणारे महाराष्ट्र हे देशातीलपहिले राज्य ठरले. म्हणून महाराष्ट्राची स्त्रियांच्या विकासातील हीपुरोगामी भूमिका नक्कीच अभिमानास्पद आहे. केंद्र शासनाने 2001 सालीराष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण जाहीर केले. या धोरणात महिलांच्याविकासासाठी प्रयत्न करण्यात आला. केंद्र शासनाने राष्ट्रीय महिला धोरणमसूदा 2016 तयार केला असून या मसुदयातील तिसऱ्या भागात महिलांच्यासक्षमीकरणासाठी विशेष तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. जसे लिंग समानता, शेती, दुग्ध विकास, पशु संवर्धन, कौशल्य विकास आदि घटकांना महिलांच्या विकासाच्यादृश्टिने महत्त्वपूर्ण मानले गेलेले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या 2014 च्यामहिला धोरणातही ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणासाठी अनेक धोरणात्मकबाबी स्पष्ट केल्या आहेत. जसे महिला लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, खाजगीउद्योग संस्थांना धोरणाच्या माध्यमातून सहभागी करुन घेण्यासाठी आवश्यककार्यवाही करणे, गावपातळीवर महिलांसाठी घेती यंत्र सामग्री बँक तयार करुनत्यावर त्यांना प्रशिक्षण देणे, ठिबक सिंचनासाठी 100 टक्के अनुदान देणे, शेतीपूरक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे इ.

समारोप :

ISSN : 2278-9308
February 2026

ग्रामीण महिलांच्यासक्षमीकरणातील अडथळे विचारात घेऊन त्यावर मात करणे तेवढेच गरजेचे आहे. जसेनिरक्षरता, अंधश्रध्दा, ग्रामीण शेतमजूर महिलांचे प्रश्न, उपजिवीकेसाठीहोणारे स्थलांतर यांसारख्या प्रश्नाच्या बाबतीत शासनाची भूमिका तरमहत्त्वाची आहेच मात्र त्यासोबतच महिलांनी स्वतःच्या विकासाविषयी जागरुकता वमनोबल वाढविणे तितकेच गरजेचे आहे. आणि त्याकरिता पुरुषांनीही महिलांच्याविकासासाठी पाठिंबा देणे गरजेचे आहे. तरच भारतीय ग्रामीण महिला सामाजिक, आर्थिक, राजकिय दृष्ट्या सक्षम होतील. शासकीय योजनांचा चिकित्सक दृष्टीने विचार केल्यास भारतीय ग्रामीण महिलांच्यासक्षमीकरणात अनेक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भसूची

1.डॉ. देसले किरण जी., स्पर्धा परीक्षा अर्थषास्त्र भाग 2, आर्थिक व सामाजिक विकास, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगांव 2013.
2.वर्मा जी. एल, सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन्स्, जयपूर 2015
3.पटेल कल्पना, भारतीय संस्कृति एवं महिला सशक्तिकरण, पॅराडाइज पब्लिशर्स, जयपूर 2013
4.मासिक योजना 2018.
5.मासिक : कुरुक्षेत्र जुलै 2019.
6.लोकराज्य: नोव्हेंबर 2018

ISSN : 2278-9308
February 2026

ब्रिटीश काळात पत्रकारितेवरील निर्बंध

[1]प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील, [2]विशाल हेमंत सोनवणे
[1]जी. टी पाटील वरिष्ठ महाविद्यालय,[2]क्रांतीवीर नवलभाऊ कला महाविद्यालय
E-mail id- sonawanevishal1000@gmail.com

प्रस्तावना

१७८० मध्ये जेम्स ऑगस्टस हिकी यांनी द बंगाल गॅझेटकिंवा कलकत्ता जनरल ॲडव्हर्टायझर हे भारतातील पहिले वृत्तपत्र सुरू केले, जे १७८२ मध्ये सरकारवर स्पष्ट टीका केल्यामुळे जप्त करण्यात आले. नंतर आणखी वृत्तपत्रे/जर्नल्सजसे द बंगाल जर्नल, द कलकत्ता क्रॉनिकल, द मद्रास कुरिअर, द बॉम्बे हेराल्ड अशी प्रकाशित झाली. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना काळजी होती की ही वृत्तपत्रे लंडनमध्ये पोहोचून त्यांच्या चुका उघड करतील. त्यामुळे इंग्रजांना प्रेसवरील निर्बंधलावण्याचीगरज भासली.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी माहिती विश्लेषण पद्धतीचा वापर केलेला आहे ,तसेच प्राथमिक आणि दुय्यम साधन म्हणून विविध संदर्भ ग्रंथांचाआधार घेतलेला आहे .

उद्दिष्टे:१) आधुनिक भारतातील पत्रकारांचा संघर्ष स्पष्ट करणे .
२) इंग्रजांनी पत्रकरांसाठी बनवलेले कायदे स्पष्ट करणे .

प्रेस सेन्सॉरशिप कायदा, १७९९:

भारतावर फ्रेंच आक्रमणाची शक्यता लक्षात घेऊन लॉर्ड वेलेस्लीने या कायद्याचीनिर्मिती केली . त्यांनी युद्धकाळातील प्रेस निर्बंध लादले ज्यात पूर्व-सेन्सॉरशिपचा समावेश होता. परंतु प्रगतीशील विचार असलेल्या लॉर्ड हेस्टिंग्जच्या काळात हे निर्बंध शिथिल करण्यात आले आणि १८१८ मध्ये पूर्व-सेन्सॉरशिप रद्द करण्यात आली.

परवाना नियम, १८२३ :

कार्यवाहक गव्हर्नर जनरल जॉन ॲडम्स ज्यांचे प्रतिगामी विचार होते,त्यांनी हे अधिनियमित केले. या नियमांनुसार, परवान्याशिवाय प्रेस सुरू करणे किंवा वापरणे हा दंडनीय गुन्हा होता. नंतर, हा कायदा जर्नल्स, पत्रके आणि पुस्तके यासाठी विस्तारित करण्यात आला. हे निर्बंध प्रामुख्याने भारतीय भाषेतील वर्तमानपत्रांवर किंवा भारतीयांनी संपादित केलेल्या वर्तमानपत्रांवर होते, याच काळात राजाराममोहन रॉय यांना मिरत-उल-अखाबारचेचे प्रकाशन थांबवावे लागले होते.

१८३५ चा प्रेस कायदा किंवा मेटकाल्फ कायदा :

मेटकाल्फ (गव्हर्नर जनरल १८३५-३६) यांनी भारतीय वृत्तपत्रांचे१८२३ चे घृणास्पद अध्यादेश नियम रद्द केले त्यामुळे त्यांना ‘ भारतीय वृत्तपत्राचे मुक्तिदाता ’असे संबोधले जाते . नवीन प्रेस कायदा (१८३५) यामुळे कडक सरकारी नियंत्रणाची जागा प्रकाशकांना फक्त त्यांचे ठिकाण जाहीर करण्याची आणि त्यांच्या प्रकाशकांच्या प्रती सादर करण्याची आवश्यकता होती.

अशाउदारमतवादी प्रेस धोरणाचा परिणामहावर्तमानपत्रांची जलद वाढहोण्यास कारणीभूत ठरला .

परवाना कायदा, १८५७ :

१८५७ च्या उठावामुळे आलेल्या आणीबाणीमुळे, या कायद्याने आधीच घालून दिलेल्या निर्बंधांव्यतिरिक्त परवाना निर्बंध लादले आणि सरकारने कोणत्याही पुस्तकाचे, वर्तमानपत्राचे किंवा छापील साहित्याचे प्रकाशन आणि प्रसार करण्याचाअधिकार बंद केला .

नोंदणी कायदा, १८६७ :

या कायद्याने१८३५ च्या मेटकाल्फकायद्याची जागा घेतली गेली आणि तो प्रतिबंधात्मक नसून नियामक स्वरूपाचा झाला. कायद्यानुसार, (i) प्रत्येक पुस्तक/वृत्तपत्रावर मुद्रक आणि प्रकाशकाचे नाव आणि प्रकाशनाचे ठिकाण छापणे आवश्यक होते, आणि (ii) पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर एका महिन्याच्या आत स्थानिक सरकारला त्याची प्रत सादर करायची होती.

प्रेस स्वातंत्र्य सुरक्षित करण्यासाठी सुरुवातीच्या राष्ट्रवादींचा संघर्ष :

१९ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच प्रेस स्वातंत्र्यासह नागरी स्वातंत्र्यांचे रक्षण हे स्वातंत्र्य चळवळीच्या कार्यसुचीतसर्वोच्च स्थानावर होते. १८२४ च्या सुरुवातीलाच, राजा राममोहन रॉय यांनी प्रेस स्वातंत्र्यावर बंधने घालणाऱ्या ठरावाचा निषेध केला होता.

१८७० ते १९१८ या काळात राष्ट्रवादी चळवळीचा प्रारंभिक टप्पा जनआंदोलन किंवा खुल्या बैठकींद्वारे जनतेचे सक्रिय एकत्रीकरण करण्यापेक्षा राजकीय प्रचार , जनमत जागृत करणे, शिक्षण देणे, प्रशिक्षण देणे आणि

एकत्रीकरण करण्यावर अधिक केंद्रित होता. या उद्देशाने, प्रेस राष्ट्रवादींच्या हातात एक महत्त्वाचे साधन ठरले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सुरुवातीच्या काळात आपले ठराव आणि कार्यवाही प्रसारित करण्यासाठी केवळ प्रेसवर अवलंबून होते.

प्रतिष्ठित आणि निर्भय पत्रकार यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक वृत्तपत्रे या काळात आले. जी. सुब्रमण्यम अय्यर यांच्या नेतृत्वाखाली द हिंदू आणि स्वदेशमित्रण ही वृत्तपत्रे उदयासआली. द बंगाली –सुरेंद्र नाथबॅनर्जी,अम्रितबाजार पत्रिका- शिशिर कुमार घोषमोतीलाल घोष, व्हॉइस ऑफ इंडिया- दादाभाई नौरोजी, इंडियन मिरर-एन.एन. सेन, केसरी (मराठीत) आणि मराठा (इंग्रजीत) बाळ गंगाधर टिळक, सुधारक- गोपाळ गणेश आगरकर,हिंदुस्थान आणि अधिवक्ता - जी.पी. वर्मा, इतर मुख्य वृत्तपत्रे यांचा समावेश होतो, पंजाबमधील ट्रिब्यून आणि अकबर-ए-आम, गुजरात मध्ये इंदू प्रकाश, ध्यान प्रकाश, मुंबई प्रांतात काल आणि बंगालमध्ये सोम प्रकाश, बंगनिवासी आणि साधारणी.

ही वर्तमानपत्रे नफा मिळवणारे व्यवसाय म्हणून स्थापित झाली नव्हती तर राष्ट्रीय आणि सार्वजनिक सेवा देणारी म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जात होते. खरं तर, या वर्तमानपत्रांचा व्यापक प्रसार होता आणि त्यांनी ग्रंथालय चळवळीला चालना दिली. त्यांचा प्रभाव केवळ शहरांपुरता मर्यादित नव्हता तर ही वर्तमानपत्रे दुर्गम गावांपर्यंत पोहोचली, जिथे प्रत्येक बातमी आणि संपादकीय 'स्थानिक ग्रंथालयांमध्ये वाचले जात असे आणि त्यावर सखोल चर्चा केली जात असे जिथे लोक वर्तमानपत्राभोवती जमत असत. अशा प्रकारे, या ग्रंथालयांनी केवळ राजकीय शिक्षणच नव्हे तर राजकीय सहभागाचा उद्देश देखील पूर्ण केला. या वर्तमानपत्रांमध्ये, सरकारी कायदे आणि धोरणे गंभीरपणे तपासली जात होती. ते सरकारच्या विरोधी संस्था म्हणून काम करत होते.

सरकारने स्वतःहून अनेक कडक कायदे केले होते, जसे की भारतीय दंड संहितेच्या कलम १२४ अ, ज्यामध्ये अशी तरतूद होती की भारतातील ब्रिटीश सरकारविरुद्ध असंतोष निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कोणालाही जन्मठेपेची शिक्षा किंवा कोणत्याही कारावासाची शिक्षा किंवा तीन वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. परंतु राष्ट्रवादी विचारसरणीच्या पत्रकारांनी हे कायदेशीर अडथळे उलथवून टाकण्यासाठी अनेक हुशार रणनीती विकसित केल्या होत्या. उदाहरणार्थ, सरकारविरोधी लेखन सरकारच्या निष्ठेच्या भावनांनी सादर केले जात असे किंवा इंग्लंडमधील वर्तमानपत्रांमधून समाजवादी किंवा आयर्लंडच्या राष्ट्रवादींचे टीकात्मक लेखन उद्धृत केले जात असे. हे एक कठीण काम होते ज्यासाठी साधेपणा आणि सूक्ष्मतेचे बुद्धिमान मिश्रण आवश्यक होते.राष्ट्रीय चळवळ नेहमी प्रेस स्वातंत्र्याच्या बाजूने उभे राहिले. भारतीय वृत्तपत्रांनी लॉर्ड लिटनच्या प्रशासनावर, विशेषतः १८७६-७७ मध्ये जोरदार टीका केली. सरकारने १८७६-७७ संदर्भात दुष्काळग्रस्तांना दिलेल्या अमानुष वागणुकीचा स्थानिक भाषेत प्रत्युत्तर दिले.

स्थानिक वृत्तपत्र कायदा - १८७८

१८५७ च्या उठावाचा एक कटू वारसा म्हणजे शासक आणि शासित यांच्यातील वांशिक कटुता. १८५८ नंतर, युरोपियनराजकीय वादांमध्ये प्रेस नेहमीच सरकारच्या पाठीशी उभे राहिले तर स्थानिक वृत्तपत्रे सरकारवर टीका करत होती. लिटनच्या साम्राज्यवादी धोरणांविरुद्ध जनमत तीव्र होते, एकीकडे भयानक दुष्काळ (१८७६-७७) आणि दुसरीकडे शाही दिल्ली दरबारावरील अवाढव्य खर्च यामुळे तणाव अधिकच वाढला.

व्हर्नाक्युलर प्रेस ॲक्ट (VPA) 'प्रादेशिक प्रेसवर चांगले नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि "प्रादेशिक प्रकाशनांमध्ये" "देशद्रोही लेखनाला शिक्षा करण्यासाठी आणि दडपण्यासाठी' करण्यात आले होते. या कायद्याच्या तरतुदींमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होता.

1 जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांना कोणत्याही स्थानिक वृत्तपत्राच्या मुद्रक आणि प्रकाशकाला सरकार विरुद्ध असंतोष किंवा द्वेषभावना निर्माण करण्यासाठी सरकारी बंधन घालण्याचा अधिकार होता, ज्यामध्ये प्रकाशकाद्वारे वेगवेगळ्या धर्म, जाती, वंशाच्या व्यक्तींमध्ये तेढ निर्माण होणार नाही अशी हमी देण्यात आली होती, तसेच त्यांना सुरक्षा जमा करावी लागली, जी नियमांचे उल्लंघन झाल्यास जप्त केली जाऊ शकते आणि गुन्हा पुन्हा घडल्यास प्रेस उपकरणे जप्त केली जाऊ शकतात.

2.दंडाधिकाऱ्यांची कारवाई अंतिम होती आणि न्यायालयात अपील करता येत नव्हते.

3.स्थानिक भाषिक वृत्तपत्र सरकारी सेन्सॉरकडे पुरावे सादर करून कायद्याच्या अंमलबजावणीतून सूट मिळवू शकते.

4.या कायद्याला "द गॅगिंग ॲक्ट" असे टोपणनाव देण्यात आले. या कायद्याची सर्वात वाईट वैशिष्ट्ये म्हणजे (१) इंग्रजी आणि स्थानिक वृत्तपत्रांमधील भेदभाव, (२) अपीलचा अधिकार नव्हता.

सोम प्रकाश, भरत मिहिर, ढाका प्रकाश आणि समाचार यांच्याविरुद्ध व्हीपीएची कार्यवाही सुरू करण्यात आली. (योगायोगाने, व्हीपीएपासून वाचण्यासाठी अमृता बाजार पत्रिका एका रात्रीत इंग्रजी वृत्तपत्रात बदलली)प्रामाणिक बातम्या पुरवण्यासाठी प्रेस कमिशनरची नियुक्ती करण्यात आली आणि त्यांनी नंतर प्री-सेन्सॉरशिप कलम रद्द केले आणि प्रेसना अचूक बातम्या दिल्या.या कायद्याला तीव्र विरोध झाला आणि अखेर लॉर्ड रिपनने १८८२ मध्ये तो रद्द केला.

राष्ट्रवादी पत्रकारांवरील दडपशाही -

१८८३ मध्येसुरेंद्रनाथ बॅनर्जी हे पहिले भारतीय पत्रकारबनले ज्यांना तुरुंगात टाकले गेले.बंगाली या वृत्तपत्रात , बॅनर्जी यांनी कोलकाता उच्च न्यायालयाच्या एका न्यायाधीशावर त्यांच्या एका निकालात बंगाली लोकांच्या धार्मिक भावनांबद्दल असंवेदनशील असल्याबद्दल टीका केली होती. बाळ गंगाधर टिळकांचा संबंध बहुतेकदा पत्रकारितास्वातंत्र्य यासाठी लढा प्रसिध्द होता.टिळकांनी साम्राज्यवादी शक्तीविरुध्द समाजातवृत्तपत्र स्वातंत्र्यासाठी राष्ट्रवादी लढा दिलाहोता, यात गणपती उत्सव (१८९३), शिवाजी उत्सव (१८९६), केसरी आणि मराठा हे प्रसिध्द माध्यम होते .स्वातंत्र्य सैनिकांनी निम्न मध्यमवर्गीय, शेतकरी, कारागीर आणि मजूर यांनाकाँग्रेस च्या लढ्यात सामील केले . या त्यांच्या वृत्तपत्रांद्वारे टिळक जनतेमध्ये साम्राज्यवादविरोधी भावना निर्माण करत होते.

काँग्रेसच्या परदेशी कापडावरबहिष्कार टाकण्याची मोहीम राबवणाऱ्यांमध्ये ते पहिले होते. १८९६ मध्ये इंग्रजांनी कापसावर उत्पादन शुल्क लादण्यामुळे बहिष्कार करण्यासाठी स्वातंत्र्य सैनिकांनी संपूर्ण महाराष्ट्रात मोहीम राबवली. १८९६-९७ मध्ये त्यांनी महाराष्ट्रात करमुक्त मोहीम सुरू केली, शेतकऱ्यांना त्यांचे पीक खराब झाल्यास महसूल रोखण्याचे आवाहन केले. १८९७ मध्ये पुण्यात प्लेग आला. टिळकांनी प्लेग रोखण्यासाठी सरकारी उपाययोजनांना पाठिंबा दिला असला तरी, पृथक्करण आणि घरांची झडती यासारख्या निर्दयी आणि कठोर पद्धतींविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात लोकांमध्ये संताप होता.याकाळातचाफेकर बंधूंनी इंग्रजअधिकाऱ्याची हत्या केलीया लोकप्रिय असंतोषामागे जकात, चलन आणि दुष्काळ यावरील सरकारी धोरणे देखील होती.

सरकार प्रेसमधील या अतिरेकी प्रवृत्तीला आणि शत्रुत्वाला आळा घालण्यासाठी संधी शोधत होते. त्यांनी जनतेसमोर एक उदाहरण मांडण्यासाठी टिळकांना बळी बनवण्याचा निर्णय घेतला. केसरीमध्ये 'शिवाजींचे वचन' ही कविता प्रकाशित झाल्याच्या आधारे रँडच्या हत्येनंतर टिळकांना अटक करण्यात आली आणि शिवाजी महाराजांनी अफझलखानाच्या हत्येचे उदाहरण टिळकांनी दिले . टिळकांना दोषी ठरवण्यात आले आणि त्यांना १८ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली. त्याच वेळी, मुंबई प्रेसिडेन्सीमधील इतर अनेक संपादकांवर खटला चालवण्यात आला आणि त्यांना अशाच कठोर शिक्षा देण्यात आल्या.

१८९८ मध्ये, सरकारने कलम १२४अ मध्ये सुधारणा केली आणि १५३ अ तयार केला , कोणालाही सरकारची अवमान करणे हा फौजदारी गुन्हा ठरवला.सरकारने संपूर्ण देशाला तुरुंगात रूपांतरित केले होते आणि बहुतांश कैदी तयार केले होते . त्या काळात तुरुंगात जाणे म्हणजे मोठ्या कोठडीतून लहान कोठडीत बंदिस्त होणे अशी रीत झाली होती .

भारत सरकार विरुध्द देशव्यापी निषेध झाला याचकाळात स्वदेशी , बहिष्कार चळवळीदरम्यान आणि अतिरेकी राष्ट्रवादी प्रवृत्तींच्या उदयामुळे अनेक दमनकारी कायदे मंजूर झाले.

वृत्तपत्र (गुन्हे चिथावणी देणे) कायदा - १९०८ :

अतिरेकी राष्ट्रवादी कारवायांविरुद्धआणिज्यांनी आक्षेपार्ह साहित्य प्रकाशित केले किंज्यामुळे खून आणि हिंसाचाराला उत्तेजन मिळू शकतेया कायद्याने दंडाधिकाऱ्यांना प्रेस मालमत्ता जप्त करण्याचा अधिकार दिला.

उग्र राष्ट्रवादींचे नेते म्हणून टिळकांवर देशद्रोहाचा खटला चालवण्यात आला आणि त्यांना सहा वर्षांसाठी मंडाले (बर्मा) येथे नेण्यात आले. यामुळे देशभर निदर्शने झाली. मुंबईत कापड कामगार आणि रेल्वे वर्कशॉप कामगारांनी रस्त्यावर उतरून सैन्याशी लढा दिला आणि दिवसभर संप केला. लेनिनने याला भारतीय कामगार वर्गाचा राजकीय मंचावर प्रवेश म्हणून स्वागत केले होते.

इंडियन प्रेस ॲक्ट- १९१० :

या कायद्याने VPA (व्हर्नाकुलरप्रेसॲक्ट) च्या सर्वात वाईट वैशिष्ट्यांना पुनरुज्जीवित केले. स्थानिक सरकारला मुद्रक/प्रकाशकांकडून नोंदणीच्या वेळी सुरक्षा मागण्याचा आणि जर ते आक्षेपार्ह वृत्तपत्र असेल तर त्याची जप्ती/नोंदणी रद्द करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता आणि वृत्तपत्राच्या मुद्रकाला प्रत्येक अंकाच्या दोन प्रती स्थानिक सरकारला मोफत सादर कराव्या लागत होत्या. रेबा चौधरी यांच्या मते, "१९१० च्या प्रेस ॲक्टच्या कामकाजावरील निवेदनात प्रेस असोसिएशन ऑफ इंडियाने असे म्हटले आहे की या कायद्यांतर्गत जवळजवळ १,००० वृत्तपत्रांवर खटला चालवण्यात आला होता. १९१८ मध्ये केलेल्या दुसऱ्या अधिकृत रिटर्ननुसार, या कायद्याच्या पहिल्या पाच वर्षांत सरकारच्या हाती गेलेल्या रोखे आणि जप्तीची एकूण रक्कम सुमारे ५ लाख रुपये होती. या कायद्यांतर्गत ५०० हून अधिक प्रकाशने प्रतिबंधित करण्यात आली होती.

पहिल्या महायुद्धादरम्यान आणि नंतर :

पहिले महायुद्धदरम्यान भारतीय संरक्षण नियम अंतर्गतभारतामध्ये राजकीय आंदोलन आणि मुक्त सार्वजनिक टीका बंद करण्यात आली होती, नंतर१९२१ मध्ये, तेज बहादूर सप्रू यांच्या अध्यक्षतेखाली एका प्रेसच्या शिफारशींवरून प्रेसकायदा१९०८ आणि १९१० रद्द करण्यात आले.

इंडियन प्रेस (आणीबाणी अधिकार) कायदा - १९३१ :

या कायद्याने प्रांतीय सरकारांना सविनय कायदेभंग चळवळीचा प्रचार दडपण्यासाठी व्यापकअधिकार दिले. १९३२ मध्ये सरकारी अधिकार कमी करण्यासाठी केलेल्या सर्व क्रियाकलापांचा समावेश करण्यासाठी त्यात आणखी वाढ करण्यात आली.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातभारताच्या संरक्षण नियमांनुसार :

या काळात प्री-सेन्सॉरशिप लागू करण्यात आले सोबतच प्रेस इमर्जन्सी अॅक्ट आणि ऑफिशियल सिक्रेट्स अॅक्टमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. एकेकाळी, काँग्रेसच्या कारवायांशी संबंधित सर्व बातम्यांचे प्रकाशन बेकायदेशीर घोषित करण्यात आले होते.स्वातंत्र्य चळवळीतपत्रकारितानफ्यासाठी नसून सार्वजनिक सेवेसाठी होती, यामुळेच राष्ट्रवादी प्रेस दडपण्याचे सरकारी प्रयत्नचालू होते.

निष्कर्ष:

१८७८ चा व्हर्नाक्युलर प्रेस् अॅक्ट हा स्थानिक वृत्तपत्रांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तयारकेला होता.त्याला 'गॅगिंग अॅक्ट' असे सुद्धाटोपणनाव होते. इंग्रजांनी इंग्रजी भाषा आणि स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये भेदभाव केलाम्हणून प्री-सेन्सॉरशिप नंतर रद्द करण्यात आली. राष्ट्रवादी जर्नल्स आणि पत्रकारांविरुद्ध कारवाई करण्यात आली यानंतरउदारमतवादीलॉर्डरिपनने कायदा रद्द केला.भारतीय पत्रकारांना सतत दडपशाहीचा सामना करावा लागत होता. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी हे तुरुंगवास भोगणारे पहिले भारतीय पत्रकार बनले. प्रेस स्वातंत्र्यासाठी लढणारे बाळ गंगाधर टिळक आणि त्यांच्याविरुद्ध सरकारी कारवाई झाली. राष्ट्रवादी प्रेस दडपण्यासाठी पुढील पावले इंग्रजांनी केले. द न्यूजपेपर (गुन्ह्यांना उत्तेजन देणे) कायदा १९०८ आणि इंडियन प्रेस कायदा १९१० यांचा त्यात समावेश होता.

संदर्भ सूची :

१. नटराजन जे . भारतीय पत्रकारितेचा इतिहास , पब्लिकेशनडीविजन, दिल्ली,१९५५
२. मूर्ती नाडिग कृष्णा, भारतीय पत्रकारिता –उगम आणि विकास , प्रसारांगा विद्यापीठ , मैसोर ,१९६६
३. मेनन पी.के, जरनल ऑफ इंडिअन हिस्ट्री, पश्चिम बंगाल पब्लिक लायब्ररी , कोलकाता, १९६७
४.अहिर राजीव , आधुनिक भारताचा इतिहास ,स्पेक्ट्रम बुक ली. नवी दिल्ली , २०२०

मराठी साहित्यातील बदलती सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्ये

श्री.विश्वास भवन भामरे
विद्या विकास मंडळाचे,सी.गो.पाटील कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, साक्री ,धुळे.

सारांश

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब मानले जाते. समाजात घडणारे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बदल साहित्यामध्ये प्रकर्षाने उमटतात. मराठी साहित्याचा इतिहास पाहिला असता, प्रत्येक कालखंडात सामाजिक मूल्ये व वाङ्मयीन दृष्टीकोन सातत्याने बदलताना दिसतात. भक्तीपरंपरेपासून आधुनिक, उत्तर-आधुनिक काळापर्यंत मराठी साहित्याने समाजातील बदल स्वीकारले, प्रश्न उपस्थित केले आणि नव्या मूल्यांची मांडणी केली. प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी साहित्यातील बदलती सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्ये कालानुक्रमे अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. मराठी साहित्याने संत काव्यापासून आधुनिक काळापर्यंत सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्यांमध्ये मोठे स्थित्यंतर अनुभवले आहे. पूर्वीचे अध्यात्मिक व अभिजात केंद्र सोडून साहित्य आता दलित, ग्रामीण, आदिवासी आणि स्त्रीवादी जाणीवांकडे वळले आहे, जेथून वास्तववादी अनुभव, मानवी संघर्ष आणि सामाजिक विषमतेवर बंडखोर भाष्य करणारे साहित्य निर्माण होत आहे .

प्रास्ताविक

मराठी साहित्याच्या सामाजिक संदर्भाचा विचार दोन अंगांनी करता येतो. एक म्हणजे मराठी साहित्यामध्ये कोणकोणते वाङ्मयीन प्रवाह आणि वाङ्मयप्रकार आजवर वेगवेगळया टप्प्यांवर उदयास आले आणि त्याची सामाजिक पाळेमुळे काय होती हे स्पष्ट करणे. 'साहित्याचे समाजशास्त्र' नावाची जी विद्याशाखा आहे ती या अंगाने साहित्याचा विचार करते. साहित्याचे सामाजिक संदर्भ त्यामुळे अधिक स्पष्टपणे लक्षात येतात व सामाजिक स्थित्यंतरे आणि बदलते वाङ्मयप्रकार, सामाजिक मूल्ये नि त्यांचे वाङ्मयीन आविष्कार यांच्यातील अनुबंध अधिक उकलत जातात. या अंगाने पाहावयाचे झाल्यास मराठी साहित्यात आजवर आलेले दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, लोकसाहित्य इत्यादी साहित्यप्रवाह कोणत्या समाजवास्तवातून आले व त्यांनी ते वास्तव किती प्रमाणात व कशा प्रकारे मुखर केले याची चर्चा करावी लागेल. तसेच रोमँटिसिझम, अभिजातवाद, वास्तववाद, मार्क्सवाद, अस्तित्ववाद, फुले-आंबेडकरवाद, राष्ट्रवाद, उदारमतवाद, संरचनावाद, आदिबंधात्मक दृष्टिकोन, कलावाद इत्यादी तत्त्वविचारांना व वाङ्मयीन विचारप्रणालींना अनुसरून कोणते साहित्य मराठीत अवतरले व त्याची समाजशास्त्रीय कारणे काय होती हे पाहता येईल.

१. सामाजिक मूल्ये व वाङ्मयीन मूल्ये : संकल्पना

सामाजिक मूल्ये म्हणजे समाजाने स्वीकारलेले नीतीनियम, श्रद्धा, परंपरा, समता, न्याय, स्वातंत्र्य, मानवता इत्यादी तत्त्वे होत.

वाङ्मयीन मूल्ये म्हणजे साहित्यनिर्मितीमागील सौंदर्यदृष्टी, आशय, अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य, वास्तववाद, कलात्मकता, सामाजिक बांधिलकी इत्यादी घटक होत.

२. प्राचीन मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील मूल्ये

प्राचीन मराठी साहित्यावर प्रामुख्याने धार्मिक व आध्यात्मिक मूल्यांचा प्रभाव दिसतो. यादवकालीन व संतसाहित्याने समाजातील विषमता, जातिभेद, कर्मकांड यांना विरोध केला.

संत साहित्य

संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्या साहित्यातून

- समता
- मानवता
- भक्ती

- नैतिकता

ही मूल्ये पुढे आली. तुकारामांच्या अभंगांमधून सामाजिक अन्यायावर कठोर टीका आढळते. येथे साहित्य हे केवळ कला न राहता समाजसुधारणेचे साधन बनते.

३. पेशवाई व उत्तर पेशवाई काळ

या काळात समाजरचना अधिक रूढीवादी बनली. ब्राह्मणी वर्चस्व, स्त्रीचे दुय्यम स्थान, कर्मकांड यांचा प्रभाव वाढला. तरीही या काळातील काही साहित्यात नैतिकता, नीति-कथा, पौराणिक मूल्ये प्रामुख्याने दिसतात. वाङ्मयीन मूल्ये मर्यादित होती; अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य कमी होते.

४. आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिक परिवर्तन

१९ व्या शतकात इंग्रजी शिक्षण, पाश्चात्य विचारसरणी व समाजसुधारक चळवळींमुळे मराठी साहित्यात आमूलाग्र बदल घडून आला.

समाजसुधारकांचा प्रभाव

महात्मा फुले, आगरकर, लोकहितवादी यांच्या विचारांनी

- समता
- स्त्रीमुक्ती
- शिक्षण
- जातिनिर्मूलन ही सामाजिक मूल्ये साहित्यात ठळकपणे आली.

कादंबरी, नाटक, निबंध या नव्या साहित्यप्रकारांतून वास्तववादी समाजचित्रण सुरू झाले. हरिभाऊ आपटे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या लिखाणात विवेकवाद व सामाजिक बांधिलकी दिसते

५. दलित साहित्य आणि नव्या सामाजिक मूल्यांची मांडणी

१९६० नंतर उदयास आलेल्या दलित साहित्याने मराठी साहित्यात क्रांतिकारक परिवर्तन घडवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित

- सामाजिक न्याय
- स्वाभिमान
- विद्रोह
- समानता

ही मूल्ये दलित साहित्यातून ठळकपणे मांडली गेली.

बाबुराव बागूल, शरणकुमार लिंबाळे, नामदेव ढसाळ यांच्या लेखनाने साहित्याचे पारंपरिक सौंदर्यमूल्य बदलले. अनुभवाची सत्यता हे नवे वाङ्मयीन मूल्य प्रस्थापित झाले.

६. स्त्रीवादी साहित्य आणि बदलती स्त्रीप्रतिमा

स्त्रीवादी साहित्यामुळे स्त्रीच्या जीवनातील शोषण, अस्मिता व स्वातंत्र्याचे प्रश्न केंद्रस्थानी आले. विभा काळे, उर्मिला पवार, अरुणा ढेरे यांच्या लेखनातून

- स्त्रीस्वातंत्र्य
- आत्मभान
- लैंगिक समानता ही मूल्ये पुढे आली.

स्त्री ही केवळ सहनशील किंवा त्यागमूर्ती न राहता विचार करणारी, प्रश्न विचारणारी व्यक्ती म्हणून साहित्यात अवतरली.

७. उत्तर-आधुनिक मराठी साहित्य

उत्तर-आधुनिक काळात मूल्यांचा सापेक्षतावाद दिसतो. एकसंध सत्य नाकारले जाते. ग्रामीण, आदिवासी, अल्पसंख्याक, LGBTQ+ समुदायांचे अनुभव साहित्यात येऊ लागले. भाषिक प्रयोग, आत्मकथन, विडंबन, तुकड्यातील वास्तव ही नवी वाङ्मयीन मूल्ये प्रस्थापित झाली.

८. बदलती वाङ्मयीन मूल्ये

कालानुसार मराठी साहित्यातील वाङ्मयीन मूल्यांमध्ये पुढील बदल दिसतात :

- आदर्शवाद → वास्तववाद
- आध्यात्मिकता → सामाजिक भान
- सौंदर्यप्रधानता → अनुभवप्रधानता
- अभिजन साहित्य → बहुजन साहित्य

साहित्य हे समाजाशी बांधील असावे, हा विचार अधिक ठाम झाला.

निष्कर्ष

मराठी साहित्यातील सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्ये ही स्थिर न राहता सतत परिवर्तनशील राहिली आहेत. समाजातील बदल, संघर्ष, चळवळी यांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये उमटले आहे. आजचे मराठी साहित्य बहुविध अनुभवांना स्थान देत अधिक व्यापक, समावेशक आणि लोकाभिमुख बनत आहे. त्यामुळे मराठी साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

संदर्भसूची

1.लिंबाळे, शरणकुमार – दलित साहित्य : स्वरूप आणि भूमिका
2.देशपांडे, ग. प्र. – मराठी साहित्याचा इतिहास
3.ढसाळ, नामदेव – गोलपिठा
4.फुले, महात्मा जोतीराव – गुलामगिरी
5.आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब – लेखन व भाषणे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566

ISSN : 2278-9308
February 2026

विद्यार्थ्यांना प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकारानुसार उत्तरे लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ आणि त्यातील शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांचा परस्परसंबंध यांचा अभ्यास

[1]श्री. राहुल राऊत, [1]प्रा. डॉ. सज्जन थूल

[1]य.च.म.मु.विद्यापीठ,नाशिक

Email-rahul.raut280@gmail.com, Email-thool_ss@ycmou.digitaluniversity.ac

घोषवारा

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश विद्यार्थ्यांना प्रश्नपत्रिकेतील विविध प्रश्नप्रकारानुसार उत्तरे लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ तसेच त्यांच्या उत्तरांतील शब्दसंख्या व ओळींची संख्या यांमधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यातआलाआहे. प्रश्नपत्रिकासोडवतानाच्या प्रक्रियेत वेळेचे व्यवस्थापन, उत्तरलेखनाची लांबी आणि त्याचा प्रश्नप्रकाराशी असलेला संबंध हे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे महत्त्वाचे घटक आहेत. तथापि, या घटकांमधील परस्परसंबंधावर मर्यादित प्रमाणात संशोधन आढळून येते.

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. निवडलेल्या नमुन्यातील २०० विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नप्रकारानुसार उत्तरलेखनासाठी लागणारा वेळ, उत्तरातील शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांची नोंद करण्यात आली. संकलित माहितीचे योग्य सांख्यिकीय तंत्रांच्या सहाय्याने विश्लेषण करून या घटकांमधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यात आला.

संशोधन निष्कर्षांवरून असे दिसून आले की , प्रश्नप्रकारानुसार विद्यार्थ्यांना उत्तरलेखनासाठी लागणाऱ्या वेळेत, शब्दसंख्येत व ओळींच्या संख्येत लक्षणीय फरक आढळतो. तसेच वेळ, शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांमध्ये सकारात्मक व अर्थपूर्ण परस्परसंबंध आढळून येतो. सदर संशोधनाचे निष्कर्ष विद्यार्थ्यांना परीक्षेतील वेळेचे योग्य नियोजन करण्यासाठी, शिक्षकांना प्रश्नपत्रिका निर्मिती , उत्तराचेमुल्यांकनप्रक्रियेसाठी तसेच शैक्षणिक संशोधनाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरतील.

सांकल्पिक संज्ञा -प्रश्नप्रकार, उत्तरलेखन, वेळ व्यवस्थापन, शब्दसंख्या, ओळींची संख्या, वर्णनात्मक संशोधन

१.प्रस्तावना

सध्याच्या शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक मूल्यमापन प्रामुख्याने लेखी परीक्षांच्या माध्यमातून केले जाते. या परीक्षांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानासोबतच त्यांची लेखन क्षमता, विचार मांडणीची शैली, वेळेचे नियोजन आणि प्रश्नांच्या स्वरूपानुसार उत्तर लिहिण्याची कौशल्ये यांचीही क्षमतातपासलीजाते. प्रश्नपत्रिकेतील अतिलघुउत्तरी, लघुउत्तरी, दीर्घोत्तरीइत्यादी. प्रश्न हे विविध प्रकारचे असतात. प्रत्येक प्रश्नप्रकारासाठी अपेक्षित असलेली शब्दसंख्या, ओळींची संख्या आणि उत्तर लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ यामध्ये भिन्नता आढळून येते.

विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या मर्यादित वेळेत सर्व प्रश्नांची उत्तरे लिहावी लागतात. अशा परिस्थितीत, एखाद्या विशिष्ट प्रश्नप्रकारासाठी प्रत्यक्षात किती वेळ लागतो, त्या वेळेत विद्यार्थी सरासरी किती शब्द किंवा ओळी लिहितात आणि या तिन्ही घटकांमध्ये (वेळ, शब्दसंख्या व ओळींची संख्या) नेमका कसा परस्परसंबंध आहे, याचा शास्त्रीय अभ्यास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. अनेक वेळा विद्यार्थी वेळेअभावी प्रश्न अर्धवट सोडतात किंवा अपेक्षित शब्दमर्यादा पूर्ण करू शकत नाहीत, ज्याचा त्यांच्या गुणांवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात प्रश्नपत्रिकेतील विविध प्रश्नप्रकारानुसार विद्यार्थ्यांना उत्तर लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ, त्यातील शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांचा परस्परसंबंध अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. या अभ्यासातून मिळणारे निष्कर्ष परीक्षेचे वेळ नियोजन, प्रश्नपत्रिका रचना, गुणांकन पद्धती तसेच विद्यार्थ्यांना उत्तरलेखनाचे योग्य प्रशिक्षण देण्यासाठी उपयुक्त ठरणार आहेत. परिणामी, शिक्षणप्रक्रिया अधिक प्रभावी, न्याय्य आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समृद्ध होण्यास मदत होईल.

२.संशोधनाची गरज व महत्त्व

उच्च स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक मूल्यमापन प्रामुख्याने लेखी परीक्षांच्या माध्यमातून केले जाते. या परीक्षांमध्ये विविध प्रकारचे प्रश्न असतात; मात्र प्रत्येक प्रश्नप्रकारासाठी विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्षात किती वेळ लागतो, त्या

वेळेत ते किती शब्द किंवा ओळी लिहितात आणि या घटकांमध्ये नेमका कसा परस्परसंबंध आहे याबाबत शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ माहिती उपलब्ध नाही.

बहुतेक वेळा विद्यार्थी एखाद्या प्रश्नावर अपेक्षेपेक्षा अधिक वेळ खर्च करतात तर काही प्रश्नांसाठी अपुरा वेळ उरतो. परिणामी काही उत्तरे अपूर्ण राहतात किंवा अपेक्षित शब्दमर्यादा पूर्ण होत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वास्तविक ज्ञानाचे योग्य मूल्यमापन होत नाही. तसेच प्रश्नपत्रिका रचनेतही प्रश्नप्रकारानुसार आवश्यक वेळेचा शास्त्रीय आधार न घेतल्यामुळे प्रश्नपत्रिका वेळेच्या दृष्टीने असंतुलित ठरते.

"प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकारानुसार विद्यार्थ्यांना उत्तर लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ, त्यातील शब्दसंख्या व ओळींची संख्या यांचा परस्परसंबंध काय आहे?"ही एक महत्त्वाची शैक्षणिक समस्या म्हणून उभी राहते. प्रश्नप्रकारानुसार योग्य आणि अपेक्षित उत्तर लिहिण्याचे कौशल्य आत्मसात करता येईल.

३.संशोधनाची उद्दिष्टे

१.विद्यार्थ्यांना प्रश्नपत्रिकेतील विविध प्रश्नप्रकारांनुसार उत्तरे लिहिताना लागणाऱ्याशब्दसंख्येचा व ओळींच्या संख्येचा अभ्यास करणे.

२.विद्यार्थ्यांना उत्तरे लिहिण्यासाठी लागणारावेळ, शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्यायांमधीलपरस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे.

४. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

४.१ संशोधनाची व्याप्ती

१) प्रस्तुत संशोधन उच्च महाविद्यालयीन स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या लेखी परीक्षांपुरते मर्यादित राहील.

२) या संशोधनामध्ये प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकार अतिलघुउत्तरी, लघुउत्तरी व दीर्घोत्तरी प्रश्न यांचा समावेश करण्यात येईल.

३) या अभ्यासात विद्यार्थ्यांना उत्तर लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ, उत्तरातील शब्दसंख्या व ओळींची संख्या या तीन घटकांचा परस्परसंबंध अभ्यासण्यात येईल.

४) संशोधनासाठी निवडलेला नमुना हा निवडक महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांपुरता मर्यादित राहील.

५) संशोधनातील माहिती ही विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष उत्तरपत्रिकांवर आधारित असेल.

६) अभ्यासातून प्राप्त होणारे निष्कर्ष हे निवडलेल्या नमुन्याच्या मर्यादेतच सर्वसाधारण करण्यात येतील.

७) प्रस्तुत संशोधन हे शैक्षणिक मूल्यमापन प्रक्रियेतील लेखी परीक्षांच्या संदर्भातच लागू राहील.

४.२ संशोधनाची मर्यादा

१) प्रस्तुत संशोधन निवडक शाळा/महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित राहील; त्यामुळे निष्कर्ष सर्व विद्यार्थ्यांवर तंतोतंत लागू होतीलच असे नाही.

२) संशोधनासाठी निवडलेले प्रश्नप्रकार हे ठरावीक विषयांतीलप्रश्नांपुरते मर्यादित असतील.

३) संशोधनात केवळ लेखी परीक्षेतील उत्तरलेखनाचा अभ्यास करण्यात येईल; तोंडी, प्रात्यक्षिक किंवा अंतर्गत मूल्यमापन यांचा समावेश करण्यात येणार नाही.

४) विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक लेखनगती, लेखनशैली, भाषिक क्षमता व हस्ताक्षरातील फरक हे घटक निष्कर्षांवर परिणाम करू शकतात.

५) काही विद्यार्थ्यांनी दिलेली उत्तरे पूर्ण प्रामाणिकपणे किंवा एकाग्रतेने लिहिलेली नसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

६) वेळ मोजण्याच्या साधनांतील किंवा निरीक्षणातील सूक्ष्म त्रुटीमुळे माहिती संकलनावर परिणाम होऊ शकतो.

७) अभ्यासातून प्राप्त होणारे निष्कर्ष हे सद्यकालीन परिस्थितीशी निगडित असून भविष्यातील बदललेल्या अभ्यासक्रम, परीक्षा पद्धती किंवा धोरणांनुसार त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

५.संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

६.संशोधनाची जनसंख्या:

के.टी.एच.एम.महाविद्यालय ,नाशिक या अभ्यासकेंद्रावरील २०० विद्यार्थ्यांची सहेतुक पद्धतीने नमुना निवड करण्यातआली.

७.संशोधनाचा न्यादर्श

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक मधील के.टी.एच.एम.महाविद्यालय ,नाशिक याअभ्यास केंद्रावरील NEP 2020अंतर्गत येणारे अभ्यासक्रमाचे २०० विद्यार्थी सदर संशोधनासाठी न्यादर्श म्हणून निवडण्यात आले होते .

६.१ संशोधनातील माहितीचे संकलन व विश्लेषण

सदर संशोधनाकरीता कार्यवाही करण्यात आली.माननीयपरीक्षानियंत्रक,परीक्षा विभाग यांच्याकडून २०० उत्तर पुस्तिका घेण्यात आल्या.त्यावर संशोधनांबाबत महत्वाचे सूचना पत्र चिकटवण्यात आले .विद्यापीठाची अंतिम दिवसाचा पेपर संपल्यानंतरविद्यार्थ्याच्याअनुमतीनुसार विद्यार्थ्याकडून प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची उत्तरे संशोधकाने दिलेल्या उत्तरपुस्तिकेवर लिहून घेण्यात आली .माहिती संकलित झाल्यानंतर त्याचे विश्लेषण करण्यात आले.प्रत्येक ओळीतील शब्द मोजण्यात आली. त्या ओळीसमोर ती संख्या लिहिली.त्यानंतर त्या ओळीत किमान व कमाल शब्द संख्या मोजली. त्यानंतर त्या प्रश्नांच्या उत्तरातील एकूण शब्दसंख्या मोजली. यानुसार एका विद्यार्थ्याने लिहिलेल्या एका ओळीत किमान व कमाल शब्द संख्यांची नोंद केली.याप्रमाणे१० गुणाचे प्रश्नाचे उत्तर, ०५ गुणाचे प्रश्नाचे उत्तर, ०३ गुणाचे प्रश्नाचे उत्तरामधील शब्द संख्या तपासली. त्यानुसार माहितीचे संख्यात्मक विश्लेषण करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यात आले.

६.२ कार्यवाही

विद्यार्थ्याच्याअनुमतीनुसार अभ्यासक्रमाच्या अंतिम परीक्षेच्या दिवशी विद्यार्थ्याकडून १० गुण २० मिनिटे, ०५ गुण १० मिनिटे व ०३ गुण ०६ मिनिटे असे एकूण विद्यार्थ्यांना उत्तरपूस्तिका लिहिण्यासाठी ३६ मिनिटांचा कालावधीदेण्यात आला. प्रत्येकप्रश्नप्रकारानुसारविद्यार्थ्यांकडूनवेळेतउत्तरेलिहूनघेतली.प्रत्येक प्रश्नासाठी लागणारा वेळ नोंदविण्यात आला.उत्तरपुस्तिकाजमाकेलेल्याआहेत. त्यानंतर त्यांच्या उत्तरपत्रिकांतील शब्दसंख्या व ओळींची संख्या मोजून नोंद केली. संकलितमाहितीचेविश्लेषण करण्यात आले. यानुसार ओळीची संख्या व शब्दाची संख्या यांचे प्रमाण घेवून शब्दांचा विस्तार किती आलेहेतपासण्यातआले.

७. संशोधनाचे निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनात NEP-2020 नुसार निर्धारित गुणांच्या आधारे अपेक्षित शब्दसंख्या व ओळींची संख्या आणि प्रत्यक्ष संशोधनातून प्राप्त झालेली शब्दसंख्या व ओळींची संख्या यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. त्यावरून खालील निष्कर्ष निघाले.

१) शब्दसंख्या

अ. क्र.	प्रश्नपत्रिकेतीलप्रश्नप्रकार वगुण	वेळ(मिनिट)	प्रश्नपत्रिकेतीलप्रश्नप्रकार नुसार शब्दसंख्येची मर्यादा	विद्यार्थ्यांनीलिहिलेलीशब्दसंख्या विस्तार	सरासरीप्राप्तशब्दसंख्या
१	दीर्घोत्तरी-१०	२०	२००-२५०	१५०-२००	१६७
२	लघुत्तरी-५	१०	१००-१२५	९०-१००	९२
३	अतिलघुत्तरी-३	०६	५०-६०	५०-६०	५६

२) ओळीची संख्या

अ.क्र.	प्रश्न पत्रिकेतील प्रश्नप्रकार व गुण	वेळ (मिनिट)	प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नप्रकारनुसार शब्दसंख्येची मर्यादा (ओळींची मर्यादा दिलेली नाही)	विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या ओळींचा विस्तार	सरासरी प्राप्त ओळींची संख्या
१	दीर्घोत्तरी-१०	२०	२००-२५०	३५-४०	३०-३५
२	लघुत्तरी -५	१०	१००-१२५	१६-२०	१५-१८
३	अति लघुत्तरी -३	०६	५०-६०	८-१०	१०-१२

**एकाओळीत६शब्दबसतातहेगृहीतधरूनशब्दसंख्येनुसार ओळींचीसंख्यानिश्चितकेलीआहे*

सदर लघु संशोधनामध्ये विद्यार्थ्यांना उत्तरे लिहिताना लागणारावेळ, शब्दसंख्या व ओळींची संख्यायांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यात आला. प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून पुढील निष्कर्ष स्पष्टपणे दिसून येतात.

१. विद्यापीठाच्याप्रश्नपत्रिकेत१०गुणांच्याप्रश्नांसाठी२००ते२५०शब्द मर्यादेतविद्यार्थ्यांनाउत्तरेलिहायची होती, तरी प्रत्यक्षात बहुतांश विद्यार्थी सरासरी सुमारे १६७ शब्द व सुमारे ३० ओळी लिहिताना आढळून आले.

२. १० गुणांच्या प्रश्नांसाठी निर्धारित वेळ २० मिनिटे असूनही केवळ २४ टक्के विद्यार्थीच २०० शब्दांपेक्षा अधिक शब्द लिहितात. यावरून असे दिसून येते की जास्त वेळ उपलब्ध असूनसुद्धा विद्यार्थी अपेक्षित शब्दसंख्येपर्यंत उत्तरे विस्ताराने लिहित नाहीत.

३. विद्यापीठाच्याप्रश्नपत्रिकेत०५ गुणांच्या प्रश्नांच्या बाबतीत १० मिनिटांचा वेळ व १०० ते १२५ शब्दांची मर्यादा असताना विद्यार्थ्यांची सरासरी शब्दसंख्या सुमारे ९२ इतकी असून ओळींची संख्या सरासरी १६ इतकी आढळते.

४. ०५ गुणांच्या प्रश्नांच्या बाबतीत केवळ १५ टक्के विद्यार्थी निर्धारित शब्दमर्यादेपेक्षा अधिक शब्द लिहितात. यावरून वेळ व शब्दसंख्या यांच्यात थेट प्रमाणबद्ध संबंध असला तरी विद्यार्थी त्या वेळेचा पूर्ण उपयोग करत नाहीत, हे स्पष्ट होते.

५. विद्यापीठाच्याप्रश्नपत्रिकेत ०३ गुणांच्या प्रश्नांच्या बाबतीत ६ मिनिटांचा वेळ व ५० ते ६० शब्दांची मर्यादा असताना विद्यार्थ्यांची सरासरी शब्दसंख्या सुमारे ५६ व ओळींची संख्या १० ते १२ इतकी दिसून येते.

६. विशेष बाब म्हणजे ६० टक्के विद्यार्थी अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा अधिक शब्द लिहितात. यावरून कमी गुणांच्या प्रश्नांत विद्यार्थी तुलनेने अधिक विस्ताराने उत्तर लिहितात, असा निष्कर्ष निघतो.

एकूणच या संशोधनातून असे स्पष्ट होते कीवेळ वाढला की शब्दसंख्या व ओळींची संख्या वाढते, असा थेट संबंध आढळतो; मात्र तोविद्यापीठाने निश्चित केलेल्या शब्दमर्यादेशी सुसंगत नाही. विद्यार्थ्यांच्या लेखनगतीत, मुद्देसूद मांडणीमध्ये व वेळेच्या नियोजनामध्ये तफावत दिसून येते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना उत्तर लेखनातयोग्य शब्दसंख्या, ओळींची मर्यादा व वेळेचे नियोजनयाबाबत मार्गदर्शन देणे आवश्यक असल्याचे या लघु संशोधनातून अधोरेखित होते.वरील निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की विद्यार्थ्यांना उत्तरे लिहिण्यासाठी लागणारा वेळ, शब्दसंख्या आणि ओळींची संख्या यांमध्ये परस्परसंबंध आहे. प्रश्नाचे गुणमान वाढत गेल्यास वेळेची मर्यादा, लेखनाचा वेग आणि उत्तराची रचना यांचा परिणाम शब्दसंख्या व ओळींच्या संख्येवर होतो. त्यामुळे परीक्षेमध्ये वेळेचे योग्य नियोजन आणि प्रश्नप्रकारानुसार उत्तरलेखन कौशल्य विकसित करण्याची आवश्यकता अधोरेखित होते.

संदर्भसूची / ग्रंथसूची

१.Aggarwal, J. C. (2015). *Educational measurement and evaluation*. New Delhi: Shipra Publications.

२. Best, J. W., & Kahn, J. V. (2016). *Research in education* (Indian ed.). New Delhi: PHI Learning.

३. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. New Delhi: Ministry of Education.

४. Koul, L. (2014). *Methodology of educational research* (4th ed.). New Delhi: Vikas Publishing House.

५. Mangal, S. K. (2017). *Statistics in psychology and education*. New Delhi: PHI Learning.

६. NCERT. (2019). *Assessment and evaluation practices in school education*. New Delhi: National Council of Educational Research and Training.

७. NCERT. (2021). *Examination reforms and student assessment*. New Delhi: National Council of Educational Research and Training.

८. Sharma, R. A. (2018). *Advanced educational research*. Meerut: R. Lall Book Depot.

९. UGC. (2020). *UGC regulations on minimum standards and procedures for award of Ph.D. degree*. New Delhi: University Grants Commission.

ग्राहक वर्तन एक संकल्पनात्मक अभ्यास

जाधव प्रज्ञा साहेबराव (१ला लेखक), **डॉ. करुणा दीपक कुशारे** (२रा लेखक)
Email ID – pradnyaj.jadhav42@gmail.com

सारांश (Abstract)

ग्राहक वर्तन हा विपणनशास्त्रातील एक महत्त्वाचा अभ्यास विषय असून तो ग्राहक वस्तू व सेवा निवडताना, खरेदी करताना, वापरताना व वापरानंतर मूल्यांकन करताना दर्शविणाऱ्या वर्तनाचा अभ्यास करतो. आजच्या जागतिकीकरण, डिजिटलायझेशन आणि तीव्र स्पर्धेच्यायुगात ग्राहक अधिक माहितीपूर्ण, सजग आणि मूल्य-जाणिवेने युक्त झाले आहेत. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास विपणन व्यवस्थापनासाठी अत्यंत आवश्यक ठरतो. हा संकल्पनात्मक अभ्यास ग्राहक वर्तनाची संकल्पना, स्वरूप, व्याप्ती, ग्राहक वर्तनावर प्रभाव टाकणारे घटक, खरेदी निर्णय प्रक्रिया यांचे सैद्धांतिक विश्लेषण करतो. दुय्यम माहितीच्या आधारे केलेला हा अभ्यास आधुनिकविपणन धोरणे ठरविण्यासाठी ग्राहक वर्तनाचे महत्त्व अधोरेखित करतो.

कीवर्ड्स: ग्राहक वर्तन, खरेदी निर्णय प्रक्रिया, ग्राहक मानसशास्त्र, विपणन, संकल्पनात्मक अभ्यास

***प्रस्तावना**

ग्राहक वर्तन (Consumer Behaviour) हा विपणन शास्त्रातील एक अत्यंत महत्त्वाचा व गतिमान अभ्यासविषय आहे. ग्राहक एखाद्या उत्पादनाची किंवा सेवेची गरज कशी ओळखतो, उपलब्ध पर्यायांमधून निवड कशी करतो, खरेदीचा निर्णय कसा घेतो आणि खरेदीनंतर त्याचे वर्तन कसे बदलते, या सर्व प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास म्हणजे ग्राहक वर्तन होय. आधुनिक स्पर्धात्मक व जागतिकीकृत बाजारपेठेत ग्राहक हा केवळ खरेदी करणारा घटक न राहता, तो निर्णय घेणारा, प्रभाव टाकणारा आणि मूल्यनिर्मिती करणारा केंद्रबिंदू ठरला आहे.

औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे ग्राहकांच्या गरजा, अपेक्षा व पसंतींमध्ये लक्षणीय बदल झाला आहे. आजचा ग्राहक अधिक जागरूक, माहितीपूर्ण, किंमत-संवेदनशील तसेच गुणवत्तेप्रती सजग झाला आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्स आणि डिजिटल जाहिरातींमुळे ग्राहकांच्या खरेदी निर्णय प्रक्रियेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत आहे. त्यामुळे पारंपरिक ग्राहक वर्तन संकल्पनांबरोबरच आधुनिक वर्तन पद्धतींचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक ठरते.

ग्राहक वर्तनावर वैयक्तिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक अशा विविध घटकांचा प्रभाव पडतो. वय, लिंग, उत्पन्न, शिक्षण, जीवनशैली, प्रेरणा, धारणा, वृत्ती, कुटुंब, संदर्भ गट, संस्कृती व सामाजिक स्तर या घटकांमुळे ग्राहकांचे खरेदी निर्णय वेगवेगळया स्वरूपाचे असतात. त्यामुळे कोणत्याही व्यवसाय संस्थेसाठी ग्राहकांच्या वर्तनाची सखोल समज प्राप्त करणे ही यशाची गुरुकिल्ली ठरते.

आजच्या काळात ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास केवळ उत्पादन विक्रीपुरता मर्यादित न राहता, ग्राहक समाधान, ग्राहक निष्ठा (Customer Loyalty), ब्रँड मूल्य, दीर्घकालीन संबंध व्यवस्थापन (CRM) आणि शाश्वत विपणन (Sustainable Marketing) यांच्याशीही निगडित झाला आहे. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत ग्राहक पर्यावरणपूरक, नैतिक व सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार उत्पादनांकडे अधिक आकर्षित होत आहेत. त्यामुळे व्यवसाय संस्थांना ग्राहक वर्तनातील या बदलांचा अभ्यास करून आपली विपणन धोरणे सतत अद्ययावत करणे गरजेचे झाले आहे. ग्राहक वर्तन म्हणजे ग्राहक त्यांच्या गरजा व इच्छा पूर्ण करण्यासाठी वस्तू व सेवांचा शोध, निवड, खरेदी, वापर व वापरानंतर मूल्यांकन करताना दाखवतात ते वर्तन होय. पारंपरिक काळात ग्राहकांच्या निवडी मर्यादित होत्या; परंतु आज तंत्रज्ञान, इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि ई–कॉमर्समुळे ग्राहकांचे वर्तन लक्षणीयरीत्या बदलले आहे.

ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व मानववंशशास्त्र या विविध शाखांशी संबंधित आहे. ग्राहकांच्या गरजा, प्रेरणा, दृष्टिकोन व खरेदी पद्धती समजून घेतल्याशिवाय कोणतेही विपणन धोरण यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा आधुनिक विपणनाचा कणा मानला जातो.

या पार्श्वभूमीवर, ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा केवळ शैक्षणिक दृष्टीनेच नव्हे तर व्यावहारिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. योग्य वेळी योग्य ग्राहकाला योग्य उत्पादन योग्य किंमतीत व योग्य माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्राहक वर्तनाचे वैज्ञानिक विश्लेषण करणे अनिवार्य ठरते. म्हणूनच प्रस्तुत अभ्यासात ग्राहक वर्तनाच्या संकल्पना, घटक, निर्णय प्रक्रिया व बदलत्या प्रवृत्तींचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

ISSN : 2278-9308
February 2026

***अभ्यासाची उद्दिष्टे**

या संकल्पनात्मक अभ्यासाचीप्रमुखउद्दिष्टेपुढीलप्रमाणेआहेत:

1. ग्राहक वर्तनाचीसंकल्पनासमजूनघेणे.
2. ग्राहक वर्तनाचेस्वरूप व व्याप्तीअभ्यासणे.
3. ग्राहक वर्तनावरप्रभावटाकणारेघटकस्पष्टकरणे.
4. ग्राहक खरेदीनिर्णयप्रक्रियेचेविश्लेषणकरणे.
5. आधुनिकविपणनात ग्राहक वर्तनाचेमहत्त्वअधोरेखितकरणे.

***संशोधन साहित्याचाआढावा**

ग्राहक वर्तनाच्या अभ्यासाने विपणन, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील संशोधकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये, विद्वानांनी ग्राहकांच्या निर्णय प्रक्रिया आणि खरेदीच्या पद्धती स्पष्ट करण्यासाठी विविध सिद्धांत आणि मॉडेल्स विकसित केले आहेत.

१.एंगेज, ब्लॅकवेल आणि मिनियार्ड (१९९५) यांनी ग्राहक वर्तनाची संकल्पना एक समस्या-निवारण प्रक्रिया म्हणून मांडली, ज्यामध्ये माहितीचा शोध, पर्यायांचे मूल्यांकन आणि खरेदीनंतरच्या मूल्यांकनाच्या भूमिकेवर जोर दिला. त्यांचे मॉडेल पर्यावरणीय प्रभाव आणि वैयक्तिक वैशिष्ट्यांमधील परस्परसंवादावर प्रकाश टाकते, ज्यामुळे ते ग्राहक वर्तन अभ्यासातील सर्वात व्यापक चौकटींपैकी एक ठरते.

२.शिफमन आणि कानुक (२०१०) यांनी यावर जोर दिला की ग्राहक वर्तन केवळ खरेदीच्या कृतीपुरते मर्यादित नाही, तर त्यात खरेदीपूर्वीचे आणि खरेदीनंतरचे वर्तन देखील समाविष्ट आहे. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की प्रेरणा, आकलन, शिक्षण, श्रद्धा आणि दृष्टिकोन यांसारखे मानसिक घटक ग्राहकांच्या निर्णयांवर लक्षणीयरीत्या प्रभाव टाकतात. त्यांचे कार्य प्रभावी विपणन धोरण तयार करण्यासाठी ग्राहकांच्या अंतर्गत प्रक्रिया समजून घेण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

३.कोटलर आणि केलर (२०१६) यांनी विपणन व्यवस्थापनाच्या दृष्टिकोनातून ग्राहक वर्तनाचे परीक्षण केले, ज्यामध्ये सांस्कृतिक, सामाजिक, वैयक्तिक आणि मानसिक घटकांवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी यावर प्रकाश टाकला की संस्कृती आणि उपसंस्कृती ग्राहकांची मूल्ये आणि आवडीनिवडी कशा घडवतात, तर कुटुंब आणि संदर्भ गट यांसारखे सामाजिक घटक ब्रँडची निवड आणि खरेदीच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकतात. त्यांचे निष्कर्ष विपणनकर्त्यांनी ग्राहकांना समजून घेण्यासाठी सर्वांगीण दृष्टिकोन स्वीकारण्याची गरज असल्याचे अधोरेखित करतात.

४.सोलोमन (२०१८) यांनी ग्राहक वर्तनाकडे व्यक्ती उत्पादने आणि सेवा कशा मिळवतात, वापरतात आणि त्यांची विल्हेवाट लावतात याच्या अभ्यासाच्या रूपात पाहिले. त्यांनी प्रतीकात्मक उपभोगाची संकल्पना मांडली, ज्यात असे सुचवले की ग्राहक अनेकदा केवळ कार्यात्मक फायद्यांसाठीच नव्हे, तर मानसिक आणि सामाजिक अर्थांसाठीही उत्पादने खरेदी करतात. हा दृष्टिकोन विशेषतः जीवनशैली ब्रँडिंग आणि लक्झरी उपभोगाच्या संदर्भात आहे.

५.हॉवर्ड आणि शेठ (१९६९) यांनी खरेदीदार वर्तनाचा एक सिद्धांत विकसित केला जो शिक्षण सिद्धांत, आकलन आणि सामाजिक प्रभावांना एकत्रित करतो. त्यांचे मॉडेल स्पष्ट करते की ग्राहक विस्तृत समस्या-निवारणापासून नियमित खरेदी वर्तनाकडे कसे जातात. हे मॉडेल ब्रँड निष्ठा आणि पुन्हा खरेदीच्या वर्तनाचे विश्लेषण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले गेले आहे.

६.हॉकिन्स, मदर्सबॉघ आणि बेस्ट (२०१३) यांनी जाहिरात, सोशल मीडिया आणि समवयस्कांचा प्रभाव यांसारख्या पर्यावरणीय घटकांची ग्राहकांचे दृष्टिकोन आणि आवडीनिवडी घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका असल्याचे अधोरेखित केले. त्यांच्या अभ्यासात यावर जोर देण्यात आला की तंत्रज्ञान आणि संवाद माध्यमांमधील बदलांमुळे ग्राहक वर्तन गतिशील आणि सतत विकसित होत असते.

७.अलीकडील अभ्यासांनी ग्राहक वर्तनावर डिजिटलायझेशनच्या परिणामावर लक्ष केंद्रित केले आहे. कुमार आणि रेनार्ट्झ (२०१८) यांच्या मते, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मने माहिती, पुनरावलोकने आणि किमतींची तुलना करण्यासाठी सुलभ प्रवेश देऊन ग्राहकांना सक्षम केले आहे. यामुळे अधिक माहितीपूर्ण आणि मूल्यांवर आधारित खरेदीचे निर्णय घेतले जात आहेत.

८.व्हाइट, हबीब आणि हार्डिस्टी (२०१९) यांच्या संशोधनाने शाश्वत ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास केला, ज्यात असे अधोरेखित केले आहे की पर्यावरणीय चिंता, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक नियम हरित खरेदीच्या निर्णयांवर लक्षणीयरीत्या प्रभाव टाकतात. त्यांच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की शाश्वतता हा आधुनिक ग्राहक वर्तनाचा एक महत्त्वाचा निर्धारक बनला आहे.

एकंदरीत, साहित्य असे दर्शवते की ग्राहक वर्तन ही एक जटिल आणि बहुआयामी संकल्पना आहे, जी अंतर्गत आणि बाह्य घटकांद्वारे प्रभावित होते. पूर्वीच्या अभ्यासांनी प्रामुख्याने तर्कसंगत निर्णय प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित केले असले तरी, अलीकडील संशोधन उपभोगाच्या भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक आयामांवर भर देते. हा वैचारिक अभ्यास प्रमुख

सिद्धांतांचे संश्लेषण करून आणि समकालीन बाजारपेठांमधील ग्राहक वर्तनाची एकात्मिक समज देऊन विद्यमान साहित्यावर आधारित आहे.

***संशोधनपद्धती**

सदरअभ्यासहा**संकल्पनात्मक (Conceptual)**स्वरूपाचाअसूनतोपूर्णपणे**दुय्यममाहितीवर**आधारितआहे.
आवश्यकमाहितीपाठ्यपुस्तके, संशोधनजर्नल्स, प्रकाशितलेख, अहवाल व
ऑनलाइनशैक्षणिकस्रोतयांमधूनसंकलितकरण्यातआलीआहे.
याअभ्यासातप्राथमिकमाहितीकिंवासांख्यिकीयविश्लेषणाचावापरकेलेलानाही.

***ग्राहक वर्तनाची संकल्पना (Concept of Consumer Behaviour)**

ग्राहक वर्तन (Consumer Behaviour) ही विपणन, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्या संगमातून विकसित झालेली एक बहुआयामी व गतिमान संकल्पना आहे. ग्राहक आपला वेळ, पैसा व श्रम कोणत्या प्रकारे, कोणत्या उद्देशाने व कोणत्या परिस्थितीत खर्च करतो, याचा शास्त्रशुद्ध आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास म्हणजे ग्राहक वर्तन होय. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक व तांत्रिक वातावरणात ग्राहकांचे निर्णय अधिक गुंतागुंतीचे होत चालले असून, त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास केवळ व्यवहारात्मक न राहता तो वर्तनात्मक व मानसशास्त्रीय विश्लेषणाच्या पातळीवरविकसित झाला आहे.

Schiffmanआणि **Kanuk**यांच्या मते, "ग्राहक वर्तनामध्ये ग्राहकांनी वस्तू व सेवांचा शोध, खरेदी, वापर, मूल्यांकन व विल्हेवाट लावताना दाखविलेले वर्तन समाविष्ट असते." या व्याख्येतून ग्राहक वर्तन ही एक सतत चालणारी निर्णय प्रक्रिया (Continuous Decision-Making Process) असल्याचे स्पष्ट होते. ग्राहक केवळ खरेदी करणारा घटक नसून तो माहिती संकलक, मूल्यनिर्धारक, वापरकर्ता आणि अनुभव शेअर करणारा सक्रिय घटक आहे.

ग्राहक वर्तनाची प्रक्रिया तीन प्रमुख टप्प्यांमध्ये विभागता येते:खरेदीपूर्व वर्तन, खरेदीदरम्यानचे वर्तन व खरेदीनंतरचे वर्तन.

१.खरेदीपूर्व टप्प्यात ग्राहक गरज ओळखतो, अंतर्गत व बाह्य प्रेरणांमुळे माहिती शोधतो आणि विविध पर्यायांचे तुलनात्मक मूल्यांकन करतो. या टप्प्यावर ग्राहकाच्या निर्णयांवर मानसशास्त्रीय घटक (प्रेरणा, धारणा, वृत्ती), सामाजिक घटक (कुटुंब, संदर्भ गट, सामाजिक वर्ग) तसेच सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव प्रकर्षाने दिसून येतो.

२. खरेदीदरम्यानच्या टप्प्यात ग्राहक प्रत्यक्ष निर्णय घेतो. किंमत, गुणवत्ता, ब्रँड प्रतिमा, वितरण माध्यमे, विक्रेत्याचे वर्तन, तात्काळ उपलब्धता आणि प्रचारात्मक घटक (सवलती, ऑफर्स) हे निर्णयावर प्रभाव टाकणारे महत्त्वाचे घटक ठरतात. आधुनिक डिजिटल वातावरणात ऑनलाइन पुनरावलोकने (Reviews), रेटिंग्स, सोशल मीडिया प्रभावक (Influencers) आणि अल्गोरिदम आधारित शिफारसी ग्राहकांच्या निर्णय प्रक्रियेला नव्याने आकार देत आहेत.

३.खरेदीनंतरचा टप्पा हा ग्राहक वर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत निर्णायक मानला जातो. या टप्प्यात ग्राहक उत्पादन किंवा सेवेचा प्रत्यक्ष वापर करून त्याचे मूल्यांकन करतो. अपेक्षा व प्रत्यक्ष अनुभव यामधील सुसंगतीवर ग्राहक समाधान किंवा असमाधान अवलंबून असते. समाधान झाल्यास ग्राहक पुन्हा खरेदी करतो, ब्रँडप्रती निष्ठा निर्माण करतो आणि सकारात्मक वर्ड-ऑफ-माऊथद्वारे संस्थेच्या ब्रँड मूल्यामध्ये भर घालतो; तर असमाधानाच्या स्थितीत ब्रँड बदल, तक्रारी व नकारात्मक अभिप्रायाची शक्यता वाढते.

ग्राहक वर्तनावर वैयक्तिक, मानसशास्त्रीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक घटकांचा एकत्रित प्रभाव असतो. वय, लिंग, उत्पन्न, शिक्षण, व्यवसाय, जीवनशैली, व्यक्तिमत्त्व, मूल्ये आणि सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी यांमुळे ग्राहकांचे वर्तन भिन्न स्वरूपाचे आढळते. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा एकरेषीय (Linear) न राहता प्रणालीगत (System-Oriented) व परस्परसंवादी (Interactive) स्वरूपाचा आहे.

अशा प्रकारे ग्राहक वर्तनाची संकल्पना ही केवळ खरेदीच्या कृतीपुरती मर्यादित न राहता ती ग्राहक निर्णय प्रक्रिया, अनुभव व्यवस्थापन, निष्ठा निर्मिती व दीर्घकालीन ग्राहक-संस्था संबंध यांचा समग्र अभ्यास करते. म्हणूनच, आधुनिक विपणन संशोधनात ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा धोरणात्मक निर्णयप्रक्रियेचा पाया मानला जातो आणि तो कोणत्याही व्यवसाय संस्थेच्या शाश्वत यशासाठी अपरिहार्य ठरतो.

ग्राहक वर्तनाचेस्वरूप

ग्राहक वर्तनाचे स्वरूप हे अत्यंत **बहुआयामी, गतिमान व संदर्भाधिष्ठित** आहे. ग्राहकांच्या खरेदी निर्णय प्रक्रिया विविध अंतर्गत व बाह्य घटकांच्या परस्परसंवादातून घडून येतात. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचे स्वरूप काही निश्चित नियमांमध्ये बांधता येत नसून, ते काळ, परिस्थिती, संस्कृती व तंत्रज्ञानानुसार सतत बदलत राहते. ग्राहक वर्तनाचे स्वरूप पुढील प्रमुख वैशिष्ट्यांद्वारे स्पष्ट करता येते:

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

1. गतिशील स्वरूप (Dynamic Nature)

ग्राहक वर्तन हे मूलतः गतिशील स्वरूपाचे आहे. ग्राहकांच्या गरजा, अभिरुची, पसंती व अपेक्षा काळानुसार सतत बदलत असतात. तांत्रिक प्रगती, जीवनशैलीतील बदल, उत्पन्नातील चढउतार, सामाजिक प्रवाह, फॅशन ट्रेंड्स आणि डिजिटल माध्यमांचा वाढता प्रभाव यांमुळे ग्राहकांचे वर्तन स्थिर राहत नाही. उदाहरणार्थ, पारंपरिक खरेदी पद्धतींपेक्षा आजचा ग्राहक ऑनलाइन खरेदी, डिजिटल पेमेंट्स आणि ब्रँड तुलना याकडे अधिक झुकलेला दिसतो. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा एक सतत अद्ययावत होणारा अभ्यासठरतो.

2. जटिल स्वरूप (Complex Nature)

ग्राहक वर्तन हे अत्यंत जटिल स्वरूपाचे आहे कारण त्यावर अनेक मानसिक, भावनिक व सामाजिक घटकांचा एकत्रित प्रभाव पडतो. प्रेरणा, धारणा, वृत्ती, मूल्ये, भावना, शिकण्याची प्रक्रिया, व्यक्तिमत्त्व तसेच सामाजिक दबाव, कुटुंब, संदर्भ गट आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांमुळे ग्राहकांचे निर्णय गुंतागुंतीचे होतात. अनेक वेळा ग्राहक निर्णय हे पूर्णपणे तर्कसंगत (Rational) न राहता भावनिक (Emotional) किंवा सवयीवर आधारित (Habitual) असतात. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अचूक अंदाज बांधणे कठीण ठरते.

3. बहुविषयक स्वरूप (Interdisciplinary Nature)

ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा केवळ विपणन विषयापुरता मर्यादित नसून तो मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानववंशशास्त्र व वर्तनशास्त्र यांच्याशी घट्टपणे संबंधित आहे. मानसशास्त्र ग्राहकाच्या अंतर्गत प्रेरणा व धारणा स्पष्ट करते; समाजशास्त्र सामाजिक संरचना व गट प्रभाव अधोरेखित करते; तर अर्थशास्त्र उत्पन्न, किंमत, मागणी व उपयुक्तता यांचा अभ्यास करते. या सर्व विषयांच्या एकत्रित अभ्यासातूनच ग्राहक वर्तनाचे समग्र आकलन शक्य होते.

4. व्यक्तिगत व सामूहिक स्वरूप (Individual and Group Nature)

ग्राहक वर्तन हे वैयक्तिक तसेच सामूहिक स्वरूपाचे असते. काही खरेदी निर्णय वैयक्तिक पातळीवर घेतले जातात, जसे की वैयक्तिक वापरासाठीची उत्पादने. तर घरखरेदी, वाहन खरेदी, शिक्षण किंवा विमा यांसारख्या निर्णयांमध्ये कुटुंबातील विविध सदस्यांचा सहभाग असतो. कुटुंबीय भूमिका (Initiator, Influencer, Decision Maker, Buyer, User) ग्राहक वर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाच्या ठरतात. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास करताना वैयक्तिक व सामूहिक निर्णय प्रक्रियेचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

5. ध्येयाभिमुख स्वरूप (Goal-Oriented Nature)

ग्राहक वर्तन हे प्रामुख्याने ध्येयाभिमुख असते. ग्राहक विशिष्ट गरजा किंवा समस्या सोडविण्याच्या उद्देशाने खरेदीचा निर्णय घेतो. या गरजा कार्यात्मक (Functional), भावनिक (Emotional) किंवा सामाजिक (Social) स्वरूपाच्या असू शकतात. ग्राहक उत्पादन किंवा सेवेच्या माध्यमातून समाधान, प्रतिष्ठा, सुरक्षितता किंवा आत्मसमाधान प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा केंद्रबिंदू हा गरज पूर्तता व मूल्यप्राप्ती असतो.

***ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती**

ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती ही केवळ खरेदीच्या कृतीपुरती मर्यादित नसून तीग्राहकांच्यागरजांचीजाणीव होण्यापासून ते खरेदीनंतरच्या अनुभवांच्या मूल्यांकनापर्यंतविस्तारित आहे. आधुनिक विपणन व्यवस्थेत ग्राहक हा निर्णय प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा बहुआयामी व व्यापक स्वरूपाचा ठरतो. ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती पुढील प्रमुख बाबींमधून स्पष्ट करता येते:

१. ग्राहक गरजावइच्छा (Consumer Needs and Wants)

ग्राहक वर्तनाचा प्रारंभ हा ग्राहकांच्या गरजा व इच्छांपासून होतो. मूलभूत, सामाजिक व आत्मसाक्षात्काराशी संबंधित गरजा ग्राहकाच्या खरेदी निर्णयांना दिशा देतात. या गरजा जैविक (Physiological), सुरक्षिततेशी संबंधित, सामाजिक, सन्मान व आत्मसिद्धीशी निगडित असू शकतात. ग्राहक वर्तनाच्या अभ्यासात या गरजांची ओळख, त्यांची तीव्रता व त्यानुसार होणारे खरेदी निर्णय यांचा समावेश होतो. बदलत्या जीवनशैलीमुळे गरजा स्थिर न राहता इच्छांच्या रूपात विकसित होत जातात, ज्यामुळे बाजारातील मागणीचे स्वरूपही बदलते.

२.खरेदीप्रेरणा वदृष्टिकोन (Buying Motivation and Attitude)

ग्राहक खरेदी का करतो, कोणत्या प्रेरणांमुळे तो विशिष्ट उत्पादन किंवा सेवा निवडतो, याचा अभ्यास हा ग्राहक वर्तनाच्या व्याप्तीतील महत्त्वाचा भाग आहे. प्रेरणा ही अंतर्गत (Internal) किंवा बाह्य (External) असू शकते. त्याचप्रमाणे, ग्राहकाचा दृष्टिकोन (Attitude) — म्हणजे उत्पादन, ब्रँड किंवा सेवेबद्दलची सकारात्मक किंवा नकारात्मक भावना — खरेदी निर्णयावर निर्णायक प्रभाव टाकते. ग्राहकांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी जाहिरात, ब्रँड संवाद व अनुभव व्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरतात.

3.ब्रँडपसंतीवनिष्ठा(Brand Preference and Loyalty)

. ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती ब्रँड पसंती आणि ब्रँड निष्ठेच्या अभ्यासापर्यंत विस्तारित आहे. ग्राहक विशिष्ट ब्रँडला का प्राधान्य देतो, कोणत्या घटकांमुळे ब्रँडबद्दल विश्वास निर्माण होतो आणि ब्रँडशी दीर्घकालीन नातेसंबंध कसे विकसित होतात, याचा अभ्यास केला जातो. ब्रँड प्रतिमा, गुणवत्ता, किंमत, अनुभव आणि भावनिक जडणघडण यांमुळे ब्रँड निष्ठा तयार होते. उच्च ब्रँड निष्ठा ही संस्थेच्या स्पर्धात्मक फायद्याचा महत्त्वाचा घटक ठरते.

४.खरेदीनंतरसमाधानवअसमाधान (Post -Purchase Satisfaction and Dissatisfaction)

ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती खरेदीनंतरच्या टप्प्यापर्यंत पोहोचते. ग्राहक उत्पादन किंवा सेवेचा वापर केल्यानंतर अपेक्षा आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांची तुलना करतो. समाधान झाल्यास पुनःखरेदी, सकारात्मक वर्ड-ऑफ-माऊथ आणि ब्रँड निष्ठा निर्माण होते; तर असमाधानाच्या स्थितीत तक्रारी, ब्रँड बदल किंवा नकारात्मक अभिप्राय दिसून येतो. त्यामुळे ग्राहक समाधान व्यवस्थापन (Customer Satisfaction Management) हा ग्राहक वर्तन अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग आहे.

५. जाहिरातवप्रमोशनलादिलेलीप्रतिक्रिया (Response to Advertising and Promotion)

ग्राहक जाहिरात, विक्री प्रोत्साहन, डिजिटल मोहिमा, सेलिब्रिटी एंडोर्समेंट्स आणि सवलतींना कशी प्रतिक्रिया देतो, याचा अभ्यासही ग्राहक वर्तनाच्या व्याप्तीत समाविष्ट होतो. जाहिरातींची भाषा, माध्यम, संदेशाची विश्वासार्हता आणि भावनिक आकर्षण यांचा ग्राहकांच्या धारणा व खरेदी निर्णयांवर परिणाम होतो. विविध प्रमोशनल स्ट्रॅटेजीज ग्राहक वर्तनाला कसा आकार देतात, हे समजून घेणे विपणन धोरणासाठी आवश्यक ठरते.

६. डिजिटल वऑनलाईन ग्राहक वर्तन (Digital and Online Consumer Behaviour)

. आधुनिक काळात ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती डिजिटल व ऑनलाइन वातावरणात लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्स, सोशल मीडिया, मोबाइल ॲप्स, ऑनलाइन रिव्ह्यूज, रेटिंग्स, इन्फ्लुएन्सर मार्केटिंग आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित शिफारसी यांचा ग्राहक वर्तनावर मोठा प्रभाव पडतो. डिजिटल ग्राहक अधिक माहितीपूर्ण, तुलना करणारा व अनुभवाधिष्ठित झाला आहे. त्यामुळे ऑनलाइन खरेदी निर्णय प्रक्रिया, डिजिटल विश्वास, गोपनीयता चिंता आणि ओम्नी-चॅनल वर्तन यांचा अभ्यास हा ग्राहक वर्तनाच्या व्याप्तीतील एक महत्त्वाचा समकालीन घटक ठरतो.

अशा प्रकारे ग्राहक वर्तनाची व्याप्ती ही पारंपरिक खरेदी संकल्पनेच्या पलीकडे जाऊन ती ग्राहक गरजा, प्रेरणा, दृष्टिकोन, ब्रँड निष्ठा, समाधान तसेच डिजिटल वर्तन यांचा समग्र अभ्यास करते. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाचा अभ्यास हा आधुनिक विपणन धोरणे आखण्यासाठी, ग्राहक मूल्य वाढविण्यासाठी आणि दीर्घकालीन स्पर्धात्मक लाभ प्राप्त करण्यासाठी अत्यावश्यक ठरतो.

***ग्राहक वर्तनावर प्रभाव टाकणारेघटक(Factors Influencing Consumer Behaviour)**

ग्राहक वर्तन हे एकसंध किंवा एकरेषीय स्वरूपाचे नसून ते विविध**अंतर्गत व बाह्य घटकांच्या परस्परसंवादातून**निर्माण होते. ग्राहकाच्या खरेदी निर्णयावर मानसशास्त्रीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व वैयक्तिक घटकांचा संयुक्त प्रभाव पडतो. या घटकांचे सखोल विश्लेषण केल्यास ग्राहक वर्तनाची समज अधिक स्पष्ट होते.

१.मानसशास्त्रीयघटक (Psychological Factors)

मानसशास्त्रीय घटक हे ग्राहकाच्या अंतर्गत मानसिक प्रक्रियांशी संबंधित असून ते खरेदी निर्णयांचा पाया घडवतात.

१.१प्रेरणा (Motivation)

प्रेरणा ही ग्राहकाच्या वर्तनामागील मुख्य चालना आहे. कोणतीही गरज पूर्ण करण्यासाठी ग्राहक कृती करतो, त्यामागे प्रेरणा कार्यरत असते. Maslow यांच्या गरजांच्या श्रेणी सिद्धांतानुसार, शारीरिक गरजा, सुरक्षितता, सामाजिक स्वीकार, सन्मान व आत्मसिद्धी या गरजांमुळे ग्राहकाचे वर्तन बदलते. गरज जितकी तीव्र, तितकी खरेदीची शक्यता अधिक असते.

१.२धारणा (Perception)

धारणा म्हणजे ग्राहकाने मिळालेल्या माहितीचे आकलन व अर्थ लावण्याची प्रक्रिया होय. समान जाहिरात किंवा संदेश वेगवेगळ्या ग्राहकांकडून वेगवेगळ्या प्रकारे समजला जातो. निवडक लक्ष (Selective Attention), निवडक विकृती (Selective Distortion) आणि निवडक स्मरण (Selective Retention) यांमुळे ग्राहकाची धारणा घडते. त्यामुळे ब्रँड प्रतिमा निर्माण करण्यात धारणा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

१.३शिक्षण (Learning)

ग्राहकाचे वर्तन हे शिकण्याच्या प्रक्रियेतून घडते. पूर्वानुभव, जाहिराती, वापराचा अनुभव व सामाजिक संवाद यांमुळे ग्राहक शिकतो. समाधानकारक अनुभवामुळे सकारात्मक शिकणे (Positive Reinforcement) होते, ज्यामुळे पुनःखरेदीची शक्यता वाढते. तर नकारात्मक अनुभवामुळे ब्रँड टाळण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते.

१.४श्रद्धावदृष्टिकोन (Beliefs and Attitudes)

श्रद्धा म्हणजे एखाद्या उत्पादनाबद्दल किंवा ब्रँडबद्दल ग्राहकाने तयार केलेली धारणा, तर दृष्टिकोन म्हणजे त्यासंबंधीची भावनिक प्रतिक्रिया. ग्राहकाचा दृष्टिकोन सकारात्मक असल्यास खरेदीची शक्यता वाढते, तर नकारात्मक दृष्टिकोन खरेदी रोखतो. दृष्टिकोन बदलणे कठीण असले तरी प्रभावी विपणन संवादाद्वारे ते शक्य होते.

२. सामाजिकघटक (Social Factors)

ग्राहक हा सामाजिक प्राणी असल्यामुळे त्याच्या वर्तनावर सामाजिक वातावरणाचा मोठा प्रभाव पडतो.

१. कुटुंब (Family)

कुटुंब हा ग्राहक वर्तनावर प्रभाव टाकणारा सर्वात महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे. कुटुंबातील सदस्य वेगवेगळ्या भूमिका बजावतात—प्रेरक, प्रभावक, निर्णयकर्ता, खरेदीदार व वापरकर्ता. घरगुती वस्तू, शिक्षण, वाहन व घरखरेदीसारख्या निर्णयांमध्ये कुटुंबाचा प्रभाव निर्णायक ठरतो.

२. संदर्भ गट (Reference Groups)

संदर्भ गट म्हणजे ज्या गटाशी ग्राहक स्वतःची तुलना करतो किंवा ज्यांच्यापासून तो प्रभावित होतो. मित्र, सहकारी, सामाजिक गट, व्यावसायिक संघटना व ऑनलाइन समुदाय हे संदर्भ गट असू शकतात. संदर्भ गट ग्राहकाच्या अभिरुची, ब्रँड निवड व जीवनशैलीवर प्रभाव टाकतात.

३.सामाजिकदर्जा (Social Class)

सामाजिक दर्जा हा उत्पन्न, शिक्षण, व्यवसाय व जीवनशैलीवर आधारित असतो. उच्च सामाजिक दर्जाच्या ग्राहकांचे खरेदी पॅटर्न, ब्रँड पसंती व खर्चाची पद्धत वेगळी असते. त्यामुळे सामाजिक वर्गानुसार विपणन धोरणे ठरवली जातात.

४.भूमिकावस्थान (रोल्सand Status)

ग्राहक समाजातील विविध भूमिका बजावत असतो—पालक, कर्मचारी, व्यवस्थापक, नागरिक इत्यादी. प्रत्येक भूमिकेशी संबंधित अपेक्षा व स्थान (Status) ग्राहकाच्या खरेदी निर्णयांवर प्रभाव टाकतात. उच्च स्थानाशी सुसंगत उत्पादने खरेदी करण्याकडे ग्राहक कल दर्शवतो.

३.सांस्कृतिकघटक (Cultural Factors)

संस्कृती ही ग्राहक वर्तनाची मूलभूत चौकट प्रदान करते.

१.संस्कृती (culture)

संस्कृती म्हणजे मूल्ये, श्रद्धा, प्रथा व वर्तन पद्धतींचा समूह होय. ग्राहकाचे खाणे-पिणे, पेहराव, सण-उत्सव व खरेदीची सवय संस्कृतीद्वारे ठरते. संस्कृतीमुळे ग्राहक वर्तनात दीर्घकालीन स्थैर्य दिसून येते.

२.उपसंस्कृती (Subculture)

धर्म, प्रदेश, भाषा, जातीय समूह यांवर आधारित उपसंस्कृती ग्राहक वर्तनात विविधता निर्माण करतात. उपसंस्कृतीनुसार गरजा व पसंती बदलतात, त्यामुळे लक्ष्य बाजारपेठ ठरवताना उपसंस्कृतीचा विचार आवश्यक ठरतो.

३. परंपराव मूल्ये (Traditions and values)

परंपरा व मूल्ये ग्राहकाच्या निर्णयांवर खोलवर परिणाम करतात. सणासुदीची खरेदी, विवाहसोहळ्यांशी संबंधित उत्पादने किंवा धार्मिक श्रद्धांशी निगडित वस्तू यांमध्ये परंपरेचा प्रभाव प्रकर्षाने दिसून येतो.

४.वैयक्तिक घटक (Personal Factors)

वैयक्तिक वैशिष्ट्यांमुळे ग्राहकांचे वर्तन वेगवेगळे आढळते.

१. वयवजीवनचक्र (Ahe and Life Cycle)

वय आणि जीवनातील टप्पे (विद्यार्थी, विवाहित, पालक, निवृत्त) ग्राहकाच्या गरजा व खर्च पॅटर्न ठरवतात. त्यामुळे वयानुसार उत्पादनांची मागणी बदलते.

२. उत्पन्न (Income)

उत्पन्न हे खरेदी क्षमतेचा मुख्य निर्धारक आहे. जास्त उत्पन्न असलेले ग्राहक गुणवत्तेला प्राधान्य देतात, तर कमी उत्पन्न असलेले ग्राहक किंमत-संवेदनशील असतात.

३. व्यवसाय (Occupation)

ग्राहकाचा व्यवसाय त्याच्या गरजा, पोशाख, जीवनशैली व ब्रँड निवडीवर परिणाम करतो. उदाहरणार्थ, व्यावसायिक व कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची खरेदी पद्धत वेगळी असते.

४. जीवनशैली (Lifestyle)

जीवनशैली म्हणजे व्यक्ती कसे जगते, काय खाते, वेळ कसा घालवते व कोणत्या गोष्टींना महत्त्व देते. समान उत्पन्न असलेल्या ग्राहकांमध्येही जीवनशैलीमुळे वर्तनात फरक दिसतो.

५. व्यक्तिमत्त्व (Personality)
व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीची वैशिष्ट्यपूर्ण मानसिक रचना होय. आत्मविश्वास, जोखीम घेण्याची तयारी, नविनतेकडे ओढ (Innovativeness) यांमुळे ग्राहकाचे वर्तन वेगळे ठरते.

अशा प्रकारे ग्राहक वर्तनावर प्रभाव टाकणारे घटक हे बहुआयामी व परस्परावलंबी स्वरूपाचे आहेत. या घटकांचे सखोल आकलन व्यवसाय संस्थांना प्रभावी बाजार विभाजन, लक्ष्यीकरण व विपणन धोरणे आखण्यास मदत करते. त्यामुळे ग्राहक वर्तनाच्या अभ्यासात या घटकांचे विश्लेषण अपरिहार्य ठरते.

***ग्राहकखरेदीनिर्णय प्रक्रिया (Consumer Buying Decision Process)**

खरेदीप्रक्रिया (ज्याला अनेक‘ ग्राहक निर्णय प्रवास’ म्हणतात.) समजून घेणे म्हणजे आपण “मला भूक लागली आहे” पासून “तो बर्गर खूप छान होता” पर्यंत कसे पोहोचतो याचा नकाशा पाहण्यासारखे आहे त्या पाच टप्प्यांचे विश्लेषण येथे दिले आहे.

1.गरजेची ओळख

ही प्रक्रिया तेव्हा सुरू होते जव्ेहा एखादा ग्राहक आपली सध्याची स्थिती(उदा. “माझा लॅपटॉप खराब झाला आहे”) आणण इस्छित स्थिती (“मला शाळेसाठी एक चाांगला लॅटॉप हवा आहे”) यात फरक अनुभवतो. हे अंतर्गत प्रेरणा (भकू , तहान) किंवा बाह्य प्ररेणा(जाहिरातकिंवामित्राचे नवीन गॅजेट पाहणे) यामुळे सुरू होऊ शकते.

2. माहिती गोळा करणे

गरज ओळखल्यानांतर, ग्राहक उपायाचा शोध घेतो.

a. अंतर्गत शोध: मागील अनुभव किंवा तुम्हालाआधीच माहित असलेल्या ब्रँड्सची आठवणकरणे.

b. बाह्य शोध: मित्रांना विचारने, ऑनलाइन रिव्ह्यूजवाचणे किंवाउत्पादकांच्या वेबसाइटवरवैशिष्ट्यांची तुलना करणे.

३. पर्यायांचे मूल्यांकन

आता ग्राहक उपलब्ध पर्यायांमधून निवड मर्यादित करतो. ते मूल्यांकनाचे निकषठरवतात—म्हणजेच,त्यांना सर्वात महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या विशिष्ट वैशिष्ट्य किंवा फायदयाांची (जसे की
किंमत, बॅटरी लाइफ ककांवा ब्रँडची प्रतिष्ठा) निवड करतात. या टप्पप्पयात, ते पर्यायांना क्रमवारी देतात आणि खरेदीचा इरादा विकसित करतात.

4. खरेदीचा निर्णय

ही खरेदी करण्याची प्रत्यक्ष कृती आहे. तथापि, पैसे देण्यापूर्वी दोन गोष्टी या प्रक्रियेत अडथळा आणू शकतात.
*इतरांची मते-शेवटच्या क्षणी एखादा मित्र तुम्हाला सांगतो की“तो ब्रँड विश्वसनीय नाही.”
* अनपेक्षित परिस्थितीजन्य घटक-वस्तू स्टॉक बाहेर असणे किंवा अचानक गाडी बजेट खर्च होणे.

५. खरेदीनंतरचे वर्तन

ही प्रक्रिया केवळ पैसे देऊन संपत नाही ग्राहक उत्पादनाच्या कामगिरीची तुलना त्यांच्या मूळ अपेक्षांशी करतो.

- समाधान-यामुळे ब्रँड निष्ठा आणि सकारात्मक प्रसिद्धी मिळते.
- संज्ञानात्मक विसंवाद-याला खरेदीचा पश्चाताप असेही म्हणतात, जिथे ग्राहकाला खरेदी बद्दल तणाव किंवा पश्चाताप वाटतो.

निष्कर्ष

खरेदीचे वर्तन म्हणजे केवळ कोणीतरी क्रेडिट कार्ड स्वाइप करण्याचा क्षण नाही, तर त्या क्षणाच्या आधी दरम्यान आणि नंतरच्या संपूर्ण मानवी अनुभवाला समजून घेणे आहे.मुळात ग्राहक खरेदी वर्तन म्हणजे खरेदीमागील कोण? काय? कुठे?कधी? आणि यांचा अभ्यास होईल. हे केवळ कोणीतरी आपले क्रेडिट कार्ड पुढे करण्याच्या क्षणापुरते मर्यादित नाही हा एक मानसिक प्रवास आहे. जो व्यवहाराच्या खूप आधी सुरू होतो आणि त्यानंतरही बराच काळ चालू राहतो ही एक बहुआयामी आणि व्यापक संकल्पना आहे. खरेदीवर्तन ही एक सरळ रेषा नाही. ते एक गुंतागुंतीचे जाळे आहे.यामध्ये अंतर्गत प्रक्रिया आणि बाह्य कृतींच्या विविध टप्प्यांचा समावेश असतो.

संदर्भ

१. कोटलर, पी., आणि केलर, के. एल. (२०१६). मार्केटिंग मॅनेजमेंट. पिअरसन एज्युकेशन.
२. शिफमन, एल. जी., आणि कानुक, एल. एल. (२०१०). ग्राहक वर्तन. प्रेंटिस हॉल.
३. सोलोमन, एम. आर. (२०१८). ग्राहक वर्तन: खरेदी करणे, बाळगणे आणि असणे. पिअरसन.
४. एंजेल, जे. एफ., ब्लॅकवेल, आर. डी., आणि मिनियार्ड, पी. डब्ल्यू. (१९९५). ग्राहक वर्तन. ड्रायडन प्रेस.

ISSN : 2278-9308
February 2026

५. हॉवर्ड, जे. ए., आणि शेठ, जे. एन. (१९६९). खरेदीदार वर्तनाचा सिद्धांत. जॉन विली अँड सन्स.
६. हॉकिन्स, डी. आय., मदर्सबॉघ, डी. एल., आणि बेस्ट, आर. जे. (२०१३). ग्राहक वर्तन. मॅकग्रा-हिल.
७.. कुमार, व्ही., आणि रेनाट्झे, डब्ल्यू. (२०१८). ग्राहक संबंध व्यवस्थापन. स्प्रिंगर.
८. व्हाईट, के., हबीब, आर., आणि हार्डिस्टी, डी. जे. (२०१९). शाश्वतता आणि ग्राहक वर्तन. जर्नल ऑफ कंझ्युमर सायकॉलॉजी, २९(१), ५५–७२.

ISSN : 2278-9308
February 2026

शैक्षणिक आयोगांची वाटचाल, धोरणाची पुनर्रचना: NEP-2020 एक ऐतिहासिक विश्लेषण

प्रा. डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे , ज्योती दगा जाधव
उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साक्री जि. धुळे

प्रस्तावना:

शिक्षण ही कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीची मूलभूत अट आहे. अर्थव्यवस्था, विज्ञान-तंत्रज्ञान, प्रशासन, उद्योग, संस्कृती, लोकशाही मूल्येया सर्वांचा पाया शिक्षणव्यवस्थेवर उभा असतो. म्हणूनच शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळवण्याचे साधन नसूनसमाज घडविण्याची प्रक्रियाआहे. भारतासारख्या विविध भाषा, धर्म, समाजघटक आणि आर्थिक स्तर असलेल्या देशात शिक्षणाचा उद्देश अधिक व्यापक ठरतो. समता, सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय एकात्मता, कौशल्य-आधारित विकास आणि सांस्कृतिक आत्मभाननिर्माण करणे.

स्वातंत्र्यापूर्व काळात शिक्षणव्यवस्थेवर ब्रिटिश सत्तेचा प्रभाव होता. थॉमस मॅकॉलेयांच्या 1835 च्या शैक्षणिक विचारधारेमुळे इंग्रजीकेंद्री, लिपिकनिर्मिती करणारी, स्थानिक ज्ञानपरंपरा दुय्यम मानणारी शिक्षणरचना दृढ झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपली ओळख निर्माण करण्यासाठी शिक्षणव्यवस्थेलाभारतीय मूल्यांशीजोडण्याचा आणिआधुनिक गरजांशीसमतोल ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

याच पार्श्वभूमीवर, स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध शैक्षणिक आयोगांनी दिशा दिली. हे आयोग म्हणजे केवळ अहवाल नाहीत,तेशिक्षणधोरणाचा ऐतिहासिक प्रवाससांगणारे टप्पे आहेत. या प्रवासाच्या पुढच्या टप्प्यावर 34 वर्षांनंतर आलेलेराष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020)हे धोरण 'पॅचवर्क सुधारणा' नसूनरचनेचा पुनर्विचारकरणारे धोरण आहे. म्हणूनच त्याचा अभ्यास करताना 'आयोगांची वाटचाल' आणि 'धोरणाची पुनर्रचना' या दोन्ही धाग्यांनी त्याला पाहणे आवश्यक ठरते.

विषय प्रवेश:

स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर दोन मोठी आव्हाने होती, सर्वसामान्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचवणे आणि शिक्षणाची गुणवत्ता, उद्दिष्टे आणि मूल्याधिष्ठित दिशा ठरवणे. या प्रश्नांना उत्तर देण्यासाठी आयोगांची नियुक्ती झाली. प्रत्येक आयोगाने त्या काळातील सामाजिक-आर्थिक गरजा, राष्ट्रनिर्मितीचे लक्ष्य आणि शैक्षणिक वास्तव यांचा विचार करून शिफारसी केल्या.

(अ)**डॉ. राधाकृष्णन आयोग:** (1948-49)

या आयोगाने स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दशकात उच्च शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले. त्या काळात विद्यापीठांचे उद्दिष्टफक्त पदवीदेणे नसूनविचार-स्वातंत्र्य, संशोधन, मूल्यशिक्षण आणि राष्ट्रीय विकासाला पूरक ज्ञाननिर्मितीहे असावेअशी भूमिका पुढे आली. आयोगाने विद्यापीठांचे शैक्षणिक वातावरण, अध्यापनाची गुणवत्ता, शिक्षकांचे स्थान, संशोधनाची गरज आणि विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासाची दिशा अधोरेखित केली.महत्त्वाचे म्हणजे, डॉ. राधाकृष्णनसर्वपल्ली यांच्या नेतृत्वाखालील या आयोगाने शिक्षणाला मानवनिर्मितीचा दृष्टिकोन दिला, जो पुढे NEP-2020 मध्ये 'समग्र आणि बहुशाखीय शिक्षण' या संकल्पनेत प्रतिध्वनित होतो.

(ब)मुदलियार आयोग (1952—53)

माध्यमिक शिक्षण हे व्यक्तिमत्त्व घडण्याचे महत्त्वाचे वळण असते. या आयोगाने शाळांच्या अभ्यासक्रमाचे पुनर्रचन, मूल्याधिष्ठित शिक्षण, शिस्त-आचरण, सहशैक्षणिक उपक्रम, मार्गदर्शन व समुपदेशन यावर भर दिला. शाळा म्हणजे केवळ पाठ्यपुस्तकांचा ढिग नसूनजीवनकौशल्ये, सामाजिक जाणीव आणि व्यक्तिमत्त्व-विकासघडविणारी संस्था असावीहा विचार दृढ झाला.NEP-2020 मध्ये शालेय शिक्षणात 'कौशल्य, कला, क्रीडा, मूल्ये, अनुभवाधारित शिक्षण' याला जो जोर दिला आहे, तो या परंपरेचा पुढचा टप्पा मानता येईल.

(क) कोठारी आयोग (1964-66)

भारतीय शिक्षणइतिहासातील हासर्वाधिक प्रभावी आणि व्यापकआयोग मानला जातो. डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखालील आयोगाने 'शिक्षण आणि राष्ट्रीय प्रगती' यांचे नाते स्पष्ट केले.

10+02+03आकृतीबंध, समता व सामाजिक न्यायासाठी शिक्षण, शिक्षकांचे महत्त्व, विज्ञानवृत्ती, भाषानिती, गुणवत्तावाढया बाबींवर ठोस शिफारसी झाल्या. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे शिक्षणव्यवस्था समाज बदलण्याचे साधन असते हा विचार ठळक झाला.NEP-2020 मध्ये शिक्षणाने समाजातील दरी कमी व्हावी, सर्वसमावेशकता वाढावी, संशोधन आणि नवोन्मेष वाढावा हा जो सूर आहे, तो कोठारी आयोगाच्या व्यापक तत्त्वज्ञानाशी जोडलेला दिसतो.

(ड) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968, 1986 व 1992 :

कोठारी आयोगाच्या शिफारसींच्या आधारावर 1968 चे धोरण आले,पुढे 1986 चे धोरण आणि 1992 चे सुधारित रूप आले. या टप्प्यात मुख्य भर होता,

- प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार,
- साक्षरता व नावनोंदणी वाढ,
- स्त्री शिक्षण, वंचित घटकांसाठी संधी,
- शिक्षक प्रशिक्षण आणि संस्थात्मक रचना.

या काळातप्रवेश वाढला, पण एक मोठी समस्या राहिलीगुणवत्ता आणि असमानता. काही भागात शाळा आहेत पण शिक्षक कमी,काही भागात सुविधा नाहीत,ग्रामीण-शहरी दरी,इंग्रजी-माध्यमाचा सामाजिक प्रतिष्ठेशी संबंध,अभ्यासक्रमाचा भार,पाठांतर-केंद्रित पद्धतया त्रुटी वाढत गेल्या.याच पार्श्वभूमीवर NEP-2020 'फक्त विस्तार' नव्हे तररचना आणि दृष्टिकोन बदलकरण्याचा प्रयत्न करते.

धोरणाची पुनर्रचना: NEP-2020 **ची मुख्य वैशिष्ट्ये:**

NEP-2020 चे वैशिष्ट्य असे की ते शालेय, उच्च, व्यावसायिक, शिक्षक शिक्षण, संशोधन, भाषा-धोरण, तंत्रज्ञानसर्वांना एकत्रित दृष्टी देण्याचा प्रयत्न करते.

• शालेय शिक्षणाचा नवा आकृतीबंध:

शालेय शिक्षणाचापूर्वीचा आकृतीबंध हा10+2 **शाळास्तरावरील वर्गरचना-म्हणून सर्वमान्य होता,परंतु NEP-2020 ने विकासमानसशास्त्र लक्षात घेऊन नवीन रचना मांडली,**

- मुलभूत (Foundational - 5 वर्षे):पूर्वप्राथमिक + इयत्ता 1—2
- तयारी (Preparatory -3 वर्षे):इयत्ता 3—5
- माध्यम (Middle - 3 वर्षे):इयत्ता 6—8
- माध्यमिक (Secondary - 4 वर्षे:इयत्ता 9—12

यामुळे बालवयातील शिक्षण हा शिक्षणव्यवस्थेचाकेंद्रबिंदूबनतो. म्हणजेच शिक्षणाची सुरुवात पुस्तकांपासून नाही,भाषा, खेळ, कृती, संवाद, कला, अनुभवयातून होते. हा बदल मूलभूत आहेआणि आयोगांच्या शिफारसींमधील समग्र विकास विचाराला अधिक वैज्ञानिक चौकट देतो.

अभ्यासक्रमातील बदल :

नवीन अभ्यासक्रमातील बदल हा 'पाठांतर' ते 'समजआधारित शिक्षण-' असा आहे. NEP-2020 पाठ्यभार कमी करून**संवेदनशीलता, समज, कौशल्ये, समस्यारणनिवा**-यावर भर देते शालेय स्तरावर .क्षमता-आधारितमूल्यांकन, प्रकल्पकार्य, अनुभवाधारित शिक्षण, कला, क्रीडा व व्यावसायिक घटकयामुळे विद्यार्थी पाठ करून नाही तर समजून शिकेल अशी अपेक्षा आहे.

बहुशाखीय दृष्टिकोन :

आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत कलापरिणामी .दा विभाजक भिंती बनतातविज्ञान या शाखा अनेक-वाणिज्य-विद्यार्थ्यांची आवड, क्षमता आणि भविष्यातील संधी यांवर मर्यादा येतात .NEP-2020 या भिंती कमी करून**लवचिक अभ्यासक्रम**सुचवते.

उदा विज्ञानाचा विद्यार्थी .संगीत व अर्थशास्त्र शिकू शकतो,कलाशाखेचा विद्यार्थी डेटा, कोडिंग, व्यावसायिक कौशल्ये शिकू शकतोहा बदल एकाच साच्यातील मनुष्यबळ न बनवता .**बहुविध कौशल्यांचा नागरिक**घडवण्याच्या दिशेने आहे.

कौशल्य विकास व व्यावसायिक शिक्षण:

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेची जुनी कमतरता म्हणजे डिग्री-केंद्री मानसिकता आणि कामाच्या कौशल्यांचे कमी स्थान. NEP-2020 व्यावसायिक शिक्षण शाळेपासून हळूहळू जोडण्यावर भर देतेइंटर्नशिप, स्थानिक कौशल्ये, उद्योग-

जोड, हस्तकला, कृषी, सेवाक्षेत्राशी संबंध इ.याचा उद्देश शिक्षण आणि रोजगारक्षमता यांचा दुवा मजबूत करणे आहे, पण तो केवळ नोकरीपुरता नाही.उद्योजकता, स्वयंरोजगार, नवोन्मेषयांपर्यंत पोहोचणारा आहे.

मातृभाषा व भारतीय ज्ञानपरंपरा:

मातृभाषेतून शिक्षण: संकल्पनात्मक स्पष्टता:

NEP-2020 किमान पाचवीपर्यंत मातृभाषा व स्थानिक भाषेत शिक्षणाला प्राधान्य देते. यामागे तत्त्व असे की, बालवयात संकल्पना मातृभाषेत सहज रुजतात,त्यामुळे समज वाढते, भीती कमी होते आणि शिकण्यात आनंद येतो.परंतु हा मुद्दा केवळ भाषा-भावना नाहीतोशैक्षणिक परिणामकारकताआणिसर्वसमावेशकतायांच्याशी जोडलेला आहे. ग्रामीण व वंचित घटकांना इंग्रजीच्या भिंतीमुळे जी अडचण येते, ती कमी करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

भारतीय ज्ञानपरंपरा:

NEP-2020 भारतीय ज्ञानपरंपरेला शिक्षणात प्रतिष्ठा देण्याचा विचार मांडते. योग, आयुर्वेद, भारतीय गणित, खगोल, तत्त्वज्ञान, स्थानिक पर्यावरणज्ञान, कला-परंपरा, लोकसाहित्य, परंपरागत विज्ञान इ.याचा अर्थ आधुनिक विज्ञानाला नाकारणे नाही, उलट, वारसा आणि आधुनिकता यांचा समन्वयसाधणे. आयोगांच्या प्रवासात राष्ट्रीय आत्मभान हा जो धागा होता, तो येथे अधिक स्पष्ट रूप घेतो.

उच्च शिक्षण आणि जागतिक दर्जा:

संशोधनावर भर :

भारतामध्ये संशोधनाची गुणवत्ता, निधीवाटप, उद्योग-जोड आणि नवोन्मेष याबाबत अनेक आव्हाने आहेत. NEP-2020 ने संशोधन संस्कृती वाढवण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन फौंडेशन (NRF)ची संकल्पना मांडली. उद्दिष्ट असे की मूलभूत संशोधन, अनुप्रयुक्त संशोधन, सामाजिक विज्ञान व मानवविद्याया सर्वांनासमतोल पाठबळमिळावे.

मल्टिपल एंट्री एक्झिट आणि—शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट्स:

उच्च शिक्षणात अनेक विद्यार्थी आर्थिक, कौटुंबिक कारणांनी शिक्षण मध्येच सोडतात. पूर्वी हे शिक्षण वाया जात असे. NEP-2020 मध्ये क्रेडिट-आधारित व्यवस्था आणि बहुविध प्रवेश-निर्गमन (Multiple Entry-Exit)सुचवली आहे. म्हणजे काही काळ शिकून बाहेर पडला तरी त्याचे क्रेडिट सुरक्षित राहील,नंतर परत येऊन पुढे शिकता येईल.हा बदलशिक्षणाचे लोकशाहीकरणआणिलवचिक संधीदेणारा आहे.

बहुशाखीय विद्यापीठे आणि स्वायत्तता:

NEP-2020 उच्च शिक्षणात बहुशाखीय संस्थांना बहुविद्याशाखीय विद्यापीठे (Multidisciplinary Universities) प्रोत्साहन देते. तसेच टप्प्याटप्प्याने संस्थात्मक स्वायत्तता वाढवण्याची संकल्पना पुढे येते. या बदलामागे विचार असा आहे की गुणवत्तेची वाढ केवळ नियंत्रणाने होत नाही,तीस्वायत्तता व उत्तरदायित्वयांतून होते.

परदेशी विद्यापीठे आणि जागतिक स्पर्धा:

NEP-2020 अंतर्गत जागतिक दर्जाची विद्यापीठे भारतात येण्याचे मार्ग खुले करण्याची भूमिका दिसते. यामागे स्पर्धात्मक वातावरण, उच्च दर्जाचे संशोधन-शिक्षण, सहकार्य व जागतिक मानदंड यांची अपेक्षा आहे. मात्र यात नियमन, समता, शुल्करचना आणि देशांतर्गत संस्थांचे संरक्षणया बाबींचे संतुलनही आवश्यक ठरते.

आव्हाने आणि अंमलबजावणी:

NEP-2020 चे यश कागदावर नाही तर अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. काही प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे,

आर्थिक गुंतवणूक:

शिक्षणासाठी पुरेसा निधी, पायाभूत सुविधा, शिक्षक भरती, प्रशिक्षण, डिजिटल साधनेयासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची गरज आहे. जीडीपीच्या ६% खर्चाचा विचार वारंवार चर्चेत आला असला तरी प्रत्यक्ष साध्य करणे आव्हानात्मक ठरते. निधी नसेल तर धोरणातील अनेक संकल्पना इच्छा म्हणूनच राहू शकतात.

शिक्षक प्रशिक्षण व शिक्षकगुणवत्ता-:

शिक्षक हा धोरणाचा केंद्रबिंदू आहे. नवीन अभ्यासपद्धती, प्रकल्प-आधारित अध्यापन, डिजिटल साधने, मूल्यमापनातील बदल, समावेशक वर्गव्यवस्थापनयासाठी शिक्षकांना सतत प्रशिक्षण आणि पाठबळ आवश्यक आहे. शिक्षक बदलला नाही तर वर्ग बदलत नाहीही वस्तुस्थिती येथे निर्णायक ठरते.

ग्रामीणशहरी दरी आणि डिजिटल असमानता—:

डिजिटल शिक्षण ही गरज असली तरी सर्वत्र उपकरणे, इंटरनेट, वीज, डिजिटल साक्षरता समान नाही. त्यामुळे NEP-2020 चे काही लाभ शहरकेंद्री होण्याचा धोका असतो. म्हणून डिजिटल साधनांसोबतभौतिक सुविधा, ग्रंथालये, स्थानिक संसाधने, समुदायाधारित मॉडेलयांचेही बळ वाढवणे आवश्यक आहे.

व्यवस्थापन आणि समन्वय:

शिक्षण हा केंद्र-राज्य दोघांचाही विषय असल्याने धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यांशी समन्वय, स्थानिक गरजांनुसार रूपांतर, प्रशासनिक क्षमता, डेटा-आधारित नियोजनहे सर्व महत्त्वाचे ठरते. एकच धोरण सर्वत्र तंतोतंत लागू होत नाही,स्थानिक वास्तवाशी जुळवून घेणे आवश्यक असते.

निष्कर्ष:

NEP-2020 हे एका दिवसात निर्माण झालेले धोरण नाही; तेस्वातंत्र्योत्तर आयोगांच्या विचारपरंपरेचे पुढचे पाऊलआहे. विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने उच्च शिक्षणाला मूल्याधारित व संशोधनमुखी दिशा दिली.माध्यमिक शिक्षण आयोगाने शाळास्तरावर व्यक्तिमत्त्व-विकासाचा विचार ठळक केला.कोठारी आयोगाने शिक्षणाला राष्ट्रीय विकासाचे साधन मानून व्यापक चौकट दिली, तर पुढील धोरणांनी सार्वत्रिकीकरण आणि आधुनिकीकरणाचा प्रयत्न केला.

या साऱ्या प्रवासातून NEP-2020 ने फक्त सुधारणा नव्हे तरधोरणाची पुनर्रचनाकेलीबालवयीन शिक्षणाला केंद्रस्थानी आणणे, 5+3+3+4 रचना, बहुशाखीय शिक्षण, कौशल्य विकास, मातृभाषा व भारतीय ज्ञानपरंपरा, संशोधनासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन, उच्च शिक्षणातील लवचिकता आणि शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (Academic Bank of Credits)यांसारखे बदल हे त्याचे ठळक संकेत आहेत.तथापि, धोरणाची खरी कसोटी अंमलबजावणीमध्ये आहेनिधी, शिक्षक-प्रशिक्षण, ग्रामीण-शहरी समता, डिजिटल दरी कमी करणे, आणि प्रशासनिक समन्वय साधणे. हे आव्हाने पेलता आली तर NEP-2020 भारताला केवळ शिक्षित नव्हे तरकुशल, सर्जनशील, मूल्यनिष्ठ आणि जागतिक स्पर्धेत सक्षमबनवण्याच्या दिशेने नेऊ शकते. म्हणजेच, हे धोरणऐतिहासिकआहेकारण ते भूतकाळातील अनुभवांचे शहाणपण आणि भविष्यकाळातील गरजांची दृष्टी एकत्र आणते.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१.The Report of The University Education Commission (December 1948 — August 1949), Volume I, Ministry of Education Government of India 1962,First Reprint Edition 1962, Publication No. 606

२. Report of The Secondary Education Commission Mudaliar Commission Report October 1952 To June 1953, Ministry of Education Government of India, 1953

३. कोठारी, डी. एस. (1966). शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास अहवाल, भारत सरकार प्रकाशन, पृ. क्र. 62

४. शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन, 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची प्रभावी अंमलबजावणी,महाराष्ट्र शासन, 16 जानेवारी 2023.

५. https://ycmou.ac.in/media.comयशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक. 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (मराठी आवृत्ती) - संग्रहित प्रत'.वाय.सी.एम.ओ.यू.,नाशिक.

६. दै. महाराष्ट्र टाइम्स,22 मे, 2022 ('शिक्षण आयोगाची स्थापना का करण्यात आली? (विद्यापीठ शिक्षण आयोग)'.

७. सहस्रबुद्धे, अनिल. (2022). NEP 2020: एक परिवर्तनकारी दिशा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. 22

८. कस्तुरीरंगन, के. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, भारत सरकार, पृ. क्र. 36

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

क्वीर सिद्धांत के आलोक में नॉन-बाइनरी की पहचान एवं जेंडर यूनिकॉर्न' की अवधारण

Dr. Saleeja A P
Govt.Arts & Science College, Kozhikode, Kerala

Key words-Queer, Sex, Gender, Sexuality, Gender Unicorn

हर कोई, अपने आप को 'लिंग' (sex) के ज़रिये ही परिभाषित करता हैं, लेकिन यह परिभाषा आम तौर पर समाज द्वारा पूर्व निर्धारकों से होती है I समाज ने कायदे-कानून बना रखे है कि कोई अमुक लिंग में जन्मे हो तो अमुक रूप से पेश आना चाहिए, तुम्हारा मन जो भी कहे वह महत्व नहीं रखता I सभी चीज़ों को समाज ने बाइनरी में सीमित रखा है, जेंडर हो या लैंगिकता सभी बाइनरी में बताते है, ग्रे एरिया क बारे में भूल जाते है I दो से ज्यादा कुछ हटा है यह भूल भी जाते है I

असल में जेंडर हमारा लिंग (जननांग) के आधार पर नहीं है, वह हमारी सोच के आधार पर है I दिमाग जो कहता है, वही हमारा जेंडर है l हम जिस ओर आकर्षित होते है वह ही हमारी लैंगिकता है I इसका मतलब यही है कि सेक्स व लिंग जन्म से मनुष्य के साथ वह है (लेकिन उसकी पहचान बाद में अलग हो सकता है) ऐसा भी हो सकता है कि किसी को जन्म के अवसर पर लिंग ही ना हो, और जो है वह सिर्फ नाम मात्र हो या जो है उसका उसके मन और दिमाग से कोई सम्बन्ध नहीं रखता हो I उदाहरण के लिए एक व्यक्ति, पुरुष का जननांग लेकर जन्म लेता है तो उसका सेक्स पुरुष का हुआ, लेकिन इस से यह निर्धारित नहीं किया जाता कि उसका जेंडर पुरुष का है, उसका जेंडर स्त्री का भी हो सकता है, वैसे ही जेंडर स्त्री का होने से यह भी पक्का नहीं कि उसका लैंगिक आकर्षण पुरुष से हो, वह स्त्री से भी हो सकता है, या दोनों से भी हो सकता है, उसी तरह विपरीत रूप में भी I समझने में कठिनाई है मगर यही सच्चाई है I

क्वीर स्वत्व

क्वीर का अपना एक स्वत्व है I विशेष अधिकार व सुविधा (privilege) के साथ जीने वाले लोग, जिस समाज का निर्माण करते हैं, उस समाज में कुछ लोगों को जानबूझकर बाहर रखते है I सामान्यतः लैंगिक अल्पसंख्यकों को LGBTQIA+ के नाम से पहचाना जाता है और क्वीर शब्द को अवारित या छाता शब्द के रूप में इस्तेमाल करते हैं I क्वीर शब्द के अंतर्गत वे सभी लोग आते हैं जो विषम लैंगिक (Hetro Sexual) व सिस जेंडर नहीं है, अर्थात जिसकी जेंडर स्त्री व पुरुष का नहीं है या जिसकी लैंगिकता समाज के कायदे के अनुकूल नहीं है, जिसको समाज विचित्र कहता आया है, और उनको उसी अर्थ में 'क्वीर' नाम प्राप्त हुआ I दरअसल, क्वीर के अंतर्गत सिर्फ ट्रांसजेंडर या समलैंगिक ही नहीं है बल्कि इसमें कई तरह के अंतर के साथ, अनेक विभाग है I जेंडर और लैंगिकता में शारीरिक व मानसिक रूप से अलगाव रखने वाले सभी इस विभाग में आते हैं I

क्वीर और उसके अर्थ को बेहतरीन तरीके से समझने के लिए पहले **लिंग, जेंडर और लैंगिकता** नामक तीन शब्दों को गहराई से समझना और उनके अंतर को जानना अनिवार्य होजाता है I

सेक्स (लिंग)

लिंग में महिलाओं और पुरुषों की जैविक विशेषताएं शामिल हैं I यह मानव और जानवरों में जैविक विशेषताओं को संदर्भित करता है या शारीरिक विशेषताओं के साथ जुड़ा हुआ है जिसमें क्रोमोसोम, जीन, अभिव्यक्ति का स्तर, प्रजनन और यौन शरीर रचना शामिल हैं। सेक्स को सामान्यतः महिला या पुरुष के रूप में वर्गीकृत किया जाता था I 'Sex' या 'लिंग' का अर्थ जन्म के वक़्त निर्धारित करने वाला मनुष्यों का शारीरिक विभाजन है, जैसे पुरुष, स्त्री, इंटर-सेक्स, ऐसा कहने पर ही ये विभाजन कुछ हद तक पूर्ण हो जाता है I

जेंडर और जेंडर अस्मिता (आइडेंटिटी)

जेंडर आइडेंटिटी या जेंडर पहचान का मतलब व्यक्ति की आंतरिक भावना पुरुष हैं या महिला या फिर दोनों का मिश्रित रूप है I एक व्यक्ति के लिंग की पहचान दिमाग में है, जो बाहर दिखाई देता है, वह नहीं है I एक व्यक्ति के लिए जेंडर की पहचान सिर्फ उसकी अपनी है, अपनी सोच है जिस पर दूसरों की पहुँच नहीं है I

जेंडर से मतलब है कि कैसे एक व्यक्ति बाहरी रूप से अपना लिंग पहचान व जेंडर आइडेंटिटी दर्शाता है, इसमें फिजिकल एक्सप्रेशन शामिल हैं **I** जैसे कि व्यक्ति के कपड़ों के स्टाइल, मेकअप और सामाजिक अभिव्यंजना जैसे नाम और सर्वनाम को चुनना I जेंडर के कुछ ऐसे उदाहरण है - स्त्रीत्व**,** पुरुषत्व और उभय लिंग I

'जेंडर' की परिभाषा

जेंडर शब्द का संबंध पुल्लिंग और स्त्रीलिंग से है I हिंदी में सिर्फ दो ही लिंग है लेकिन कुछ अन्य भाषाओ में (जैसे संस्कृत और मराठी) जेंडर विभाजन की इस प्रक्रिया के तीन रूप मिलता है **-** स्त्रीलिंग पुल्लिंग और न्यूट्रल

जेंडर I वैदिक संस्कृत भाषा में नपुंसक लिंग या उभय लिंगी का प्रयोग भी देखा जा सकता है I न्यूट्रल जेंडर का विभाजन पश्चिमी देशों में स्त्रीत्व व पुरुषत्व के सामाजिक रूप से निर्धारित किए गए गुणों से अलग ही एक स्वतंत्र पहचान का होना था...I उनकी भाषा विज्ञान में संस्कृत में जो तीसरा लिंग है उसका अभिप्राय स्त्रीत्व व पुरुषत्व के गुणों से युक्त होना है जो आज भी है I अरस्तु ने कहा कि 'ग्रीक विचारक पैथगोरस ने ही भाषा में स्त्रीत्व, पुरुषत्व और न्यूट्रल शब्दों का प्रयोग संज्ञा के वर्गीकरण के सन्दर्भ में किया है, यह विभाजन भाषा में प्रयोग के आधार पर था I भाषा का प्रयोग व्यावहारिक है, यह सामाजिक सन्दर्भ से अलग नहीं है I

Sexuality (लैंगिकता)

लैंगिकता को एक इंसान के शरीर एवं इच्छाओं के साथ जोड़ते हुए समझा जाना चाहिए I लैंगिकता को स्वाभाविक रूप से प्राकृतिक और सार्वभौमिक अनुभवों के रूप में नहीं समझा जाना चाहिए, जिनका गठन सामाजिक और राजनीतिक बल द्वारा हुआ है I यह वर्ग जाति और नस्ल से, खासकर जेंडर आस पास सत्ता के संबंधों से जुड़ा हुआ है I लैंगिकता की सांस्कृतिक समझौता स्त्रीत्व व पुरुषत्व के सामान्य आशयों पर गढ़ा गया है और वह पुरुष और स्त्री के लिए समाज द्वारा पूर्व निर्धारित होती है I

रूमानी आकर्षण और लैंगिक बर्ताव के आधार पर लैंगिकता की पहचान होती है I लैंगिकता के आधार में क्वीर का विभाजन बहुत ज्यादा है ILGBTQIA+ में 'T'और 'I' को छोडकर ज़्यादातर विभाजन लैंगिकता के आधार पर है I

सेक्स, जेंडर एवं लैंगिकता में अंतर

सेक्स प्रकृति की देन है, जब कि जेंडर मनुष्य की उपज है I जेंडर में विचार और एहसास के अनुसार बदलाव आ सकता है I इस का मतलब सेक्स जननांगों पर निर्भर है I जेंडर हमारे विचारों पर आधारित है, इसलिए जेंडर में बदलाव आने पर सेक्स भी बदला जा सकता है I लैंगिकता सेक्स से अलग है, लैंगिकता एक बहुत व्यापक शब्द है और इसके कई घटक हैं और इसमें सिर्फ संभोग का अर्थ नहीं उस से ज्यादा कई अर्थ शामिल है...I

SOGIE

इन लोगों को सोगी **SOGIE (Sexual Orientation Gender Identity and expression)** के द्वारा समझतेहैं I लैंगिक अभिविन्यास, सालिंग अभिव्यक्ति और सालिंग पहचान के आधार पर ही वह जेंडर व लैंगिकता के किस विभाग में है, यह समझा जाता है I उदाहरण के लिए एक महिला, जन्म के अवसर पर महिला का जननांग होने के कारण एक स्त्री बताई गई थी, उसकी सालिंग पहचान महीला के ही होने के कारण उसे हम 'सिस जेंडर' महिला कह सकती है I उसकी लैंगिक रुझान पुरुषों के प्रति है, इसलिए हम उसको विषम लैंगिक कह सकते है I वह पान्ट्स पहनना पसंद करती है तो यह उसकी जेंडर एक्सप्रेशन है I तो यह एक सिसजेंडर हेट्रो और सेक्सुअल महिला है, जो पैन्ट्स पहनना पसंद करती है I यही सब मिलकर उसका अपना **SOGIE** है।

1.5.जेंडर युनिकॉर्न(Gender Unicorn)

US की एक **educational resources (ट्रांस स्टूडेंट्स) ने एक ग्राफ़िक बनाकर सेक्स जेंडर लैंगिकता को एक अलग-अलग बारीकी से समझाया है,जिसे जेंडर युनिकोर्ण कहते है I** इसका रूप और अभिकल्पना जेंडर, सेक्स और आकर्षणइन तीनो को सही रूप से विभाजित करके समझने क लिए है I हम देख सकते हैं कि यूनिकॉर्न के बगल में एक तीर है और अन्य में बस डॉट्स, ऐसा इसलिए है क्योंकि कुछ अवधारणाएं स्पेक्ट्रम या सीमा पर है, अन्य स्थाई है I

जेंडर यूनिकॉर्न के ज़रिए सालिंग पहचान

छवि पर देख सकते हैं कि यूनिकॉर्न के दिमाग के पासइंद्रधनुष का प्रतीक है जैसे यूनिकॉर्न अपने आप के बारे में सोच रहा है, वह सोच रंगीन है I ऐसा इसलिए है क्योंकि लिंग की पहचान आतंरिक है।

सामान्य सामाजिक बोध यह है कि पुरुष और महिला यहीं एकमात्र लिंग पहचान है **I** यह जेंडर का द्विआधारी **(binary)** दृष्टिकोण है। लेकिन वास्तव में लिंग की कई अलग-अलग समझ हैं I यदि आप किसी पुरुष या महिला होने के साथ विशेष रूप से पहचान नहीं करते हैं और इसके बजाय आपको लगता है कि आप दोनों के बीच कहीं फिट हैं, तो आप **की पहचान** गैर-द्विआधारी **(Non- binary,** अयुग्मक) है **I** कई देश जेंडर के लिए मात्र पुरुष व स्त्री की अभिकल्पना से तो बहुत आगे निकल चुकी है **I**

जेंडर यूनिकॉर्न के बाहर आप कुछ हरी बिंदियाँ देख रहे है वह जेंडर एक्सप्रेशन का प्रतीक है क्योंकी आपका जेंडर एक्सप्रेशन(सालिंग अभिव्यक्ति) बाहर दिखाई देता है I सालिंग अभिव्यक्ति **के आधार पर ही दुसरे लोग आपके जेंडर को समझते है, जैसे जो** वेशभूषा आप पहनते है, आपकी बातें, आपकी चाल-चलन, आपके बाल, मेक -अप, जो दिन-ब-दिन बदलता भी जाएगा, फिर भी जेंडर एक्सप्रेशन से ही लोग आपकी जेंडर पहचान को समझते है I

यूनिकॉर्न के दिल की जगह परनारंगी और लाल रंग के दिलों का तस्वीर दिया गया है, ये शारीरिक और भावनात्मक आकर्षण को दिखाने के लिए है I इनदोनों का अर्थअति व्याप्त होगया है और सामान्य रूप से आपकी लैंगिकता और लैंगिक अभिन्यास का प्रतिनिधित्व भी करता है I 'लाल रंग का दिल' शारीरिक आकर्षण को और 'नारंगी' भावनात्मक आकर्षण को दिखाता है I

शारीरिक आकर्षण किसी व्यक्ति की विशेषताओं को संदर्भित करता है जो आपको शारीरिक या यौन रूप से आकर्षित कर सकता है। शारीरिक आकर्षण कई कारणोंसे आ सकता है, इसमें किसी की लिंग पहचान, लिंग की अभिव्यक्ति या जन्म के समय पर निर्धारित किए गए लिंग के आधार पर भी हो सकता है I

यह शारीरिक और भावनात्मक आकर्षण कई दूसरी बातों से भी हो सकता है, वह किसी खास व्यक्ति के व्यक्तित्व पर भी हो सकता है I कुछ लोग अपने से विपरीत लिंग के से आकर्षित होते है, कुछ अपने ही लिंग के लोगों के प्रति I

कई लोगों के मत के अनुसार ये आकर्षण की व्याख्यान कभी पूरा नहीं होता, इसीलिए वे अपने आपको **(queer)** क्वीर कहते है I एक स्पेक्ट्रम के रूप में आकर्षण या रुझान के बारे सोचना चाहिए, जिसके कई विभाजन है I कुछ लोग ऐसे भी होते है जिनको किसी से भी आकर्षण व लैंगिक रुझान नहीं रहता उनको अस्सेक्सुँल कहते है I जेंडर युनिकोर्ण के ज़रिए सेक्स,जेंडर और लैंगिकता की स्पेक्ट्रम को समझना आसन होजाता है I

क्वीर का नामकरण

क्वीयर लोगों के लिए एक अनुकूल और स्वीकार्य नाम देने में सामान्य रूप से भारत ही नहीं सभी राज्य और भाषाएँ असमर्थ हुए I तृतीय लिंगी या भिन्न लिंगी नाम क्वीर लोगों को स्वीकार्य नहीं है I भिन्न लिंगी शब्द के बारे में वे मानते है कि उनको भिन्न लिंग मानकर समाज के मुख्यधारा से हटाने की सादिश है I इस शब्द को नकारते हुए क्वीर लोग यह भी आह्वान करते है कि हम किसी से भिन्न नहीं है I

अब व्यापक तौर पर इस्तेमाल किये जाने वाला 'किन्नर' शब्द के लिए विवाद चल रहा है I हिमाचल की एक जनजातीय जिला किन्नौर को कालांतर में किन्नौर देश नाम से पुकारने लगा I इसके निवासी किन्नौरा कहलाते थे, यहां रहने वाले जनजाति आज भी किन्नौर और किन्नर नाम से ही जाने जाते है I हिमाचल प्रदेश के रहने वाला मशहूर साहित्यकार एस .आर हरनोट ने अपने लेख और कहानी दोनों में इस बात को उद्घाटित किया है I इसलिए किन्नर शब्द अभी असमंजस में रहनेवाला एक शब्द है,जिसको ज़्यादातर तृतीय वर्ग द्वारा अपनाया हुआ है, और ऐसे ही आगे बढ़ रहा है I

LGBTQIA+

वह संक्षिप्त रूप जो अक्सर ऐसे व्यक्तियों का वर्णन करता है जो विषमलैंगिक या सिस जेंडर के रूप में नहीं पहचाने जाते।

LGBTQIAAP2S... इस तरह ये विभाजन आगे जाता है I इसके संक्षिप्त अक्षरों में 'L' लेस्बियन के लिए, 'G' 'गे' के लिए,'B' बईसेक्सुअल या उभयलिंगी के लिए, 'T' ट्रांसजेंडर के लिए प्रयुक्त किया जाता है I 'Q'के लिए दो अर्थ बताया जाता है I एक क्वीर के लिए,जो सामान्य रूप से एक अवारित शब्द के रूप में उपयुक्त किया जाता है I दूसरा अर्थ Q माने क्वेसटीयन व सवाल है जो एक विशेषव्यक्ति द्वारा अपने जेंडर और लैंगिकता पर उठाया जाता है 'I' इंटरसेक्स के लिए हैं। 'A' अक्षर आली (ally) के लिए है I जो क्वीयर लोगों को मानसिक और प्रायोगिक रूप से समर्थन करता है, सहारा देता है उनको Ally कहते है I दूसरा'A'एसेक्सुअल के लिए जो किसी से भी लैंगिक रुझावनहीं रखता, उन लोगों में सिर्फ रुमानी रुझाव होता है I 'P' पनसेक्सुअल शब्द का संक्षेप है, जो bisexual शब्द से अर्थ व्यप्ति में अलग है, ऐसे एक व्यक्ति को किसी भी चीज से रुझाव हो सकता है I '2S' दो स्पिरिट या दो आत्माओं के लिए खड़ा है, जो व्यक्तित्व, लैंगिकता और जेंडर आइडेंटिटी में LGBTQIA+ में प्रतीक इस तथ्य को दर्शाता है कि कई यौन अभिविन्यास और लिंग पहचान हैं जो व्यापक LGBTQIA+ समुदाय का हिस्सा हैं

निष्कर्ष

क्वीर एक विशाल स्पेक्ट्रम है, उसके विभाजन लिंग, जेंडर और लैंगिकता के आधारों पर अलग-अलग रूप से होता है I सेक्स या लिंग के आधार पर स्त्री पुरुष और इंटर सेक्स, जेंडर के आधार पर सिस जेंडर, ट्रांसजेंडर आदि I जन्म के अवसर पर निर्धारित लिंग में बदलाव आता है, परिणित होता है तो उसे ट्रांसजेंडर कहते है, बदलाव नहीं आता है तो सीस जेंडर कहते है I LQBTQIA+ के ज़्यादातर अन्य विभाग लैंगिकता के आधार पर होने वाले विभाजन से उभरे है I सेक्स, जेंडर और लैंगिकता की पहचान करने के लिए SOGIE (लैंगिक अभिविन्यास, जेंडर पहचान और जेंडर अभिव्यक्ति) समझना अनिवार्य है I क्वीर नामक एक छाता शब्द के अंतर्गत वे सभी लोग आते है

जो विषम लैंगिक व सिस जेंडर नहीं है I अर्थात जिसकी जेंडर स्त्री व पुरुष का नहीं हो या जिसकी लैंगिकता समाज के कायदे के अनुकूल नहीं हो जिसको समाज विचित्र कहता आया हो, और उनको उसी अर्थ में क्वीर नाम प्राप्त हुआ I हाशिये में पड़े सभी सभी के लिए आवाज़ उठाना क्वीर सिद्धांत है और कवीर सिद्धांत ने जेंडर व लैंगिक अल्पसंख्यकों को क्लोजेट से बाहर लाने के लिए बहुत कुछ किया है I

हिंदी साहित्य में आदिवासी समाज का चित्रण

[1]अनिल रोडू अहिरे, [2]डॉ. अशोक शामराव मराठे

[1]सी. गो. पाटील महाविद्यालय साक्री, [2]यु. पी. कॉलेज दहिवेल

सार :

हिंदी साहित्य के भारतीय समाज में बहुसांस्कृतिक, बहुवर्णी ढाँचा जिवंत दस्तावेज रहा है। साहित्यिक परंपरा की दृष्टीकोण से देखा जाए तो आदिवासी समाज का चित्रण कई सालों से अपेक्षित रहा है। बिसवी सदी के उत्तरार्ध से इस विषय को साहित्य का केंद्रबिंदू बनाया गया। आदिवासी समाज अपनी अनोखी संस्कृति, विशिष्ट जीवन-पद्धती, संघर्ष, प्रकृति-सहजीवन एवं शोषण-विरोधी चेतना के बदौलत साहित्यकारों का ध्यान केंद्रित करणे में सफल रहा है। प्रस्तुत शोधालेख में हिंदी साहित्य में चित्रित आदिवासी समाज की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, विशेषताएँ, प्रमुख साहित्यकारों एवं कृतियों का विश्लेषण किया है, साथ ही यह भी वर्णन किया है कि किस तरह से समकालीन साहित्य में आदिवासी चेतना एक प्रमुख विमर्श के रूप में सामने आ रहा है।

बीज शब्द-:

हिंदी साहित्य, जनजातीय चेतना, आदिवासी समाज, लोकसंस्कृति, आदिवासी विमर्श

भूमिका-:

हिंदी साहित्य में आज भी आदिवासी समाज की स्थिति दयनीय एवं करूणा से ओतप्रोत दिखाई देती है। रोजगार की खोज और आधुनिकीकरण के नाम पर खत्म होते हुए जंगल, विस्थापन यह उनकी प्रमुख समस्या है। वर्तमान समय में जब आदिवासियों को उनकी संपत्ती जल, जमीन और जंगल से उन्हें अलग कर दिया जा रहा है, तब उनके मन में विद्रोह का भाव निर्माण हुआ है। इतना सबकुछ होने के बावजूद भी अपने संस्कारों और संस्कृतियों की गरिमा बनाए रखने में वे सक्षम दिखाई देते है। समाज निर्माण के साथ-साथ उनका विकास में समकालीन साहित्य अपनी भूमिका भलीभाँति निभाता हुआ नजर आता है। आदिवासी समाज के जन-जीवन का चित्रण समय-समय पर हिंदी साहित्य में हो रहा है, क्योंकि यहाँ का मूलनिवासी आदिवासी है। आदिवासी शब्द का अर्थ इस प्रकार है- पहले से रहने वाले लोग, मूल निवासी आदि। आदिवासीयों को अनुसूचित जनजाति के नाम से भारतीय संविधान में संबोधित किया है। जब आदिवासी साहित्य को हिंदी साहित्य में तलाश करते है तब थोडी बहुत मात्रा में आदिवासी समूदाय में जगा हुआ आत्मसन्मान हमें उनकी और आकर्षित करता है। क्योंकि वे यहाँ के मूलनिवासी है। भारत में आदिवासी जनजातीयों को लगभग सात विभागों में विभाजित किया है जैसे- पूर्वीमध्य, पूर्वोत्तर, उत्तर, दक्षिण-पश्चिम एवं द्वितीय क्षेत्र आदी। आदिवासीयों की मूल पहचान उनका अलग अपना धर्म तथा वे प्रकृति की पूजा करने वाले लोग है। भारत में मुख्य रूप से कोकणा-कोकणी, भील, मावची, पावरा, गोंडख दारू, लेपचा, मीना, कोली, दुबारी, चकमा, बोरी, पासी, सपेरे, नट, शांसी, मुंडा, आपातानी, कंजर, मेंबा, खामती, तालीम, तगीन, मोमपा, संथाल,गोंड आदि जातीयों का समावेश है। आदिवासी विमर्श ने हिंदी साहित्य में अपनी एक अलग पहचान बनाई है। आदिवासी साहित्य के प्रमुख रचनाकारो में डॉ. स्नेहलता नेगी, उषाकिरण आत्राम, हरिराम मीना, डॉ. शोभा याल्मो, डॉ. गंगासाय मीना, वाल्टर भेगार, महादेव टोप्पो, पिटरपौल आदि रचनाकारो रचनाकारों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

आदिवासी शब्द की अवधारणा-:

आदिवासी यह शब्द 'आदि' एवं 'वासी' से मिलकर बना है, जिसका शाब्दिक अर्थ है- 'प्राचीन काल से रहने वाले: या 'मूल निवासी'। रामचंद्र वर्मा के मतानुसार आदिवासी शब्द का अर्थ है- "किसी देश या प्रांत के वे निवासी जो बहुत पहले से वहाँ रहते आए हो जिनके बाद और लोग भी वहाँ आकर बसे है आदिम निवासी।, आधुनिक भारत में उडीसा, बिहार, मध्य प्रदेश आदि पुरानी जातीयाँ।"1 नालंदा विशाल शब्द सागर के अनुसार आदिवासी शब्द का अर्थ है- "मूल निवासी। आदीम निवासी"।2 इम्पेरियल गजेटीयर के अनुसार आदिवासी शब्द की परिभाषा इस प्रकार है

"आदिवासी जनजाति परिवारों के एक ऐसे समुदाय का नाम है जिसका एक सामान्य नाम हो, समान बोली हो, जो एकसमान भू-भाग पर रहता हो या उस भू-भाग को अपना मानता हो और जो अपनी जाती के भीतर विवाह करते हो।"3 उपरोक्त मतो को देखने के बाद पता चलता है की 'आदिवासी' इस शब्द के विभिन्न अर्थ है। आदिवासीयों को केवल एक ही नाम से न पहचानकर उसे अलग अलग नामों से पहचाना जाता है। जैसे जो लोग मूलतः से किसी स्थान या प्रदेश में रहते है और वे प्रारंभ से ही उस प्रदेश या स्थान के निवासी है उसे ही आदिवासी कहना युक्तिसंगत होगा जो लोग घने जंगलो, वनों में एवं दरियों में समूह बनाकर जीवन आपण करते है उन्हें ही आदिवासी कहना उचित होगा।

हिंदी साहित्य में आदिवासी समाज-:

'इतवा मुंडा ने लढाई जीती' यह कहानी कहानीकार महाश्वेता द्वारा रचित है। कहानी का प्रमुख नायक इतवा मुंडा है, जो की एक छोटा-सा बच्चा है। यह कहानी नायक इर्दगीर्द घुमती है। इतवा मुंडा के बचपन में ही माँ-बाप का देहांत हो चुका था। उनका पालन- पोषण उनके दादाजी मंगल ने किया है। दादाजी इतवा को पढा-लिखाकर एक अच्छा नागरिक बनाना चाहते है। रचनाकार ने इस कहानी में मुंडा आदिवासीयों का संघर्ष का चित्रण किया है। नायक इतवा के दादाजी मंगल मोतीबाबू नामक बडे व्यक्ती के पास काम करते है, जिससे अपना और अपने पोते का भरण पोषण करते थे। इतवा भी इस काम में उसकी सहाय्यता करता था, यही बात दादाजी को अच्छी नही लगती थी। वे चाहते थी की उनका पोता पढे और उसे निरंतर प्रोत्साहित करते हुए दिखाई देते है। किंतु बडे व्यक्ती मोती बाबू को यह बात पसंद नही आती है, क्योंकि वे चाहते है कि मुंडा जातीयों के आदिवासी शिक्षित न हो सके। अगर वह पढ-लिखकर शिक्षित हो गए तो उनके खेतों का काम करने के लिए मजदूर कहा से मिलेंगें। "जब तक समाज में मोतीबाबू जैसे लोग रहेंगें है तब तक आदिवासीयों आगे नही बड सकेंगे।'4 आदिवासीयों की प्रमुख समस्या है कि उन्हें दो वक्त का खाना भी नसीब नही होता है। इसलिज वे अपने बच्चों को पढने लिखने की उम्र में खेती के काम पर भेजना पसंद करते है।

'गायब होता देश' उपन्यास में रचनाकार रनेंद्र ने झारखंड के मुंडा आदिवासी समुदाय को केंद्रबिंदू बनाकर लिखा है। उपन्यासकार ने आदिवासी जीवन को अपनी तुलिका का विषय बनानेवाले सुप्रसिद्ध कथाकार चर्चित कहानीकार के रूप में पहचाने जाते है। आप ने अपना लेखन कार्य भारतीय प्रशासनिक सेवा में सक्रिय रहते हुए आरंभ किया है। प्रशासनिक सेवा में काम करते हुए उन्हें आदिवासीयों में रहने का तथा उन्हें समजने का अवसर प्राप्त हुआ था। आदिवासीयों संघर्ष को उन्होंने एक नया आयाम दिया है। आदिवासी समाज एवं संस्कृति को आपने विस्तृत रूप में साहित्य के माध्यम से दिखाने का प्रयास किया है, और काफी हद् तक सफल भी हुआ है। इस उपन्यास के जरीए आदिवासी समाज की प्रमुख समस्या, संस्कृति कला और संकट की घडी का चित्रण किया है। उपन्यासकार ने उपन्यास में बाबा रामदयाल मुंडा की स्मृति, दीदी दयामनी बारला तथा इरोम शर्मिला चानु के जीवन में आए हुए संघर्ष और उनके जज्बे को समर्पित किया है। लेखक ने उपन्यास के माध्यम से यह दर्शाने का प्रयास किया है की किस तरह विकास के नाम पर तत्कालीन और वर्तमान समय में आदिवासी मुंडा समाज, सभ्यता तथा संस्कृती को नष्ट किया जा रहा है। आदिवासीयों को जल, जमीन, जंगल से आज के समय में विकास के नाम पर उन्हें वंचित किया जा रहा है। अलग-अलग प्रकार से उनके उपर जुल्म हो रहे है। आधुनिक युग परिवर्तन का युग माना जाता है लेकिन यह परिवर्तन जनजातीय जीवन के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि बिंदुओं को प्रभावीत करता हुआ नजर आता है।

उपन्यासकार संजीव द्वारा सृजन किया हुआ उपन्यास 'जंगल जहा शुरू होता है' यह ख्याती प्राप्त उपन्यास है। इसमें लेखक ने भारत और नेपाल के सीमा पर विस्तारित रूप से फैले हुए घने जंगलों में जीवन-यापन करने वाले थारु आदिवासीयों का चित्रण किया है। थारु आदिवासीयों ने अपना स्वाभिमान अंग्रेजों को कभी-भी नही बेचा और उनकी गुलामी को मरते दमतक स्वीकार नही किया, किंतु अंग्रेजों ने उनके इस रवैए को भापकर उन्हें डाकू तथा चोर बना दिया है। उपन्यास का पात्र पुलिस अधिकारी कुमार जो की इमानदार है, उसका सामना एक दिन थारु आदिवासीयों से होता है तब उसे उनके अवैद्य कार्य का पता चलता है। कुमार पुरी इमानदारी के साथ चोर एउ डाकूओं को गिरफ्तार करना चाहता है, लेकिन भ्रष्टाचारी शासनव्यवस्था तथा मुख्यमंत्री द्वारा उनका अपने ही विभाग के लोगों के सामने उसे अपमानित किया जाता है। ऑपरेशन ब्लॅक पॉइंथन के अंतर्गत कुमार को पश्चिमी चंपारण में उपअधीक्षक पुलिस के पद पर उसका प्रमोशन किया जाता है। इसलिए उसका पाला परशुराम एवं काली नामक डाकूओं पडता है, जो की खुदकी मजबुरियों के कारण डाकू बनना पडा था। आरंभ में वे नारीयों को बेचने का कार्य करते थे बाद में वे हथियार बेचने लग

जाते है। आदिवासी समाज में शिक्षा का प्रभाव कम मात्रा में होने के कारण मजबूरन उन्हें ऐसे काम करने पडते है। आदिवासी समाज अशिक्षित एवं अनपढ होने के कारण उनमें अंधविश्वास उनके मन मे ऐसे घर कर जाता है मानो यही सारी बातें उन्हें सही लगती है। इसलिए इससे हटकर अलग विचार नही कर पाते है।

महिला रचनाकारों में मेहरुन्निसा परवेज अपना अलग महत्व रखती है। आप ने अपना कहानी संग्रह 'मेरी बस्तर की कहानियाँ' में बस्तर में रहने वाले आदिवासी जनजातियों की समस्याओं को यथार्थ रूप में चित्रीत किया है। इस संग्रह की कहानीयों में आदिवासी समाज के अस्तित्व को समाज की मुख्य धारा के सामने लाने का प्रयास किया हुआ दिखाई देता है।

उपन्यासकार भगवानदास मोरवाल द्वारा लिखित 'काला पहाड' इस उपन्यास में आदिवासी भारतीय मुसलमानों को केंद्र में रखकर किया है। मेव नामक आदिवासी जाँती का इस उपन्यास में उनके संघर्षो का चित्रण किया है। उपन्यास में प्रमुख रूप से राजस्थान और उत्तर प्रदेश की सीमाओं पर रहने वाले मेव जनजाती का विस्तृत रूप में चित्रण किया है।

निष्कर्ष-:

कुलमिलाकर कहा जा सकता है कि हिंदी साहित्य में चित्रित आदिवासी समुदायिक के जीवन में आनेवाले कठीनाइयों तथा संघर्ष को वास्तविक रूप में उजागर करने का प्रयास किया है। साहित्य के माध्यम से इस समुदाय में पनपने वाली समस्याओं तथा उनका संघर्ष साथ ही अपने अस्तित्व का अधिकार के प्रति समाज में चेतना जगाने का प्रयास हिंदी साहित्य ने किया है। हिंदी कहानी तथा उपन्यासों में आदिवासी समाज का शोषन, अधिकार तथा उनके जल, जमीन और जंगल पर धोके से किया हुआ अतिक्रमण का चित्रण दिखाई देता है। हम कह सकते है कि तत्कालीन समय से लेकर वर्तमान समय तक उनके अस्तित्व पर जो खत्रे के बादल मंडरा रहे है उसे आईना दिखाने का कार्य हिंदी साहित्य ने काफी हद तक किया हुआ दिखाई देता है।

संदर्भ-:

1) सं. रामचंद्र वर्मा- मानक हिंदी कोश (पहला खंड)- पृ. 164
2) सं. पा. नवल जी- नालंदा विशाल शब्द सागर- पृ. 126
3) डॉ. शिवतोषदास- भारत की जनजातियाँ- पृ. 75
4) सं. डॉ. जिषा. एम. एन. हिंदी साहित्य में चित्रित समकालीन विमर्श- पु. 39

ISSN : 2278-9308
February 2026

त्रिलोचन के काव्य में कृषक जीवन का यथार्थ

डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील
सी.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री

सार :

हिंदी के प्रमुख प्रगतिशील कवि त्रिलोचन का काव्य किसान के जीवन का विश्लेषण प्रस्तुत करता है। त्रिलोचन की कविता भारतीय देहाती जीवन एवं किसान की वास्तविक परिस्थितियों से गहरे रूप में जुड़ी हुई है। उन्होंने किसान को केवल सहानुभूति या करुणा का पात्र न बनाकर उसे श्रमशील, संवेदनशील और संघर्षशील मनुष्य के रूप में चित्रित किया है। उनके काव्य में किसान का जीवन अभाव, कर्ज़, मौसम की अनिश्चितता, सामंती और पूँजीवादी शोषण के दबावों के बीच आकार लेता है, फिर भी वह जीवन से पलायन नहीं करता। त्रिलोचन के काव्य में भूमि और किसान का संबंध केंद्रीय महत्व रखता है। भूमि उनके लिए मात्र उत्पादन का साधन नहीं, बल्कि किसान की पहचान, अस्मिता और अस्तित्व का आधार है। किसान का श्रम उनकी कविता में गरिमा और सम्मान के साथ उपस्थित होता है। भाषा और शिल्प की दृष्टि से त्रिलोचन की कविता सहज, बोलचाल के निकट और ग्रामीण जीवन से उपजी हुई है, जो किसान-विमर्श को अधिक प्रामाणिक बनाती है।

बिज शब्द-: त्रिलोचन, किसान-विमर्श, ग्रामीण जीवन, प्रगतिशील कविता, श्रम, हिंदी कविता

भूमिका-: भारतीय समाज की सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक संरचना का मूल आधार कृषि और किसान रहा है। प्राचीन काल से ही किसान भूमि से जुड़ा हुआ न केवल अन्न उत्पादन करता रहा है, बल्कि उसने सभ्यता और संस्कृति के विकास में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। इसके बावजूद, इतिहास के विभिन्न चरणों में किसान वर्ग उपेक्षा, शोषण और असमानताओं का शिकार होता रहा है। औपनिवेशिक शासन, सामंती व्यवस्था और आधुनिक पूँजीवादी तंत्र ने किसान की स्थिति को और अधिक जटिल बना दिया। ऐसे परिवेश में साहित्य, विशेषकर कविता, किसान के जीवन-संघर्ष, पीड़ा और चेतना को अभिव्यक्त करने का सशक्त माध्यम बनकर उभरी। हिंदी कविता की परंपरा में किसान-विमर्श का विकास सामाजिक यथार्थ की अभिव्यक्ति के साथ जुड़ा हुआ है। भक्तिकाल की निर्गुण चेतना से लेकर छायावादोत्तर और प्रगतिशील कविता तक किसान और श्रमिक जीवन के विविध रूप दिखाई देते हैं। आधुनिक हिंदी कविता में यह विमर्श अधिक स्पष्ट और सचेत रूप में सामने आता है, जहाँ किसान को केवल प्रकृति के साथ रमण करने वाला पात्र न मानकर सामाजिक-आर्थिक संरचना से प्रभावित एक संघर्षशील मनुष्य के रूप में देखा गया।

त्रिलोचन हिंदी के ऐसे कवि हैं जिनकी कविता ग्रामीण जीवन की सघन अनुभूति से जन्म लेती है। उनका काव्य जीवन के यथार्थ से सीधे जुड़ा हुआ है और उसमें किसी प्रकार का कृत्रिम सौंदर्यबोध या भावुकता नहीं मिलती। स्वयं ग्रामीण पृष्ठभूमि से आने के कारण उन्होंने किसान के जीवन को निकट से देखा और भोगा। यही अनुभव उनकी कविता को प्रामाणिकता प्रदान करता है। त्रिलोचन के यहाँ किसान न तो महज़ दया का पात्र है और न ही केवल क्रांति का घोषणाकर्ता, बल्कि वह धैर्य, श्रम और संघर्ष से जीवन को आगे बढ़ाने वाला सामान्य मनुष्य है। त्रिलोचन का काव्य किसान की दैनिक समस्याओं जैसे भूमि से जुड़ा लगाव, फसल की चिंता, मौसम की मार, कर्ज़ का दबाव और सामाजिक शोषण को सहज भाषा में प्रस्तुत करता है। उनकी कविता में किसान का जीवन किसी एक क्षणिक घटना तक सीमित नहीं रहता, बल्कि वह एक सतत संघर्ष की कथा बन जाता है। इस दृष्टि से त्रिलोचन का किसान-विमर्श न केवल साहित्यिक, बल्कि सामाजिक अध्ययन का भी महत्वपूर्ण विषय बन जाता है। इस शोध-पत्र का उद्देश्य त्रिलोचन के काव्य में निहित किसान-विमर्श का विश्लेषण करना है और यह स्पष्ट करना है कि उनकी कविता किस प्रकार किसान की पीड़ा के साथ-साथ उसकी श्रम-संस्कृति, चेतना और मानवीय गरिमा को अभिव्यक्त करती है। साथ ही यह अध्ययन समकालीन संदर्भों में त्रिलोचन की प्रासंगिकता को भी रेखांकित करता है। त्रिलोचन के काव्य में किसान का जीवन-यथार्थ अत्यंत सजीव, प्रामाणिक और यथार्थपरक रूप में उपस्थित है। उनकी कविता किसान के जीवन को किसी आदर्श या रोमांटिक आवरण में प्रस्तुत नहीं करती, बल्कि उसके दैनिक संघर्ष, अभाव और असुरक्षा को स्पष्ट रूप से सामने

लाती है। त्रिलोचन का किसान प्रकृति, समाज और व्यवस्था तीनों से निरंतर जूझता हुआ दिखाई देता है। उसका जीवन मेहनत, प्रतीक्षा और अनिश्चितता के बीच गुजरता है।

"बरखा मेघ मृदंग थाप पर
लहरों से देती है जी भर
रिम झिम रिम झिम नृत्य ताल पर
पवन अथिर आए
लातूर मोर पपिये बोले
धरतीने सोंदेश्वर खोले।"

किसान का सबसे बड़ा संघर्ष प्रकृति से जुड़ा हुआ है। वर्षा का असमय होना, कभी सूखा तो कभी अतिवृष्टि, फसल को नष्ट कर देती है। किसान का पूरा जीवन मौसम की अनिश्चितता पर निर्भर करता है। त्रिलोचन की कविता में यह चिंता बार-बार उभरती है कि महीनों की मेहनत एक झटके में मिट्टी में मिल सकती है। किसान सुबह से शाम तक खेत में श्रम करता है, फिर भी उसके भविष्य की कोई गारंटी नहीं होती। आर्थिक अभाव किसान के जीवन का स्थायी सत्य है। बीज, खाद, बैल और सिंचाई के लिए किसान को साहूकार या ज़मींदार से कर्ज़ लेना पड़ता है। यह कर्ज़ धीरे-धीरे उसके जीवन को जकड़ लेता है। त्रिलोचन के यहाँ किसान की निर्धनता किसी व्यक्तिगत कमजोरी का परिणाम नहीं, बल्कि सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था की देन है। किसान जितना अधिक श्रम करता है, उतना ही अधिक कर्ज़ में डूबता चला जाता है। त्रिलोचन की कविता में किसान का पारिवारिक जीवन भी संघर्ष से भरा हुआ है। पत्नी, बच्चे और बुज़ुर्ग सभी किसान की सीमित आय पर निर्भर रहते हैं। अभाव के बावजूद किसान अपने परिवार के प्रति उत्तरदायित्व निभाने से पीछे नहीं हटता। यह उत्तरदायित्वबोध उसकी मानवीय गरिमा को उजागर करता है। किसान का जीवन सामाजिक शोषण से भी प्रभावित है। सामंती मानसिकता, ज़मींदारी अवशेष और प्रशासनिक उपेक्षा किसान को हाशिए पर धकेल देती है। त्रिलोचन इन स्थितियों को बड़े संयम और संवेदना के साथ चित्रित करते हैं। उनकी कविता में किसान की चुप्पी एक गहरा अर्थ रखती है यह चुप्पी उसकी विवशता के साथ-साथ उसके धैर्य और सहनशीलता को भी व्यक्त करती है। इस प्रकार त्रिलोचन के काव्य में किसान का जीवन-यथार्थ संघर्ष, श्रम, अभाव और मानवीय गरिमा का समन्वय है। वे किसान को करुणा का पात्र नहीं, बल्कि जीवन से जूझता हुआ सशक्त मनुष्य के रूप में प्रस्तुत करते हैं।

"वर्षा का जल जितनी देर पात पर ठहरा
पत्थर भी गल जाऐं और गहरे से गहरा
भर दे नदियों को, तालों को खेतिहर बो दे
नए बीज कृषी के, वसुधा विराग सब खो दे।"

त्रिलोचन के काव्य में भूमि और किसान का संबंध अत्यंत गहरा, आत्मीय और बहुआयामी रूप में अभिव्यक्त हुआ है। भूमि उनके यहाँ केवल उत्पादन का साधन नहीं, बल्कि किसान की पहचान, अस्मिता और अस्तित्व का आधार है। किसान का जीवन भूमि से इस प्रकार जुड़ा है कि उसके सुख-दुःख, आशा-निराशा और भविष्य की संभावनाएँ उसी पर निर्भर करती हैं। त्रिलोचन की कविता में भूमि माँ के समान पोषक, जीवनदायिनी और सम्मान योग्य तत्व के रूप में उपस्थित होती है। किसान और भूमि का संबंध श्रम के माध्यम से स्थापित होता है। किसान अपने पसीने, परिश्रम और समय को भूमि में समर्पित करता है। हल चलाना, बीज बोना, निराई-गुड़ाई करना और फसल काटना ये सभी क्रियाएँ किसान और भूमि के आत्मिक संबंध को प्रकट करती हैं। त्रिलोचन इस श्रम को केवल भौतिक प्रक्रिया नहीं मानते, बल्कि इसे किसान के जीवन-संघर्ष और उसकी सृजनात्मक शक्ति का प्रतीक मानते हैं। त्रिलोचन के काव्य में यह संबंध द्वंद्वात्मक भी है। भूमि किसान को जीवन देती है, परंतु वही भूमि कई बार उसके दुःख और पीड़ा का कारण भी बनती है। सूखा, बाढ़ या फसल का नष्ट होना किसान के अस्तित्व पर संकट खड़ा कर देता है। इसके अतिरिक्त, भूमि पर अधिकार को लेकर होने वाला सामंती और पूँजीवादी शोषण किसान को अपनी ही ज़मीन से बेगाना बना देता है। इस स्थिति में भूमि, जो कभी उसकी शक्ति थी, उसके दुख का स्रोत बन जाती है। भूमि के प्रति किसान का भावनात्मक लगाव

त्रिलोचन की कविता में विशेष रूप से उभरता है। किसान अपनी भूमि को छोड़ना नहीं चाहता, चाहे परिस्थितियाँ कितनी ही कठिन क्यों न हों। यह लगाव केवल आर्थिक नहीं, बल्कि पीढ़ियों से जुड़े स्मृतियों, परंपराओं और संस्कारों से निर्मित होता है। भूमि किसान के लिए उसकी पहचान का प्रतीक बन जाती है।

"सडी व्यवस्था के विरुद्ध विद्रोह के लिए
मै ललकार रहा हुँ उस सोई जनता को
जिसको नेता लूट रहे है, कह कर ताको
मत, हम तो है ही, अत्याधिक विमोह के लिए।"

त्रिलोचन के काव्य में श्रम की गरिमा एक केंद्रीय मूल्य के रूप में प्रतिष्ठित है और किसान इस श्रम-संस्कृति का सबसे सशक्त प्रतीक बनकर उभरता है। उनकी कविता में किसान का श्रम केवल जीविका अर्जन का साधन नहीं, बल्कि उसके अस्तित्व, आत्मसम्मान और मानवीय पहचान का आधार है। त्रिलोचन श्रम को किसी बोझ या विवशता के रूप में नहीं, बल्कि जीवन को अर्थ देने वाली सृजनात्मक शक्ति के रूप में देखते हैं। किसान का श्रम प्रकृति के साथ निरंतर संवाद की प्रक्रिया है। खेत जोतना, बीज बोना, फसल की देखभाल करना और अंततः कटाई करना ये सभी क्रियाएँ किसान के धैर्य, अनुशासन और आशा को प्रकट करती हैं। त्रिलोचन की कविता में किसान के कठोर हाथ, पसीने से भीगा शरीर और थकी हुई आँखें उसके श्रम की गवाही देती हैं। इन बिंबों के माध्यम से कवि श्रम को सम्मान और गौरव प्रदान करता है। त्रिलोचन के यहाँ श्रम का महत्व इसलिए भी बढ़ जाता है क्योंकि वह शोषण की स्थितियों के बावजूद किया जाता है। किसान जानता है कि उसके श्रम का पूरा फल उसे नहीं मिलेगा, फिर भी वह खेत में जुटा रहता है। यह स्थिति किसान के श्रम को और अधिक गरिमामय बना देती है। कवि इस तथ्य को रेखांकित करते हैं कि समाज की समृद्धि किसान के श्रम पर टिकी है, जबकि वही किसान सबसे अधिक अभाव में जीवन जीता है।

किसान का श्रम सामूहिक जीवन का आधार है। अन्न उत्पादन के माध्यम से वह पूरे समाज का पोषण करता है। त्रिलोचन की कविता इस विडंबना को उजागर करती है कि अन्नदाता स्वयं भूखा रह जाता है। फिर भी किसान अपने श्रम पर गर्व करता है और उसे छोड़ने के लिए तैयार नहीं होता।

"है धूप कठिन
सिर पर
थम गई हवा है जैसे
दोनों दुबों के ऊपर
रख पर खीचते पानी।"

त्रिलोचन के काव्य में किसान के शोषण की समस्या केवल व्यक्तिगत दुख या पारिवारिक संकट तक सीमित नहीं रहती, बल्कि वह एक व्यापक सामाजिक और वर्गीय संरचना का परिणाम बनकर सामने आती है। कवि किसान की दुर्दशा के लिए किसी एक व्यक्ति या घटना को जिम्मेदार नहीं ठहराते, बल्कि उस व्यवस्था की ओर संकेत करते हैं जिसमें सामंती अवशेष, साहूकारी तंत्र और राज्य की उदासीन नीतियाँ किसान को लगातार हाशिए पर धकेलती रहती हैं। इस दृष्टि से त्रिलोचन का काव्य एक सशक्त वर्ग-चेतना से युक्त है। त्रिलोचन की कविता में साहूकार और ज़मींदार शोषण के प्रमुख प्रतीक के रूप में उभरते हैं। किसान अपने खेत की जरूरतों के लिए कर्ज़ लेता है और धीरे-धीरे उस कर्ज़ के जाल में फँसता चला जाता है। उसका श्रम, उसकी फसल और अंततः उसकी स्वतंत्रता भी दूसरों के नियंत्रण में चली जाती है। कवि इस शोषण को बिना तीखे आक्रोश के, लेकिन गहरी संवेदना के साथ चित्रित करते हैं, जिससे व्यवस्था की क्रूरता और भी स्पष्ट हो जाती है। किसान के शोषण में केवल स्थानीय शक्तियाँ ही नहीं, बल्कि व्यापक सामाजिक-आर्थिक ढाँचा भी शामिल है।

"हरा खेत जब लहराऐंगे
हरी पताका फहराएँगे
छिपा हुआ बादल तब उसमें
रूप बदलकर मुस्कराएँगे।"

त्रिलोचन के काव्य में यह संकेत मिलता है कि किसान की मेहनत का वास्तविक मूल्य उसे नहीं मिलता, क्योंकि उत्पादन और वितरण की पूरी व्यवस्था शोषक वर्ग के पक्ष में खड़ी है। यह स्थिति किसान को धीरे-धीरे वर्गीय चेतना की ओर ले जाती है, भले ही वह चेतना मुखर न होकर अंतर्निहित रूप में उपस्थित हो। त्रिलोचन का किसान खुला विद्रोह कम करता है, लेकिन उसकी चुप्पी में भी एक प्रकार का प्रतिरोध निहित है। वह अपनी स्थिति को समझता है और अन्य किसानों के साथ अपनी समानता को महसूस करता है। यही बोध वर्ग-चेतना का आधार बनता है। कवि किसान को क्रांति का नायक नहीं बनाते, परंतु उसकी अनुभूति और समझ को सामाजिक परिवर्तन की संभावित शक्ति के रूप में प्रस्तुत करते हैं।

निष्कर्ष-:

त्रिलोचन के काव्य में किसान-विमर्श हिंदी कविता की उस जनपक्षीय परंपरा को सुदृढ़ करता है, जिसमें साहित्य समाज के हाशिए पर खड़े वर्गों की वास्तविक स्थितियों और संघर्षों को अभिव्यक्त करता है। उनकी कविता किसान को केवल दया या करुणा का पात्र नहीं बनाती, बल्कि उसे श्रमशील, संवेदनशील और आत्मसम्मान से युक्त मनुष्य के रूप में प्रस्तुत करती है। किसान का जीवन उनके काव्य में प्रकृति, समाज और व्यवस्था के दबावों के बीच निरंतर संघर्ष करता हुआ दिखाई देता है, फिर भी वह जीवन से पलायन नहीं करता। त्रिलोचन के यहाँ भूमि और किसान का संबंध, श्रम की गरिमा, शोषण की संरचना और अंतर्निहित वर्ग-चेतना ये सभी तत्व आपस में गहराई से जुड़े हुए हैं। उनकी कविता यह स्पष्ट करती है कि किसान का शोषण किसी व्यक्तिगत असफलता का परिणाम नहीं, बल्कि एक अन्यायपूर्ण सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था की देन है। साथ ही, किसान की चुप्पी और धैर्य में भी एक संभावित प्रतिरोध निहित है, जो भविष्य में परिवर्तन का आधार बन सकता है।

संदर्भ-:

1) त्रिलोचन- बादल घिर आए- सब का अपना आकाश- पृ. 9
2) त्रिलोचन- उठ किसान ओ- ताप के ताए हुए दिन- पृ. 12
3) त्रिलोचन- वर्षा का जल जितनी देर- त्रिलोचन संचयिता- पृ. 175
4) त्रिलोचन- सडी व्यवस्था के विरुद्ध- अनकहनी भी कुछ कहनी है- पृ. 243
5) त्रिलोचन- धरती- पृ. 43

21 वी शतीमें नयी शिक्षानीतिका परामर्श

प्रा.डॉ. अमृत निंबा वळवी
गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्ट चे कला, वाणिज्ये एवंम विज्ञान महाविद्यालय नगांव,तह. जिला. धुलिया. महाराष्ट्र
Emai-amrutv68@gmail.com

प्रस्तावना :-

कोराना महामारी की बहुत गंभीर स्थिती और दशा को हमने देखा है। जैसे सारा शिक्षा तंत्र थम सा गया था। समय की हालात और सरकार तथा प्रशासन के मार्गदर्शन को देखते हुए देश में हर दिन बढते कोरोना मरीज के आंकडे विचार मंथन के लिए विवश कर रहे थे। कहा जाता था कि की देश ,पाएगी नहीं रुक रफतार तेज की याँदुनि देश अब , तरक्की और विश्व की व्यापक धाराणाओं को रोक पाना असम्भव सा लग रहा था के महामारी हुई फैली में विश्व किन्तु , मानवजा सारी बदौलतति को घर पर रुकने के लिए मजबूर कर दिया था। स्कुल कॉलेज बंद थे। किसी से मिलना , जै में समय वर्तमान था। गया हो दुरुह अत्यंत करना वार्तालापसे शिक्षा पध्दति रुक सी गई थी। और ऐसी भयावह स्थिति में मनुष्य स्वंय को सुरक्षित रखने की कोशिश में जुटा हुआ था। ऐसे में बच्चों की पढाई उनकी ,रहें नहीं पीछे वे में अध्ययन , मार्ग के सरकार इसलिए पडे न कमजोर माध्यम का शिक्षा उनकी ,आए नहीं रुकावटे कोई में शिक्षादर्शन तत्वों का पालन करते थे इसलिय मेरे विचार से पध्द शिक्षा आनलाईन'ति थी। रही कर कार्य का संजीवनी लिए के भविष्य के बच्चों यह ' शिक्ष नयी में शती वी21ा नीति का परामर्श करना आवश्यक है।

जिससे आनेवालो दिनों तक जबयह महामारी की विपत्ती टली तब तक के माध्यमों संचार 'मिडिया आनलाईन' बन कार्य उचित करना प्रावधान का शिक्षा जरिएगया था।

विषय का विश्लेषण :-

इन्स्ट्राग्राम: व्हॉटअप्प/

वर्तमान समय में काफी लोकप्रिय रहनेवाले ऐसे अत्यंत महत्वपूर्ण ॲप हे जीनके माध्यम से हम अध्ययन अध्यापन का कार्य कर सकते हैं। इसमें भी शर्त यही होती है कि हो 'इंटरनेट' हो 'मोबाईल अंड्राइड' पास के विद्यार्थीयों , किया अपलोड को टॉपिक महत्पूर्ण के अध्यापन दिन हर करके तैयार गृप्स के विद्यार्थीयों हमारे जीनसेजाता था और , कर प्राप्त को जानकारी पूरी जूडकर विद्यार्थीते थे। कभी-कभी समस्या निर्माण हुई में समझने समस्या मोटी-छोटी कोई , जा हो समाधान का समस्या हमारी से आसानी ,देना कर शेअर में गृप्स को प्रश्न उस तो ,हो रही आ नहींता था। और इन्स्ट्राग्राम गृप पर स जूडकर से माध्यम के काम्प्रेसिंग व्हीडियो को सभी जायेगी हो संभव की पढाई 'आनलाईन'भी एक साथ अध्ययन अध्यापन का बहुत ही सरल तरिका अपना कर लाभ उठा सकते थे। अंत: महामारी को देखते हुए मेरे मत से ऐसे गृप्स तैयार करके शिक्षा को प्राप्त कर सकते है। उस समय में यही मांग सरकार और समाज की थी। हर विद्यार्थी को पढना है विद्यार्थी में ढाईप ऐसी इसलिए ,को किसी भीड भरे माहोल में जाने की कोई आवश्यकता न हो इसलिय ऑनलाईन शिक्षा पध्दति महत्वपूर्ण कार्य निभ रही थी।

फेसबुक-: उपयोग का टेलिग्राम ,झुम मिट/

समय के साथ चलने के लिए आज हमने इस महामारी से बचकर शिक्षा ,प्राप्त की है। 'तिपध्द शिक्षा आनलाईन' ,हैमहत्वपूर्ण भूमिका निभ रही थी। इसमें कोई दुमत नहीं था। यह युग विज्ञान का युग है का इंटरनेट ,संगणक मोबाईल , समस्या भी कोई में मन हमारे है। दि कर कैद में मोबाईल से छोटे एक जानकारी की विश्व आज हमें ने विज्ञान है। युग चंद हम से माध्यम के गुगल उसे तो हुई निर्माणिक्षण में समाधान प्राप्त कर जानकारी हासिल कर सकते है। इसलिए आज की शिक्षा पध्दति में हम फेसबुक या मिट ॲप झुमविद्यार्थी सभी करके इस्तेमाल का टेलिग्राम ,यों एक ही छोटे से परदे पर लाईव्य जुड़ सकते है। शिक्षक भी घर बैठे विद्यार्थीयों को दिए गये समय पर 'आनलाईन'अध्यापन का महत्वपूर्ण कार्य हमने किया है।

यु-: ट्युब-

मिडीया शिक्षा माध्यम का युट्युब यह सिरीज थी विद्यार्थीयों के लिए बहुत ही महत्त्वपूर्ण मानी जायेगी यह भी ऑनलाईन शिक्षा पध्दति का ही एक महत्वपूर्ण अंग माना जाता है। सिक युसिरि वेब की अध्ययन में ट्युब-ज बनाकर रखी जाती है को अंश महत्वपूर्ण भी कोई का पाठ्यक्रम उसमें ,है जाता किया चित्रित 'व्हिडीयोज' अलग-अलग अर्थात , जाता पढाया शिक्षकोंद्वाराथा। उसको अपने यु होता आसान इसलिए यह को विद्यार्थियों उसे कर अपलोड चॅनेलपर ट्युब-था। किके खनेदे व्हिडीओं 'की ट्युब-यु' , लिए समय की पाबंदी नहीं होती वह जब चाहे तब उस चॅनेल कोअध्ययन को देखकर समझ सकता है नहीं आवश्यकता कोई की जाने में माहोल भरे-भीड या कॉलेज ,स्कुल भी इसमें ,थी। उस समय में विद्यार्थीयों के पास होती आवश्यकता की (मोबाईल) भ्रमणध्वनि 'अंड्राईड'थी। जीसके माध्यम से वह वर्तमान समय

ISSN : 2278-9308
February 2026

शिक्षा पध्दति से जुड़कर अपनी शिक्षा को प्राप्त कर सकता था। यु में समय वर्तमान हम भी इसका सीरिज वेब ट्युब-है। तरिका आसान और सरल लिए के दोनों विद्यार्थी शिक्षक करके उपयोग से आसानी

ई-: लनींग-

नवीनतम प्रायोगिकी के माध्यम से विद्यार्थीयों को बिना किसी व्यवधान के ऑनलाईन शिक्षा प्राप्त कर सकते है। वर्तमान समय की वैज्ञानिकताजा बाहर से घर करके इस्तेमाल का संसाधनों के तंत्रज्ञान ,ने की कोई आवश्यकता नहीं है , पध्द यह लर्निंग-ई है। सकते कर पढाई अपनी विद्यार्थी से माध्यम के लर्निंग-ई बैठे घरतिउस समय में काफी प्रचलित और अत्यंत सरल थी। समय के महत्व को देखते हुए समय को निर्धारित किया जाता है आरम्भ कार्य का अध्यापन पर समय , पध्द इस है। रहता जूडा स्वयं विद्यार्थी और ,है जाना होति का लाभ विद्यार्थी उठा सकते थे संगणक अपने वह स्वयं , मन ,से रहने जुड़े से प्रावधान की एकाग्रता टिकी रहती है होती आसानी काफी में समझने ,थीपध्द इस हम अगर ,ति का अवलंब करते थे तो हम विश्व में कितनी भी भयावह परिस्थिती क्यो न आ जाए सकता कर ग्रहन शिक्षा अपनी विद्यार्थी , है।

ईपध्द शिक्षा लर्निंग-ति में विद्यार्थी को संगणक का उपयोग करना पडेगा ,इंटरनेट के माध्यम से वह अपने अध्यापक से सीधा जूड़ा रहता है। मनमें उठनेवाले कई ऐसे सवाल विद्यार्थीयों के मन में होते है सकता पूछ बेझिजक वह , है।कोरोना की महामारी की गंभीरता को देखते हुए ई साबित लाभकारी अत्यंत अध्ययन शिक्षा लर्निंग-हुआ था इसमें , नह संदेह कोईीं है।

सारांश :-

इसप्रकार से मेरे मत से 'नयी शिक्षा पध्दति है भी आसान बिल्कुल यह तो ले समझ से तरह अच्छी हम अगर को ' पध्द इस किन्तु जायेगी। बहती तरह की प्रवाह के नदी भी शिक्षा की विद्यार्थीयों और ,है सहन काफी में समझनेति में थोडी मुश्किले ये भी है कि संभव बगैर इसके हो सुविधा • की इंटरनेट ,हो मोबाईल अंड्राईड पास के विद्यार्थीयों सभी , है। नहीं

अंत हम कह सकते है कि ,21वी शती मे नयी शिक्षा नीति का परामर्श इतना जरुरी है कि इसको को एक हर , स कोई इसमे ,है कार्य प्रमुख हमारा अपननांदेह नही है।

संदर्भग्रंथसूची :-

1.https://youtube.com>wateh दि.5/2/2026
2. https://www.adda247.com>story te… दि.5/2/2026
3.Jaiswal Pardip, Research Methodology in Histrory Omega Publication 4398/5 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi. 110002, First Published, 2008
4.जैन अकलंक कुमार- राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020,अकलंक पब्लिकेशन्स दिली - 2023
5.पवार एन. जी., मूल्यशिक्षा सर्वोत्तम जीवन का यशोदिप, प्रकाशक : बुक एनक्लेव, शांन्तिनगर, जयपुर, 2003
6. वीरकर प्रभाकर, वीरकर प्रतिभा, मूल्यशिक्षण संकल्पना व कार्यवाही, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, 2004
7.नागमोडे किरण, नैतिकमुल्य शिक्षण, विद्या प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृती 2000

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DLXVI)566
ISSN : 2278-9308
February 2026

संत साहित्य: सामाजिक सुधार और आध्यात्मिक चेतना

डॉ के. भगवान
Associate Professor
Govt. Arts & Science College, Kozhikode, Kerala

भूमिका

हिंदी साहित्य की परंपरा में संत साहित्य एक ऐसी सशक्त धारा है, जिसने न केवल धार्मिक और आध्यात्मिक चेतना को जागृत किया, बल्कि समाज में व्याप्त कुरीतियों, अंधविश्वासों और भेदभाव के विरुद्ध भी क्रांतिकारी स्वर उठाया। संत साहित्य का मूल उद्देश्य मानव जीवन को नैतिकता, प्रेम, समानता और आत्मज्ञान के मार्ग पर ले जाना था। संत कवियों ने अपने सरल किंतु प्रभावशाली शब्दों के माध्यम से समाज को यह समझाने का प्रयास किया कि ईश्वर मंदिर-मस्जिद या तीर्थों में नहीं, बल्कि मानव हृदय में निवास करता है।

संत साहित्य का जन्म भक्ति आंदोलन की पृष्ठभूमि में हुआ। उस समय समाज जाति-पाँति, छुआछूत, कर्मकांड और धार्मिक कट्टरता से ग्रसित था। उच्च वर्ग और पुरोहित वर्ग धर्म के नाम पर जनता का शोषण कर रहे थे। ऐसे समय में संत कवियों ने धर्म को बाहरी आडंबरों से मुक्त कर जनमानस के लिए सहज बनाया। यही कारण है कि संत साहित्य केवल साहित्य नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना और आध्यात्मिक जागरण का आंदोलन भी माना जाता है।

Key Words-संत परम्परा, आध्यात्मिक चेतना, साहित्य परंपरा

संत साहित्य का स्वरूप और परंपरा

संत साहित्य का स्वरूप जनभाषा में रचा गया वह साहित्य है, जो लोक जीवन से जुड़ा हुआ है। इसमें उपदेशात्मकता अवश्य है, किंतु वह कठोर नहीं, बल्कि अनुभवजन्य और सहज है। संत कवियों ने संस्कृत जैसी कठिन भाषा का त्याग कर अवधी, ब्रज, भोजपुरी, पंजाबी, खड़ी बोली, राजस्थानी और सधुक्कड़ी जैसी बोलियों में अपनी वाणी प्रस्तुत की। इससे उनकी रचनाएँ सीधे जनता के हृदय तक पहुँचीं।

संत साहित्य को दो प्रमुख धाराओं में बाँटा जा सकता है—

निर्गुण संत परंपरा (जैसे कबीर, गुरु नानक, दादू, रैदास)

सगुण भक्ति परंपरा (जैसे तुलसीदास, सूरदास, मीरा)

हालाँकि सगुण भक्ति साहित्य भी सामाजिक चेतना से जुड़ा है, परंतु संत साहित्य विशेष रूप से निर्गुण धारा से अधिक संबद्ध माना जाता है, क्योंकि इसमें कर्मकांड, जातिवाद और मूर्ति पूजा के विरोध की स्पष्टता अधिक मिलती है।

संत साहित्य और सामाजिक सुधार

संत साहित्य का सबसे बड़ा योगदान यह है कि उसने समाज को समानता और मानवता का संदेश दिया। संत कवियों ने स्पष्ट कहा कि मनुष्य की पहचान उसके कर्म से होती है, जन्म से नहीं। उस युग में जाति व्यवस्था अत्यंत कठोर थी। ब्राह्मणों को श्रेष्ठ और शूद्रों को नीच समझा जाता था। संत कवियों ने इस व्यवस्था को चुनौती दी और मानव-मूल्य आधारित समाज की कल्पना प्रस्तुत की।

1. जाति-पाँति और छुआछूत का विरोध

संत कवियों ने जातिवाद के खिलाफ निर्भीक होकर आवाज उठाई। कबीर ने अपने दोहों में बार-बार जाति व्यवस्था पर प्रहार किया। उन्होंने कहा कि यदि जाति जन्म से तय होती है, तो फिर ब्राह्मण और शूद्र का भेद कैसे उचित है? रैदास जैसे संत स्वयं निम्न जाति से थे, फिर भी उन्होंने अपनी भक्ति और ज्ञान से समाज को बताया कि ईश्वर की दृष्टि में सभी समान हैं।

संत साहित्य ने छुआछूत के खिलाफ संघर्ष किया। यह संदेश दिया कि मनुष्य को मनुष्य से जोड़ने वाली शक्ति प्रेम और करुणा है, न कि जातिगत भेद।

2. धार्मिक कर्मकांड और पाखंड का विरोध

संत कवियों ने धार्मिक आडंबरों का विरोध किया। उस समय पूजा-पाठ, यज्ञ, हवन और तीर्थयात्रा को ही धर्म माना जाता था। साधारण जनता को यह विश्वास दिलाया जाता था कि बिना इन कर्मकांडों के मोक्ष संभव नहीं। संत कवियों ने कहा कि यदि मन शुद्ध नहीं है, तो मंदिर-मस्जिद जाने का कोई लाभ नहीं।

कबीर ने कहा कि मूर्ति पूजा, व्रत-उपवास और बाहरी कर्मकांड केवल भ्रम हैं। ईश्वर को पाने का मार्ग सरल है—सच्चा प्रेम, सत्य आचरण और आत्मज्ञान।

3. समाज में नैतिक चेतना का विकास

संत साहित्य ने समाज को नैतिकता की दिशा में प्रेरित किया। उन्होंने सत्य, अहिंसा, दया, करुणा, परोपकार, संयम और आत्मनियंत्रण को मानव जीवन का आधार बताया। संत कवियों ने कहा कि जीवन का उद्देश्य केवल भोग-विलास नहीं, बल्कि आत्मा की शुद्धि और समाज का कल्याण है।

संतों ने लालच, क्रोध, मोह, अहंकार और ईर्ष्या को मानव जीवन के सबसे बड़े शत्रु बताया। उन्होंने बताया कि यदि मनुष्य इन विकारों से मुक्त हो जाए, तो समाज स्वतः सुधर सकता है।

4. स्त्री के प्रति दृष्टिकोण

संत साहित्य में स्त्री के प्रति दो प्रकार की प्रवृत्तियाँ दिखाई देती हैं। कुछ संतों ने स्त्री को माया का प्रतीक कहा, परंतु कई संत कवियों ने स्त्री को समानता और सम्मान का अधिकार भी दिया। मीरा ने भक्ति के माध्यम से स्त्री की स्वतंत्रता और आत्मनिर्णय को प्रस्तुत किया। उन्होंने समाज की रूढ़ियों को तोड़कर अपने ईश्वर को ही जीवन का लक्ष्य बनाया।

इस प्रकार संत साहित्य ने प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से स्त्री जागरण की भावना को भी बल दिया।

5. सामाजिक एकता और भाईचारे का संदेश

संत कवियों ने हिंदू-मुस्लिम एकता पर जोर दिया। उस समय धार्मिक संघर्ष और कट्टरता बढ़ रही थी। कबीर ने दोनों धर्मों की कट्टरता पर प्रहार किया। उन्होंने कहा कि राम और रहीम एक ही हैं, नाम अलग हैं। गुरु नानक ने भी यही संदेश दिया कि ईश्वर एक है और मानवता ही सबसे बड़ा धर्म है।

संत साहित्य ने समाज को जोड़ने का काम किया। उन्होंने बताया कि मनुष्य को धर्म के नाम पर बाँटना ईश्वर का अपमान है।

संत साहित्य और आध्यात्मिक चेतना

संत साहित्य का दूसरा प्रमुख पक्ष आध्यात्मिक चेतना है। संत कवियों ने आत्मा और परमात्मा के संबंध को समझाने का प्रयास किया। उनके अनुसार ईश्वर कोई बाहरी शक्ति नहीं, बल्कि आत्मा के भीतर निवास करता है। ईश्वर की प्राप्ति के लिए बाहरी साधनों की नहीं, बल्कि आंतरिक साधना की आवश्यकता है।

1. आत्मज्ञान का महत्व

संत साहित्य का मूल संदेश है—"अपने भीतर झाँको।" संत कवियों ने आत्मा की खोज को सबसे बड़ा धर्म माना। कबीर ने कहा कि ईश्वर को बाहर खोजने से कुछ नहीं मिलेगा, उसे अपने हृदय में खोजो। यह विचार मनुष्य को आत्मचिंतन और आत्मसुधार की ओर प्रेरित करता है।

आत्मज्ञान का अर्थ केवल आध्यात्मिक ज्ञान नहीं, बल्कि स्वयं की कमजोरियों को पहचानकर उन्हें सुधारना भी है। संत साहित्य ने इसी चेतना को जनमानस तक पहुँचाया।

2. निर्गुण ब्रह्म की अवधारणा

संत कवियों ने निर्गुण ब्रह्म की भक्ति की। उनके अनुसार ईश्वर निराकार है—उसका कोई रूप नहीं, कोई सीमा नहीं। वह सर्वव्यापी है। इस अवधारणा ने धार्मिक संकीर्णता को कम किया, क्योंकि यदि ईश्वर निराकार है तो उसे किसी मूर्ति, मंदिर या मस्जिद में बाँधा नहीं जा सकता।

निर्गुण भक्ति ने मनुष्य को बाहरी भेदों से ऊपर उठाकर ईश्वर के वास्तविक स्वरूप की ओर ध्यान देने की प्रेरणा दी।

3. नाम-स्मरण और साधना

संत साहित्य में नाम-स्मरण को बहुत महत्व दिया गया है। संत कवियों ने कहा कि ईश्वर का नाम लेने से मन शुद्ध होता है और आत्मा को शांति मिलती है। नाम-स्मरण का अर्थ केवल उच्चारण नहीं, बल्कि ईश्वर के गुणों को जीवन में उतारना भी है।

कबीर ने कहा कि सच्चा साधक वही है जो मन से निर्मल हो और सत्य का पालन करे। गुरु नानक ने भी नाम-स्मरण को ही मोक्ष का मार्ग बताया।

4. प्रेम और भक्ति की प्रधानता

संत साहित्य में प्रेम को सर्वोच्च स्थान दिया गया है। संतों ने बताया कि ईश्वर को पाने के लिए प्रेम और समर्पण आवश्यक है। भक्ति का अर्थ केवल पूजा नहीं, बल्कि ईश्वर के प्रति पूर्ण समर्पण है।

मीरा ने प्रेम-भक्ति के माध्यम से यह संदेश दिया कि सच्चा प्रेम मनुष्य को निर्भय बनाता है। जब व्यक्ति ईश्वर से जुड़ जाता है, तो संसार के दुख-सुख उसे विचलित नहीं कर सकते।

5. गुरु की महत्ता

संत साहित्य में गुरु को अत्यंत महत्वपूर्ण माना गया है। गुरु को ज्ञान का प्रकाश देने वाला कहा गया है। संत कवियों ने कहा कि बिना गुरु के आत्मा अंधकार में भटकती रहती है। गुरु ही साधक को सही मार्ग दिखाता है और उसे आत्मज्ञान की ओर ले जाता है।

कबीर ने गुरु को ईश्वर से भी बड़ा बताया क्योंकि गुरु ही ईश्वर तक पहुँचने का रास्ता दिखाता है।

संत साहित्य की भाषा और शैली

संत साहित्य की भाषा सरल, सहज और लोकभाषा से जुड़ी हुई है। यह भाषा आम जनता के लिए समझने योग्य थी। संत कवियों ने दोहे, साखी, सबद, पद और रमैनी जैसी शैलियों का प्रयोग किया। उनकी शैली में व्यंग्य, प्रतीक, रूपक और उदाहरणों का सुंदर प्रयोग मिलता है।

कबीर के दोहे छोटे होते हुए भी गहरा अर्थ रखते हैं। गुरु नानक के सबद में संगीतात्मकता है। दादू की वाणी में सरलता और आत्मीयता है। रैदास की रचनाओं में समता और भक्ति का सुंदर संगम दिखाई देता है।

संत साहित्य की भाषा में लोक अनुभव की सच्चाई है। यही कारण है कि यह साहित्य आज भी उतना ही प्रभावशाली है जितना अपने समय में था।

संत साहित्य का आधुनिक समाज में महत्व

आज का समाज भी अनेक समस्याओं से जूझ रहा है—जातिवाद, धार्मिक कट्टरता, सामाजिक भेदभाव, नैतिक पतन, भौतिकवाद और आत्मकेंद्रितता। ऐसे समय में संत साहित्य का संदेश और भी अधिक प्रासंगिक हो जाता है।

संत साहित्य हमें यह सिखाता है कि समाज को सुधारने के लिए सबसे पहले व्यक्ति को स्वयं को सुधारना होगा। यदि मनुष्य के भीतर प्रेम, करुणा और सत्य का भाव जागृत हो जाए, तो समाज अपने आप बदल सकता है।

संत साहित्य हमें धार्मिक सहिष्णुता, भाईचारा और मानवता का पाठ पढ़ाता है। यह साहित्य समाज में एकता और शांति की भावना को मजबूत करता है। यही कारण है कि संत साहित्य केवल साहित्यिक धरोहर नहीं, बल्कि जीवन-दर्शन भी है।

निष्कर्ष

संत साहित्य हिंदी साहित्य की वह अमूल्य धारा है जिसने समाज और आत्मा दोनों को जागृत किया। इसने जाति-पाँति, छुआछूत, कर्मकांड और धार्मिक कट्टरता के विरुद्ध जनमानस को जागरूक किया। संत कवियों ने सरल भाषा में गहन आध्यात्मिक संदेश दिया और बताया कि ईश्वर बाहरी आडंबरों में नहीं, बल्कि मनुष्य के भीतर बसता है।

संत साहित्य ने समाज को समानता, प्रेम, सत्य और नैतिकता की दिशा में प्रेरित किया। यह साहित्य सामाजिक सुधार का हथियार भी बना और आध्यात्मिक चेतना का स्रोत भी। आज भी कबीर, नानक, रैदास, दादू और मीरा की वाणी लोगों के हृदय में उतनी ही प्रभावशाली है।

इस प्रकार कहा जा सकता है कि संत साहित्य केवल धार्मिक या आध्यात्मिक साहित्य नहीं है, बल्कि यह मानवता का साहित्य है। यह हमें सिखाता है कि मनुष्य का सबसे बड़ा धर्म प्रेम है, और जीवन का सबसे बड़ा उद्देश्य आत्मज्ञान तथा समाज कल्याण है।

संदर्भ :

ISSN : 2278-9308
February 2026

1. डॉ. हरदयाल – संत साहित्य का अध्ययन
2. कबीर ग्रंथावली – (संपादक: श्यामसुंदर दास / अन्य प्रामाणिक संस्करण)
3. गुरु ग्रंथ साहिब – (गुरु नानक एवं अन्य संतों की वाणी का संग्रह)
4. डॉ. नामवर सिंह – छायावाद के बाद (संत काव्य पर आलोचनात्मक संदर्भ हेतु)
5. भक्ति आंदोलन और संत साहित्य – (विभिन्न शोध ग्रंथ/विश्वविद्यालयीय प्रकाशन)

धर्म, पितृसत्ता आणि स्त्री-अर्थव्यवस्था : फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्सचा भारतीय दृष्टिकोन

डॉ. पूर्णिमा एस. वानखेडे
(अर्थशास्त्र विभाग)
श्री. शिवाजी विद्या प्रसारक संस्थेचे श्रीमती पी. बी. बागल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, दोंडाईचा
ता. शिंदखेडा, जि. धुळे. महाराष्ट्र (भारत)

सारांश:

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स आणि धर्म यांचे नाते जटील, बहुस्तरीय व द्वंद्वात्मक आहे. मुख्य प्रवाहातील अर्थशास्त्र GDP, बाजारातील वेतनधारी श्रम आणि कार्यक्षमता यांवर भर देते, परिणामी स्त्रियांचे अवैतनिक काळजी काम, घरगुती श्रम आणि पुनरुत्पादक भूमिका अदृश्य राहतात. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स ही अंध जागा दृश्यमान करून काळजी अर्थव्यवस्था, श्रम-विभाजन आणि Intersectionality (लिंग-वर्ग-जाती-धर्म) यांचा संयुक्त विचार करते.

धर्म सामाजिक नियम व पितृसत्ताक मूल्ये घडवून स्त्रियांच्या श्रम बाजारातील सहभाग, शिक्षण, संपत्ती नियंत्रण आणि वारसा हक्कांवर परिणाम करतो. भारतात २००५ च्या हिंदू उत्तराधिकार सुधारणा मुलींना समान हक्क देऊन आर्थिक स्वायत्तता वाढवतात; परंतु विविध समुदायांमध्ये अंमलबजावणीतील अडथळे, सामाजिक दबाव आणि रूढी कायम आहेत. मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यात मुलींना तुलनेने कमी हिस्सा मिळतो, तरीही स्त्रीला वारसा हक्कांसोबत पती/मुलाच्या संपत्तीत विशिष्ट परिस्थितीत वाटा मिळण्याच्या तरतुदी आहेत हा मुद्दा समजून घेणे आवश्यक आहे.

PLFS सारखा डेटा धार्मिक फरक दर्शवतो, तरी त्यामागे धर्माबरोबर शिक्षण, शहरीकरण, रोजगार संधी व पितृसत्ता यांचे मिश्रण कार्यरत असते. निष्कर्षतः, लिंग न्यायासाठी वारसा कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी, अवैतनिक कामाचे मूल्यांकन, काळजी सेवांचे सार्वजनिक पाठबळ, आणि समुदाय-आधारित संवाद ही समावेशक धोरणदिशा ठरते.

मुख्य संबोध:

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स, धर्म आणि लिंग, लिंग असमानता, पितृसत्ता, अवैतनिक काम, काळजी अर्थव्यवस्था, वारसा हक्क, बिना अग्रवाल आणि भारतीय फेमिनिस्ट अर्थशास्त्र इ.

प्रस्तावना:

आधुनिक अर्थशास्त्राच्या मुख्य प्रवाहात (Mainstream Economics) लिंग-आधारित असमानता, अवैतनिक काम (Unpaid Care Work), घरगुती श्रम आणि काळजी अर्थव्यवस्था (Care Economy) याकडे प्रामुख्याने दुर्लक्ष केले जाते. मुख्य प्रवाहातील 'होमो इकॉनॉमिकस' ही संकल्पना पुरुष-केंद्रित, स्वार्थी आणि बाजार-केंद्रित आहे, ज्यात स्त्रियांच्या पुनरुत्पादक भूमिका (Reproductive Roles) आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या अदृश्य राहतात. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स हा १९७०-८० च्या दशकात उदयास आलेला पर्यायी दृष्टिकोन आहे, जो लिंग, वर्ग, जाती आणि धर्म यांच्या आंतरक्रियेवर (Intersectionality) भर देतो. मारिलिन वेरिंग यांच्या If Women Counted (१९८८) आणि नॅन्सी फोल्ब्रे यांच्या काळजी कामावरील कार्याने मुख्य प्रवाहातील GDP मोजणीतील त्रुटी दाखवल्या, ज्यात अवैतनिक काम समाविष्ट होत नाही.

धर्म हा समाजातील लिंग भूमिका, संपत्ती वाटप, वारसा हक्क आणि श्रम विभाजन यांना आकार देणारा महत्त्वाचा घटक आहे. बहुतेक धर्मांमध्ये (हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन इ.) स्त्रियांना घरगुती भूमिका, पितृसत्ताक नियम आणि आर्थिक अवलंबित्व यांचे समर्थन केले जाते. उदाहरणार्थ, मनुस्मृती किंवा बायबल मधील व्याख्या स्त्रियांना आज्ञाधारक आणि घर सांभाळणाऱ्या म्हणून दाखवतात. तरीही, धर्म काही वेळा सशक्तीकरणाचे साधन ठरतो – जसे इस्लामिक फेमिनिस्ट्स (Sisters in Islam) किंवा हिंदू स्त्रीवादी विचारवंत धर्मग्रंथांची पुनर्व्याख्या करतात.

भारतासारख्या बहुधार्मिक आणि बहुजातीय देशात हा संबंध अधिक जटील आहे. हिंदू उत्तराधिकार कायद्यात २००५ च्या सुधारणेद्वारे मुलींना समान वारसा हक्क मिळाले, ज्यामुळे काही प्रमाणात आर्थिक स्वायत्तता वाढली. मात्र, मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यात मुलींना प्रेषित मुहम्मद(स.) यांच्या काळापासून मुलांपेक्षा अर्धा हिस्सा मिळतो, ज्याचे आर्थिक परिणाम स्पष्ट दिसतात. Periodic Labour Force Survey (PLFS) २०२३-२४ नुसार, स्त्रियांच्या श्रम बल सहभाग दर (Female Labour Force Participation Rate - FLFP) मध्ये धार्मिक फरक दिसतो: हिंदू ३३.३%, मुस्लिम २१.४%, ख्रिश्चन ३८.३%, शीख २६.७%. हे फरक धार्मिक नियम, सांस्कृतिक नियम, शिक्षण आणि पितृसत्ताक यांचे मिश्रण दर्शवतात. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स धर्माला 'संरचनात्मक' घटक म्हणून पाहते, जो लिंग असमानता मजबूत करतो किंवा आव्हान देतो. बिना अग्रवाल यांच्या A Field of One's Own (१९९४) मध्ये दक्षिण आशियातील स्त्रियांच्या जमीन हक्कांचे विश्लेषण केले आहे, ज्यात धर्म आणि कायदे यांचा प्रभाव दाखवला. अमर्त्य सेन यांच्या क्षमता दृष्टिकोन (capabilities approach) आणि फेमिनिस्ट विचारांचे संयोजन लिंग असमानता ही केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक-धार्मिक आहे असे सिद्ध करते.

या निबंधाचा उद्देश फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स आणि धर्म यांच्यातील संबंधांचे सैद्धांतिक, ऐतिहासिक आणि भारतीय संदर्भात विश्लेषण करणे आहे. मुख्य संशोधन प्रश्न: धर्म लिंग-आधारित आर्थिक असमानता कशी मजबूत करतो? फेमिनिस्ट दृष्टिकोनातून धर्माची पुनर्व्याख्या शक्य आहे का? भारतात युनिफॉर्म सिव्हिल कोड (UCC) आणि वारसा सुधारणा यांचे परिणाम काय? पद्धती: द्वितीयक स्रोत (PLFS डेटा, अग्रवाल यांचे कार्य, फेमिनिस्ट जर्नल्स), केस स्टडीज आणि intersectionality चा वापर करून या शोध निबंधाचे निष्कर्ष काढले जाऊ शकतात. भारतातील आर्थिक वाढ लिंग आणि धार्मिक समावेशकता शिवाय शाश्वत होणार नाही. हा विषय राष्ट्रीय सेमिनारसाठी प्रासंगिक आहे, कारण तो लिंग न्याय, धार्मिक विविधता आणि आर्थिक धोरण यांचा समतोल शोधतो.

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्सची सैद्धांतिक चौकट

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स मुख्य प्रवाह अर्थशास्त्राच्या पुरुष-केंद्रित चौकटीला आव्हान देते. मुख्य प्रवाह बाजारातील वेतनधारी श्रम, GDP आणि कार्यक्षमता यावर केंद्रित असते, तर फेमिनिस्ट दृष्टिकोन अवैतनिक काळजी काम, पुनरुत्पादक श्रम आणि घरगुती अर्थव्यवस्था यांना केंद्रस्थानी ठेवतो. मारिलिन वेरिंग यांनी दाखवले की अवैतनिक काम (जसे मुलांची काळजी, घर साफसफाई) GDP मध्ये मोजले जात नाही, ज्यामुळे स्त्रियांचे योगदान अदृश्य होते.

नॅन्सी फोल्ब्रे यांच्या 'The Invisible Heart' मध्ये काळजी अर्थव्यवस्था (care economy) ही सामाजिक पुनरुत्पादनाची आधारस्तंभ आहे असे म्हटले. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स intersectionality चा वापर करतो – लिंगासोबत वर्ग, जाती, धर्म आणि वंश यांचा विचार करतो. भारतात बिना अग्रवाल यांनी 'A Field of One's Own' मध्ये दाखवले की जमीन हक्क स्त्रियांना आर्थिक स्वायत्तता, घरगुती सत्ता (bargaining power) आणि कल्याण देतात. अग्रवाल यांच्या मते, दक्षिण आशियात स्त्रियांच्या जमीन मालकीचा अभाव पितृसत्ताक आणि धार्मिक नियमांमुळे आहे.

धर्म या चौकटीत महत्त्वाचा आहे कारण तो 'सामाजिक नियम' (social norms) तयार करतो. अनेक धर्मांमध्ये स्त्रीचे मुख्य कर्तव्य 'घर सांभाळणे' हे धर्म किंवा देवाची इच्छा मानले जाते. हे नियम अवैतनिक काम वाढवतात आणि बाजारातील सहभाग कमी करतात. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स हे 'दृश्यमान' करते आणि त्याचे मूल्यांकन करतो – उदा. काळजी कामाचे पगारी मूल्यांकन.

सैद्धांतिकदृष्ट्या, अमर्त्य सेन यांच्या capabilities approach आणि फेमिनिस्ट विचारांचे संयोजन लिंग असमानता ही संरचनात्मक आहे असे दिसते. धर्म हे संरचनात्मक घटक मजबूत करतो. उदाहरणार्थ, इस्लाममध्ये स्त्रियांना मालमत्ता हक्क आहेत, पण व्याख्या पुरुष-केंद्रित असल्याने प्रत्यक्षात मर्यादा येतात. हिंदू धर्मात 'स्त्रीधन' हे स्त्रियांचे स्वतंत्र मालमत्ता मानले जाते, पण वारसा हक्क मर्यादित होते.

भारतात फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्सने धार्मिक वैयक्तिक कायद्यांवर टीका केली आहे. २००५ च्या हिंदू उत्तराधिकार सुधारणेमुळे मुलींना समान हक्क मिळाले, ज्यामुळे काही ठिकाणी FLFP आणि आर्थिक निर्णयक्षमता वाढली. मात्र, मुस्लिम कायद्यात अर्धा हिस्सा आणि सामाजिक दबाव यामुळे स्त्रियांची स्थिती कमकुवत राहते.

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स धर्माला निरपेक्ष (essentialist) न मानता संदर्भानुसार पाहते. धार्मिक फेमिनिझम (religious feminism) उदयास आला आहे, ज्यात स्त्रिया धर्मग्रंथांची पुनर्व्याख्या करून समानता मागतात. भारतात intersectionality महत्त्वाची – दलित मुस्लिम स्त्रिया किंवा आदिवासी हिंदू स्त्रियांच्या स्थिती वेगळया असतात. हे सैद्धांतिक चौकट फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्सला धर्माशी जोडते, ज्यामुळे आर्थिक धोरणे अधिक समावेशक होऊ शकतात.

धर्म आणि लिंग-आधारित आर्थिक असमानता:

धर्म बहुतेकदा पितृसत्ताक (patriarchal) असतो. ख्रिश्चन, इस्लाम आणि हिंदू धर्मांमध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. बायबल, कुरआन करीम किंवा मनुस्मृतीतील व्याख्या स्त्रियांना आज्ञाधारक, घरगुती आणि पुनरुत्पादक भूमिका देतात. फेमिनिस्ट दृष्टिकोनातून, धर्म 'आदर्श' (ideology) म्हणून कार्य करतो जो आर्थिक शोषण लपवतो. मार्क्सवादी फेमिनिस्ट्स धर्माला 'अफीम' म्हणतात, जो स्त्रियांना असमानता स्वीकारायला लावतो.

तरीही, 'धार्मिक फेमिनिझम' उदयास आला आहे. ब्राझीलमधील कॅथोलिक फेमिनिस्ट्स किंवा इस्लामिक फेमिनिस्ट्स (Sisters in Islam) धर्मग्रंथांची पुनर्व्याख्या करतात आणि समानता मागतात. भारतात मुस्लिम स्त्रियांना कुरआन करीमनुसार मालमत्ता हक्क आहेत, पण व्यावहारिक अडचणी (सामाजिक दबाव, पुरुष-केंद्रित व्याख्या) येतात.

आर्थिकदृष्ट्या, धर्म स्त्रियांच्या श्रम बाजार सहभाग, वारसा आणि संपत्ती नियंत्रणावर परिणाम करतो. मुस्लिम बहुसंख्य देशांमध्ये आणि भारतात मुस्लिम स्त्रियांचा FLFP कमी असतो (PLFS २०२३-२४: २१.४%), ज्याचे कारण धार्मिक नियम, पडदा, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि शिक्षणाचा अभाव आहे. हिंदू कुटुंबांमध्ये 'पितृसत्ताक करार' (patriarchal bargain) स्त्रियांना सुरक्षितता देतो पण स्वातंत्र्य कमी करतो.

धर्म सामाजिक नियम तयार करतो जे अवैतनिक काम वाढवतात. उदाहरणार्थ, हिंदू धर्मात 'पतिव्रता' ही संकल्पना स्त्रीला घरगुती भूमिकेत बांधते. इस्लाममध्ये 'नफका' (पुरुषाची जबाबदारी) च्या बदल्यात स्त्रीला अर्धा वारसा, ज्यामुळे आर्थिक अवलंबित्व वाढते. फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स हे दाखवते की धर्म केवळ सांस्कृतिक नव्हे तर आर्थिक संरचना मजबूत करतो. intersectionality ने पाहता, जाती आणि धर्म यांचा मेळ दलित किंवा मुस्लिम स्त्रियांना अधिक असमानता आणतो. भारतात UCC च्या चर्चेत फेमिनिस्ट्स धर्मनिरपेक्षता आणि स्त्री हक्क यांचा समतोल शोधतात. धार्मिक नेत्यांसोबत संवाद आवश्यक आहे.

भारतीय संदर्भ: विविध धर्म आणि स्त्रियांची आर्थिक स्थिती

हिंदू धर्म:

पारंपरिक हिंदू कायद्यात मुलींना वारसा हक्क मर्यादित होते. १९५६ च्या हिंदू उत्तराधिकार कायद्यात सुधारणा झाली आणि २००५ मध्ये मुलींना समान हक्क मिळाले. यामुळे काही ठिकाणी स्त्रियांची वार्ता शक्ती वाढली, जमीन मालकी वाढली आणि FLFP मध्ये सुधारणा दिसली. मात्र, 'कझिन मॅरेज' वाढून संपत्ती कुटुंबात ठेवण्याचा प्रयत्न झाला. हिंदू धर्मात 'स्त्रीधन' आणि कुटुंबातील काळजी काम हे स्त्रियांचे 'धर्म' मानले जाते. आधुनिक काळात हिंदुत्ववाद स्त्रियांना 'घर सांभाळणारी' म्हणून आदर्शवत करतो.

इस्लाम:

कुरआन करीमनुसार स्त्रियांना वारसा हक्क (मुलांपेक्षा अर्धा) आणि मालमत्ता मालकी आहे. तरीही, भारतात मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यामुळे व्यावहारिक अडचणी – सामाजिक दबाव, पुरुष-केंद्रित व्याख्या. मुस्लिम स्त्रियांचा FLFP सर्वात कमी (२१.४%), ज्याचे कारण शिक्षण, पितृसत्ता आणि धार्मिक नियम आहेत. इस्लामिक फेमिनिस्ट्स आर्थिक स्वायत्ततेचा पुरस्कार करतात.

ख्रिश्चन आणि इतर धर्म:

ख्रिश्चन स्त्रियांचा FLFP सर्वाधिक (३८.३%), ज्यामागे शिक्षण आणि आधुनिक मूल्ये. शीख (२६.७%) आणि जैन समुदायांमध्ये सांस्कृतिक नियम कठोर आहेत. भारतात जाती-धर्म आंतरक्रिया महत्त्वाची आहे. दलित किंवा आदिवासी स्त्रियांना धार्मिक नियमांपेक्षा आर्थिक गरज प्रभावी ठरते. PLFS डेटा दाखवतो की धार्मिक फरक शिक्षण आणि शहरी-ग्रामीण विभाजनाशी जोडलेले आहेत.

आंतरक्रिया, टीका आणि धोरणात्मक परिणाम:

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स धर्माला essentialist न मानता intersectionality ने पाहते. भारतात UCC च्या चर्चेत फेमिनिस्ट्स धर्मनिरपेक्षता आणि स्त्री हक्क यांचा समतोल शोधतात.

टीका: काही फेमिनिस्ट्स धर्माला पूर्ण दडपशाही मानतात, तर धार्मिक स्त्रिया सशक्तीकरण मानतात.

धोरणात्मक सूचना:

1. वारसा कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी आणि त्यासंबंधी जागरूकता असायला हवी.
2. अवैतनिक काळजी कामाचे मूल्यांकन आणि पगारी काळजी सेवा याचे मूल्यमापन आवश्यक आहे.
3. धार्मिक नेत्यांसोबत संवाद साधणे गरजेचे आहे.
4. मुस्लिम स्त्रियांसाठी शिक्षण आणि कौशल्य विकास यासंबंधी धोरण आखणे जरुरी आहे .
5. डेटा संकलनात धार्मिक विघटन अनिवार्य केले तर माहितीचा खराखुरा स्रोत निर्माण होईल.

PLFS २०२३-२४ च्या नवीनतम आकडेवारीनुसार, 0स्त्रियांचा FLFP दर हिंदू ३३.३%, मुस्लिम २१.४%, ख्रिश्चन ३८.३% आणि शीख २६.७% आहे. हे फरक धार्मिक नियम, सांस्कृतिक मान्यता, शिक्षण आणि पितृसत्ताक यांचे मिश्रण दर्शवतात. २०२१-२२ पासून मुस्लिम आणि शीख स्त्रियांमध्ये FLFP मध्ये सुधारणा दिसते (मुस्लिम: १५.० ते २१.४%), ज्यामागे कौशल्य विकास सारख्या योजना आणि शिक्षणातील वाढ असू शकते. तरीही, अवैतनिक कामाचा भार (Economic Survey २०२३-२४ मध्ये केला गेला) आणि धार्मिक-सांस्कृतिक नियम स्त्रियांच्या बाजारातील सहभागाला मर्यादित ठेवतात.

भारतातील युनिफॉर्म सिव्हिल कोड (UCC)ची चर्चा फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्ससाठी महत्त्वाची आहे. UCC लिंग न्याय (Gender Justice) आणि समानता वाढवू शकतो. विवाह, घटस्फोट, वारसा आणि दत्तक यात समान नियम लावून ही समानता आणली जाऊ शकते. पण प्रश्न असा आहे की कोणत्या धर्माचे नियम प्रमाण मानून समानता आणायची? Uttarakhand UCC (२०२४) ने polygamy बंद केली आणि वारसा समान केला, ज्याला काही फेमिनिस्ट्सने स्वागत केले. मात्र, टीकाकार (जसे Intersectional Feminists) म्हणतात की UCC बहुतेकदा majoritarian असतो – मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि आदिवासी समुदायांच्या आवाजाला दुर्लक्ष करतो, Live-In Relationships चे नियमन करून व्यक्तिगत स्वातंत्र्य (Article 21) कमी करतो आणि Heteronormativity मजबूत करतो. फेमिनिस्ट दृष्टिकोनातून UCC हा धर्मनिरपेक्षता आणि स्त्री हक्क यांचा समतोल असावा – Top-Down नव्हे तर Consultative आणि Inclusive असावा.

धोरणात्मक दृष्टिकोनातून, फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स आणि धर्म यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी खालील पावले आवश्यक आहेत:

1. वारसा कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी आणि जागरूकता मोहिमा राबवणे.
2. अवैतनिक काळजी कामाचे मूल्यांकन आणि पगारी काळजी सेवा (Subsidized Childcare आणि Elderly Care) अमलात आणली पाहिजे.
3. धार्मिक नेते आणि समुदायांशी संवाद करून आर्थिक बाबतीत लिंगभेद संपवून त्याची व्याख्या आणि प्रचार करणे गरजेचे आहे.
4. मुस्लिम आणि इतर अल्पसंख्याक स्त्रियांसाठी शिक्षण, कौशल्य आणि आर्थिक सहभाग वाढवणेसाठी विशेष योजना राबवणे अत्यावश्यक आहे.
5. PLFS सारख्या डेटा संकलनात धार्मिक, जाती आणि ग्रामीण-शहरी विघटन अनिवार्य करणे महत्वाचे आहे.

6. Intersectionality आधारित संशोधन – दलित मुस्लिम किंवा आदिवासी हिंदू स्त्रियांच्या विशिष्ट आव्हानांचा अभ्यास करून निष्कर्ष मांडणे यावर विचार व्हावा.

शेवटी, फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स धर्माला निरपेक्ष दडपशाही म्हणून न पाहता संदर्भानुसार आणि परिवर्तनशील म्हणून पाहते. भारताची आर्थिक वाढ आणि शाश्वत विकास लिंग आणि धार्मिक समावेशकता शिवाय अशक्य आहे. २०३६ पर्यंत भारतातील स्त्री लोकसंख्या ७४३ दशलक्ष होईल, पण त्यांचे GDP मधील योगदान १८% पेक्षा कमी राहिले तर 'Women Dividend' गमावला जाईल. भविष्यातील संशोधनात धार्मिक समुदायांतील स्त्रियांच्या 'एजन्सी' (Agency), Lived Experiences आणि More-Than-Human Relatedness (जसे जमिनीशी धार्मिक संबंध) यांचा अधिक अभ्यास होणे गरजेचे आहे. संवादी, समावेशक आणि Intersectional दृष्टिकोनाने लिंग-न्याय साधता येईल जेणेकरून धर्म आणि अर्थशास्त्र दोन्ही स्त्रियांच्या मुक्तीचे साधन ठरतील, दडपशाहीचे नव्हे.

निष्कर्ष:

फेमिनिस्ट इकॉनॉमिक्स आणि धर्म यांच्यातील संबंध जटील, बहुस्तरीय आणि द्वंद्वात्मक आहे. एकीकडे, बहुतेक धर्म पितृसत्ताक संरचना मजबूत करतात, ज्यामुळे स्त्रियांच्या आर्थिक भूमिका अवैतनिक काळजी काम (unpaid care work), घरगुती जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक अवलंबित्व यांच्यापुरत्या मर्यादित राहतात. दुसरीकडे, धर्म काही संदर्भात सशक्तीकरणाचे साधन ठरतो – धार्मिक फेमिनिझम (religious feminism) द्वारे ग्रंथांची पुनर्व्याख्या, इस्लामिक फेमिनिस्ट गट (जसे Sisters in Islam) किंवा हिंदू स्त्रीवादी विचारवंतांच्या माध्यमातून स्त्रिया समानता आणि न्यायाची मागणी करतात. भारतासारख्या बहुधार्मिक, बहुजातीय आणि बहुसांस्कृतिक देशात हा संबंध अधिक गुंतागुंतीचा आहे, जिथे धर्म, जाती, वर्ग आणि लिंग यांची आंतरक्रिया (Intersectionality) आर्थिक असमानता निर्माण करते.

या शोधनिबंधातून स्पष्ट झाले की, फेमिनिस्ट इकॉनॉनॉमिक्स मुख्य प्रवाहातील पुरुष-केंद्रित मॉडेलला आव्हान देतो. मुख्य प्रवाह GDP, बाजार-केंद्रित श्रम आणि कार्यक्षमतेवर भर देतो, तर फेमिनिस्ट दृष्टिकोन काळजी अर्थव्यवस्था (Care Economy), पुनरुत्पादक श्रम आणि घरगुती योगदान यांना केंद्रस्थानी ठेवतो. बिना अग्रवाल यांच्या A Field of One's Own (१९९४) आणि नंतरच्या कार्याने दाखवले की जमीन हक्क (Land Rights) स्त्रियांना आर्थिक स्वायत्तता, घरगुती सत्ता (Domestic Authority) आणि आत्मविश्वास देतात. २००५ च्या हिंदू उत्तराधिकार सुधारणेमुळे हिंदू स्त्रियांना समान वारसा हक्क मिळाले, ज्यामुळे काही प्रमाणात FLFP (Female Labour Force Participation Rate) वाढला. मात्र, मुस्लिम वैयक्तिक कायद्यातील अर्धा वारसा हिस्सा आणि सामाजिक दबाव यामुळे मुस्लिम स्त्रियांची स्थिती कमकुवत राहते. पण त्याच बरोबर मुस्लिम स्त्रीला वारसा हक्का सोबतच पतीच्या आणि मुलाच्या संपत्तीतही वाटा मिळतो हे महत्वाचे आहे.

संदर्भसूची:

- Agarwal, B. (1994). A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia. Cambridge University Press.
- Agarwal, B. (1995). Women's legal rights in agricultural land.
- Economic and Political Weekly, 30(12),
- Review of Agriculture, A39–A48.
- Agarwal, B. (2003). Gender and land rights revisited: Exploring new prospects via the state, family and market. Journal of Agrarian Change, 3(1-2), 184–224.
- Agarwal, B. (2016). Gender Challenges (3-volume compendium). Oxford University Press.
- Folbre, N. (1994). Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint.Routledge.

- Waring, M. (1988). If Women Counted: A New Feminist Economics. Harper & Low.
- Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India. (2024). Periodic Labour Force Survey (PLFS) Annual Report 2023-24. National Statistical Office.
- Press Information Bureau (PIB), Government of India. (2025, March 10). Labour force participation of women from minority communities increased. Retrieved from https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2109861
- The Hindu Succession (Amendment) Act, 2005 (Act No. 39 of 2005). Ministry of Law and Justice, Government of India.
- Muslim Personal Law (Shariat) Application Act, 1937 (Act No. 26 of 1937). Government of India.
- Dube, M. W. (2002). Post coloniality, feminist spaces and religion. In L. E. Donaldson & P. Kwok (Eds.), Postcolonialism, feminism and religious discourse (pp. 23–42). Routledge.
- Geetha, V. (2018). Justice in the name of God. In P. Kathuria & A. Bhaiya (Eds.), Indian feminisms: Individual and collective journeys. Zubaan.
- John, M. E. (1998). Feminism in India and the west: Recasting a relationship. Cultural Dynamics, 10(2), 197–209.
- Kabeer, N., et al. (2021). Feminist economic perspectives on the COVID-19 pandemic. Feminist Economics, 27(1-2), 1–29.
- BMMA (Bharatiya Muslim Mahila Andolan). (2017). Muslim Marriage and Divorce Bill (proposed draft). Bharatiya Muslim Mahila Andolan.
- Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
- Fyzee, A. A. A. (2003). Outlines of Muhammadan Law (5th ed.). Oxford University Press.
- Landesa. (n.d.). What is preventing women from inheriting land? A study of the implementation of the Hindu Succession (Amendment) Act 2005 in three states in India. Retrieved from https://www.landesa.org/resources/what-is-preventing-women-from-inheriting-land-a-study-of-the-implementation-of-the-hindu-succession-amendment-act-2005-in-three-states-in-india
- Bose, N., & Das, S. (2017). Women's inheritance rights, household allocation and gender bias. Paper presented at American Economic Association Conference.
- Shinde, S. N. (2025). From empowerment to protectionism: Positioning judiciary in the intersections of gender and religion. Social Change, (forthcoming or related journal).